

TANULMÁNYOK

1987. 1. évf. 2. sz. pp. 5–17.

BARTA GYÖRGYI:

A TERMELÉS TÉRBELI SZÉTTÉRJEDÉSE ÉS A SZERVEZET TERÜLETI CENTRALIZÁCIÓJA A MAGYAR IPARBAN*

I. Bevezetés

1.1. A vizsgált téma időszerűsége

A szakirodalom egyértelműen vonta le a következtetést az 1960-as, 1970-es évek regionális fejlődéséről: a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeképpen a területi különbségek csökkentek Magyarországon.

„Az elmúlt évtizedek egyik legnagyobb társadalompolitikai vívmányának könyvelhetjük el a falusi és a városi átlagjövedelmek erős közelítését. A jövedelemközelítésben nagy szerepet játszott a falura kerülő ipari jövedelmek jelentős aránya, valamint az ipari és a mezőgazdasági keresők átlagjövedelmének kiegyenlítődése. A társadalmi rétegek jövedelmi közeledésével párhuzamosan fogyasztásukban is erős a kiegyenlítődésség.” (ENYEDI, 1981.) „A 70-es években az ország városhálózata jelentősen fejlődött. Korábban jellemzően városhiányos területeken új városok alakultak, a kiemelt nagyközségek egy részének fejlődése felgyorsult. E településcsoport intézményhálózatának, ellátókapacitásának fejlődése lehetővé tette, hogy a lakosság magasabb szintű szolgáltatásokkal való ellátása a korábbinál jobb színvonalon és területileg kiegyenlítettebben valósuljon meg. Az alapellátás egyes vonatkozásaiban emellett a különböző településkategóriák közötti kiegyenlítődési folyamat is érvényesült.” (KOVÁCS, 1985.) „Az infrastrukturális ellátás megyék közötti különbségei 1960-ban nagyobbak voltak a jelenleginél. 1960-ban mindössze 6 megye (ebből 5 dunántúli) komplex mutatója érte el vagy haladta meg az „átlagmegye” színvonalát. 1960-tól 1970-ig a rangsor végén levő megyék helyzete javult az átlagmegyéhez, ill. a legjobban ellátott Budapesthez és Baranya megyéhez viszonyítva.” (BARTA, 1972.)

A területi kiegyenlítődésségben az ipar szerepe alapvető volt. Az elmúlt 20–25 évben az ipari fejlődés felgyorsult a gazdaságilag elmaradott területeken. Az ipar térbeli szétterjedése látványos volt, ipar települt nemcsak a kis- és közepes méretű városokba, de a nagyobb falvakba is. A vidék iparosítása hozzájárult a munkalehetőségek bővüléséhez, a több-funkciójú települések kialakulásához, a személyi jövedelmek növekedéséhez, az elmaradott területekről kiinduló elvándorlás csökkenéséhez, a településhálózat stabilizálódásához. (BARTKE, 1971, BARTA, 1975, BORA, 1976, ENYEDI, 1978.)

Párhuzamosan az ipar térbeli szétterjedésével, egy másik területi folyamat is zajlott az iparban: az iparvállalati szervezet térbeli centralizációja. Az ipar irányító és

*E tanulmány az 1985 őszén megrendezett Amerikai – Magyar Földrajzi Szemináriumon elhangzott előadás anyagából készült.

ellenőrző funkciói egyre kevesebb városba, elsősorban a fővárosba koncentráálódtak. Ugyanakkor egyre kiterjedtebb térségek kerültek az előbb említett városoktól függő helyzetbe. Ezt a térbeli folyamatot ez idáig alig vizsgálták Magyarországon.

Hasonló térbeli folyamatok a legfejlettebb tőkés országokban is végbementek az 1960-as, 1970-es években. Ott a regionális szakemberek érdeklődése elsősorban az ipari termelés térbeli átrendeződése (ami többnyire megfelelt az ipari dekoncentrációnak) és a szervezeti centralizáció felé fordult. A két folyamatot nem lehet elválasztani egymástól, mivel a szervezeti változások gyakran vezettek az ipari térbeli átstrukturálódásához. (GREEN and CROMELY, 1982, HEALEY, 1984, 1983, HAMILTON, 1974, WATTS, 1974.)

Az irányító, ellenőrző funkciók mind gyakrabban váltak el a termelő funkcióktól: a termelés sok esetben áthelyeződött a városokból városkörnyéki területekre és a falusi térségekre, a tradicionális ipari körzetekből a gazdaságilag elmaradott térségekbe. (PARK and WHEELER, 1974, REES, 1979, SCHMENNER, 1982, BADE, 1983.) Ezek a folyamatok különböző módon hatottak a területi különbségek alakulására. Részben, főleg mennyiségi mutatókkal mérhető, területi kiegyenlítődéshez vezettek — pl. új munkalehetőségek létesítésével (MOLLE, 1980.) — elsősorban az iparilag fejlett országok elmaradott területein. Másrészt a centrum-periféria kettősségét nem oldva, térbeli polarizálódás erősödését eredményezték. (KEEBLE, 1981.)

Az 1960-as, 70-es években a periférikus térségek a tradicionális településpolitikai erőfeszítései és a több-telephelyes, több-régiós vállalatok elterjedése következtében egyre egyoldalúbban kötődtek a fejlett centrumterületekhez — instabil cserekapcsolatokkal és romló cserearányokkal. (STÖHR, 1985.) Magán a periférián belül is területi eltolódás következett be az iparilag fejlett országok elmaradott területeiről a harmadik világ felé, ami egyébként az európai periférikus területek gondjait tovább súlyosbította. (STÖHR—TÖDTLING, 1984.)

Az ipar térbeli elhelyezkedésének változása az életkörülmények regionális különbségeit is módosította: a munkához jutásban, a munkahelyek választékában, a személyi jövedelmekben stb. (CLARK, 1980, MASSEY and MEEGAN, 1978, 1979, PRED, 1977.)

A területi kutatások fontos részévé vált a munkanélküliség vizsgálata vagy a munkahelyek térbeli átstrukturálódása (például az egyetemi diplomával rendelkezők vagy a szakmunkások, illetve a hivatali tevékenység koncentrációja a nagyvárosokban).

Még azokban az országokban is tehát, ahol a mennyiségekkel mért regionális különbségek csökkentek, jelentős minőségi és strukturális átalakulások mentek végbe a felszín alatt. (STÖHR, 1985.) E folyamatok új feladatokat állítanak a területi tervezés, területi politika elé mind a fejlett tőkés országokban, mind Magyarországon.

1.2. A tanulmány célja

E tanulmány legfőbb célja, hogy bemutassa az említett térbeli folyamatokat Magyarországon: az ipar térbeli szétterjedését az országban (a termelés dekoncentrációját) és a vállalati szervezet térbeli centralizációját. Végül megkísérlem értékelni e tendenciák jelentőségét és kihatásait a területi fejlődésre.

A vizsgálat az 1960-as évekig nyúlik vissza. Ez a 20–25 év igen mozgalmas volt eseményekben: az 1956 utáni politikai és gazdasági konszolidáció, az új gazdasági mechanizmus bevezetése, gazdasági prosperitás, majd visszaesés egyaránt jellemezte.

Magyarországon az 1950-es évek végén kezdett a figyelem a területi kérdések felé fordulni. A területi tervezés kezdeteit az 1970-es évek elejétől számíthatjuk. A területi politika ekkor a társadalmi-gazdasági különbségek csökkentését tűzte célul a gazdaságilag elmaradott térségek felgyorsított fejlesztésével (főleg iparosításával), Budapest szelektív fejlesztésével (gyakorlatilag bizonyos korlátozásával) és az energiagazdálkodás racionalizálásának területi korrigálásával.

II. Az ipari termelés térbeli széttelepülése

A dekoncentrációs folyamat* kezdete az 1960-as évek elejére tehető. Az 1960-as évek végéig az elsősorban az ipari munkahelyek, illetve az ipari foglalkoztatottak számának növekedésével járt együtt (1960 és 1970 között az iparban foglalkoztatottak száma közel 40%-kal, majdnem félmillió fővel növekedett). A létszámnövekedés területileg differenciáltan ment végbe, mégpedig az ipar korábban kialakult területi arányaitól, illetve fejlődési tendenciáitól eltérően. Budapesten a munkaerőforrás beszűkülése miatt, s részben a tudatos iparfejlesztési politikának köszönhetően is, már 1965-től kezdve fogyásnak indult az ipari foglalkoztatottak száma. A gyengén, illetve közepesen fejlett megyékben pedig éppen 1965 után gyorsult fel a foglalkoztatás bővülése (az ipari összlétszám növekedés kb. 69%-a a megyékre jutott). (ENYEDI, 1982, ENYEDI–BARTA, 1981, BARTA, 1973, VÁGI, 1982, BARTKE, 1971.)

Az ipari dekoncentrációs folyamat valójában sokkal inkább bizonyítható a foglalkoztatás területi átrendeződésével, mint az ipari beruházások területi arányváltozásaival.

A beruházások túlnyomó részét (1970 és 75 között 75%-át) a nehézipar fejlesztésére fordítják. A nehézipar legfontosabb bázisai pedig változatlanul az úgynevezett ipari tengely területén találhatóak. (Budapesten, Borsod-Abaúj-Zemplén, Fejér, Komárom, Pest és Veszprém megyékben volt 1975-ben a nehézipari állóeszközzállomány 77%-a, az ország ipari állóeszközzállományának több mint a fele.) 1960 és 1970 között az ipari beruházások területi elosztása nem feltétlenül az elmaradott területek aktívabb fejlesztési politikáját támasztotta alá. (Példa erre, hogy az említett 10 év alatt közel kilencszer annyi ipari beruházás jutott a legfejlettebb Komárom megye 1000 lakosára, mint ugyanennyi szabolcsira.) Így az ipari kiegyenlítődés az ország térségei között inkább a foglalkoztatottak és kevésbé az ipari állóeszközzállomány megoszlásában követhető nyomon.

1970 után az ipari foglalkoztatottak száma országszerte csökkenésnek indult, mégpedig egyre gyorsuló ütemben (1970 és 1975 között 0,15%-kal, 1975 és 1980 kö-

*A területi dekoncentráció fogalmán a termelőerők, ill. a termelés területi elhelyezkedését, sűrűsödését értem. Az ipari koncentráció akkor erősödik, ha a munkaerő, illetve a termelőeszközök, valamint ennek megfelelően a termelés egyre kevesebb település között oszlik meg.

zött 1,54%-kal, 1980 és 1982 között 2,6%-kal évente), végeredményben 1960 és 1982 között negyedmillió fővel mérséklődött.

1970 után tehát az ipari dekoncentráció részben a termelőeszközök (beruházás) területileg differenciált növekedése, illetve a munkaerő-létszám területileg eltérő csökkenése útján folytatódott (1970 és 1975 között a fővároson kívül 3 megyében, 1975 és 1980 között már 14 megyében, 1980 és 1983 között pedig valamennyi megyében csökkent az ipari foglalkoztatottak száma, Szabolcs-Szatmár megyét kivéve. 1983 és 1984 között a megyék felében – jórészt alföldi és dél-dunántúli megyékben – stagnálást vagy kismértékű létszámnövekedést regisztrálhattunk.) Ennek eredményeképpen az ipari foglalkoztatás területi arányai jelentősen megváltoztak: csökkent Budapest, valamint kisebb mértékben az „ipari tengely” (Győr-Sopron, Veszprém, Komárom, Pest, Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén megye) térségének, nőtt az Alföld és a Dél-Dunántúl részaránya. (1. táblázat)

Az ipari termelőerők területi megoszlásának változása 1965 és 1982 között

1. táblázat

Terület	Ipari foglalkoztatottak számának		Állóeszközállomány értékének megoszlása (%)	
	1965	1982	1965	1982
Budapest	41,1	24,3	30,8	22,3
Vidék	58,9	75,7	69,2	77,7
Városok*	37,6	49,4	45,7	56,7
Községek	21,3	26,3	23,5	21,0
Iparilag elmaradott térségek**	24,9	37,3	16,9	28,9
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

*Budapest nélkül; **Az Alföld és Dél-Dunántúl térsége

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyvek, Budapesti Statisztikai Évkönyvek 1965, 1982.

Az ipari állóeszközállomány 1960 és 1982 között közel megötszöröződött. Mivel a kiépített ipari beruházások kényszerítő erővel határozzák meg a további fejlesztések helyét és mértékét, az állóeszközállomány térbeli megoszlásában bekövetkezett változás kisebb mértékű, mint a foglalkoztatásban.

Az ipari termelés megváltozott területi arányai is követik az eddig bemutatott tendenciákat: Budapest részarányának csökkenését, az ipari tengely, de különösen az Alföld térségének növekvő részarányát az ipari termelésben. (2. táblázat)

III. Területi centralizáció az iparban

Az 1960-as, 1970-es években az iparvállalati szervezet jelentős változásokon ment át. Az ipari expanzió elsősorban nem új vállalatok létesítését jelentette, a bővülés a meglévő vállalatok keretein belül valósult meg, újabb és újabb részlegek nyitásával.

Az ipari termelés területi arányai

2. táblázat

Terület	Korrigált nemzeti jövedelem*				Netto nemzeti termelés*
	1960	1965	1970	1975	1980
Budapest	39,7	36,2	32,3	28,1	25,1
Ipari tengely	39,5	41,0	41,2	43,7	37,7
Összesen	79,2	77,2	73,5	71,8	62,8
Alföld	10,4	11,7	15,5	16,7	26,7
D-Dunántúl	10,4	11,1	11,0	11,5	10,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Bartke 1971, Barta 1973, 1977, Nemes-Nagy 1984.

A munkaerő országszerte általános kiapadásával a vállalati összevonások, beolvasztások több ciklusban végrehajtott folyamata ugyancsak és egyre inkább jellemzi ezt az időszakot. (3. táblázat)

Az iparvállalatok és ipari telephelyek számának változása 1960 és 1983 között

3. táblázat

Évek	Vállalatok száma	Telephelyek száma	Egy váll.-hoz tartozó átl. részleg szám
1960	2619	13 635	5,2
1964	1745	11 346	6,5
1965	1651	10 958	6,6
1970	1562	10 601	6,8
1972	1641	10 295	6,3
1977	1413	9 430	6,7
1980	1360	8 997	6,6
1982	1359	8 551	6,3
1983	1338	7 994	6,0

Forrás: Ipari Adattár 1966,
Iparstatisztikai Évkönyvek 1963, 1977, 1980, 1981, 1983, 1984.
KSH, Budapest.

A vállalati összevonások felerősödése és gyengülése a gazdaságpolitika egy-egy korszakához kötődik. 1962–64-ben az iparvállalatok száma mintegy 1/3-ával csökkent. A központi akarat megerősödését mutatta, hogy 1972 után újra megfogalmazták a vállalati összevonások szükségességét, amely tetőpontját 1976–1977-ben érte el. 1979 óta a vállalati összevonásokra fordított erőfeszítések lanyhultak, sőt meg is szűntek. Az elmúlt években már központilag kezdeményezett ellenfolyamatokat – a rosszul gazdálkodó nagyvállalatok, trösztök szétbontását is – megfigyelhetjük. (LAKI, 1982,

INZELT, 1985.) Annak ellenére, hogy a vállalati centralizáció mindig erős volt Magyarországon az iparban, mégis folyamatosan nyomon lehetett követni a centralizáció fokozódását is. (SCHWEITZER, 1982.) Az 1970-es években – valószínűleg inkább az 1970-es évek második felétől bekövetkezett változások hatására – ez a folyamat némi-
leg módosult. (4. táblázat)

A vállalatok és foglalkoztatottjainak megoszlása a szocialista iparban a vállalatok mérete szerint

4. táblázat

Vállalati méretkategóriák a foglalkoztatottak száma szerint	A vállalatok megoszlása (%)		A foglalkoztatottak megoszlása (%)	
	1972	1982	1972	1982
	– 500	61,5	54,5	13,2
500 – 1000	16,4	17,0	11,9	11,9
1000 – 3000	13,9	20,6	24,7	31,9
3000 – 5000	4,9	4,2	18,5	14,0
5000 – 10000	2,2	2,6	15,6	15,0
10000 –	1,0	1,1	16,1	14,5
	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A KSH ipari telephelyi adataiból számítva.

A legkisebb vállalati kategóriában a vizsgált 10 esztendőben mind a vállalatok, mind az ott foglalkoztatottak számaránya csökkent. A legnagyobb vállalati kategóriákban (ahol több mint 5000 dolgozót foglalkoztatnak) a vállalatok számaránya növekedett a dolgozó létszámának csökkenése mellett. Egyértelműen – mind a vállalatok, mind az ott foglalkoztatottak számarányát illetően – a *vállalati középkategória részaránya növekedett* (az 1000 – 3000 foglalkoztatottal dolgozó vállalatokban).

Annak ellenére, hogy a 3. táblázat szerint az egy vállalatra átlagosan jutó telephelyek száma csökken, a részletesebb vizsgálat azt mutatja, hogy a *több-telephelyes vállalatok egyre dominánsabbá válnak az ipari szervezetben*. (5. táblázat)

A vállalatok és foglalkoztatottjainak megoszlása a vállalatokhoz tartozó telephelyek száma szerint

5. táblázat

A telephelyek száma a vállalatokban	A vállalatok számának megoszlása (%)		A foglalkoztatottak	
	1972	1982	1972	1982
1 – 3	33,6	31,1	23,9	22,0
4 – 10	38,7	39,3	39,7	36,5
11 –	27,7	29,6	36,4	41,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Ipari telephelyi adatok. KSH gyűjtése (nem publikált) 1972, 1982.

A hosszú idő óta tartó vállalati centralizáció, de különösképpen a több-telep-helyes vállalatok arányának növekedése a vállalati szervezetben mélyreható területi folyamatokat indított el: az *iparirányítás területi centralizációját*. (Területi centralizáción azt a folyamatot értem, amelyben a termelés irányítása egyre kevesebb településről történik, illetve egy-egy irányító központhoz — általában nagyobb városokhoz — egyre több olyan település tartozik, ahol csupán a termelés folyik.) Az iparosodott városok közül néhány ipari központ emelkedett ki, melyek ipartelepítő (és irányító) tevékenysége távolabbi területekre is kiterjedt. Példaképpen bemutatjuk, hogy legnagyobb városaink (a 100 ezer lakosnál nagyobb városok) milyen mértékben szervezik ipari tevékenységüket a városon kívüli területeken. (6. táblázat)

Magyarország nagyvárosainak iparirányító tevékenysége 1972-ben és 1982-ben

6. táblázat

Városok	1		2		3		4		5	
	1982	1972	1982	1972	1982	1972	1982	1972	1982	
Budapest	2064	89,8	91,2	431	536	51	81	47	43	
Miskolc	211	61,7	62,1	47	49	48	65	3	4	
Debrecen	205	68,4	74,1	43	44	42	39	2	3	
Szeged	175	65,8	64,8	49	67	43	58	2	2	
Pécs	173	64,9	69,8	59	63	71	65	3	3	
Győr	127	84,7	86,1	73	75	37	67	3	4	
Nyíregyháza	115	59,6	56,5	65	48	70	45	1	1	
Székesfehérvár	108	31,2	26,9	27	27	11	13	1	1	
Kecskemét	100	52,1	55,6	59	37	80	60	1	1	

1 = A városok lakosságszáma 1982-ben (1000 fő)

2 = A helyi irányítású (helyi székhelyű) vállalatok helyben dolgozóinak aránya a városi ipar összes foglalkoztatottjához viszonyítva (%)

3 = Azoknak a városon kívüli településeknek száma, ahol a városi székhelyű iparnak telephelyei vannak.

4 = A városon kívüli, de szervezetileg a városi iparhoz tartozó telephelyeken dolgozók aránya a városban (a helyi irányítású vállalatokban) dolgozók számához viszonyítva (%). (Ez az arány a városi ipar területi terjeszkedésére utal.)

5 = A városok és a hozzájuk szervezetileg tartozó térségek foglalkoztatottjainak együttes részaránya az ország ipari foglalkoztatottjaiból (%).

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyvek, 1972, 1982, ipari telephelyi adatok, KSH (nem publikált).

A 6. táblázatból először is az az óriási méretbeli különbség tűnik ki, amely Budapest és a többi nagyvárosunk között kialakult. De az is jól látható, hogy ezek a nagyvárosok ipari tevékenységük elég jelentős hányadát városukon kívül szervezik, folytatják. (Például a budapesti székhelyű iparvállalatok munkahelyeinek 45%-a vidéken van.)

E téren a 10 év alatt bekövetkezett változás lényegében két csoportra osztja a nagyvárosokat — leszámítva Székesfehérvárt, ahol a városi székhelyű vállalatoknak

városon kívüli ipari tevékenysége jelentéktelen volt és maradt. Elsősorban a régebben iparosodott nagyvárosok (Budapest, Miskolc, Győr, Pécs és Szeged) esetében az ipar főleg a városokon kívüli térségekben terjeszkedett. Ezekben a városokban magasabb a helyi székhelyű (vagyis helyi irányítású) ipar aránya, és Szegedtől eltekintve valamennyi városban nőtt a helyi központú ipar részaránya a vizsgált 10 év folyamán.

A másik csoportot a rövidebb ipari múlttal rendelkező városok alkotják (Debrecen, Nyíregyháza, Kecskemét), ahol úgy tetszik, a növekedés forrásait a városon belül is megtalálták. Bizonyára elsősorban azért, mert ez utóbbi városok 10 év alatti népességyarapodása (22–53%-os) is lényegesen meghaladta az előbbi típusba tartozó városok lélekszám növekedését (2–18%).

Nem magyar sajátosság az ipar céltudatosan irányított kitelepítése vagy spon-tán kitelepülése a fővárosból, nagyobb városokból. (Bécsben 1972 és 1982 között 26%-kal csökkent az ipari munkahelyek száma, ami mellett már nem is olyan meglepő Budapest ugyanez idő alatti 35%-os ipari létszámcsökkenése, amelynek azonban csak töredékét tette ki az iparkitelepítésre kötelezettek elköltözése. Ugyanakkor például Párizsból 1954-től 1971-ig közel félmillió ipari munkahelyet sikerült vidékre telepíteni.) (BASTIE, 1973, FUTÓ–CSILLIK, 1984.) Minden valószínűség szerint azonban a szervezeti centralizációnak olyan foka és állandó erősödése, amely kizárólag az ország egyetlen városához kötődik, már ritka jelenség a világban. (BARTA, 1984.)

A nagyvárosok iparszerkezetének változása (a korszerű ágazatok fejlődése, a tradicionális ágazatok kitelepülése), valamint a vállalati szervezeti centralizáció (amely szintén általános a fejlett országokban, ha nem is a budapestihez hasonló mértékben) *a szellemi foglalkozásuk városi koncentrációját fokozta*. Az iparvállalatok irányító központjai ugyanis jobban elviselik a saját termelő üzemüktől való kisebb-nagyobb távolságot, mint azt, hogy kikerüljenek abból a szellemi klímából, gazdasági-kereskedelmi-kulturális központból, amely csak a nagyvárosokban alakul ki. (MASSEY, 1982.) Összefüggés mutatható ki az irányításban résztvevő káderek aránya és egy-egy térség gazdasági önállóságának foka között. (PLANQUE, 1983.)

Hasonló vizsgálatokat Magyarországon is végeztek azzal az eltéréssel, hogy az országot csak két térségre, Budapestre és a vidékre bontották, az „irányító erő” helyett a szellemi dolgozók arányát vették alapul (az ipari foglalkoztatottakon belül); az önállósági indexet a vidéki székhellyel rendelkező vidéki telephelyek aránya alapján számították. (FUTÓ–CSILLIK, 1984.) Arra a következtetésre jutottak, hogy nagyobb önállósághoz Magyarországon is nagyobb szellemi hányad tartozik, valamint a vidéknek a vizsgált időszakban (1972 és 1982 között) mind az önállósága, mind a szellemi hányada jelentősen csökkent. Ez a vizsgálat már érinti az egyik problémát, amely a gazdaság túlzottan centralizált szerkezetéből adódik: az irányító központ megcsapolja a vidék szellemi tőkáját, ami pedig a vidék jövőbeli fejlődését korlátozhatja.

Az irányító szerep fővárosi koncentrálódása tehát azt jelzi, hogy a termelés térbeli különbségeinek kiegyenlítődése ellenére az ipar legdinamikusabb elemei Budapesten maradtak. 1982-ben az ipar összes telephelyeinek 42%-a tartozott a főváros iparához (az ipari foglalkoztatottaknak 43%-a). Ez részben igazolni látszik azt a feltételezést, hogy Budapest szerepe az ország iparában lényegesen nagyobb, mint az az iparban foglalkoztatottak részarányából (24,3%), az ipari állóeszközállomány részéből (22,3%) vagy akár az ipari termelésben való részesedéséből (25,1%) következne. A többi nagy-

városunk ipartelepítő-iparszervező szerepe ugyan erősödött az ország iparában az elmúlt években, ezek jelentősége azonban messze elmarad a fővárosétól.

A területi centralizáció erősödése nemcsak az irányító központok (városok) számának csökkenését és a megmaradtak növekvő kisugárzó erejét jelenti, hanem a *távoli központoktól függő térségek kibővülését is. (1. ábra)*

Az ábra jól mutatja, hogy a távoli központoktól való függés az egész ország területén megerősödött, és már vannak olyan megyéink, ahol az ipari telephelyek közel felét távoli városokból irányítják. A legtöbb megyében az ipari függőség különösen az 1970-es években erősödött meg, vált általánossá az országban.

1980 után a megyék többségében tovább csökkent a helyi irányítású telephelyek aránya (a helyi irányítás ezúttal nem a településen belüli, hanem a megyén belüli irányításra vonatkozik), vagyis tovább gyengült a helyi gazdaság, pontosabban az ipar önállósága, még azokban a megyékben is, ahol a függőség már 1980-ig magas fokot ért el.

A területi centralizálódás tehát — amely összefüggésben van a vállalati centralizációval, de nem azonos vele — 1980 után is folytatódott, viszont a vállalati centralizálódás folyamata módosult és némiképpen lanyhult. Észrevehető differenciálódás jött létre a megyék között a függőség mértéke szerint. Erős szervezeti függőség alakult ki a legjelentősebb ipari központok (kiváltképpen Budapest) közelében, valamint a később iparosodó térségek iparában (pl. Nyugat-Dunántúl).

IV. Az 1960-as, 1970-es évek ipari-területi folyamatainak értékelése

Az elmúlt 20–25 év iparpolitikáját, az iparosítást és eredményeit rendkívül nehéz röviden értékelni, mivel olyan ellentmondásos folyamatokból tevődött össze, amelyek pozitív és negatív hatásokat is gyakoroltak az ipar általános fejlődésére és a területi átalakulásra.

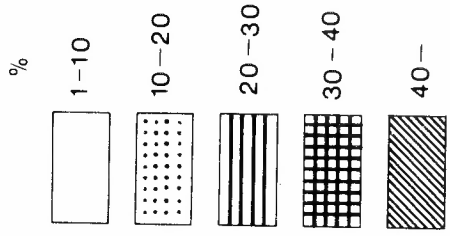
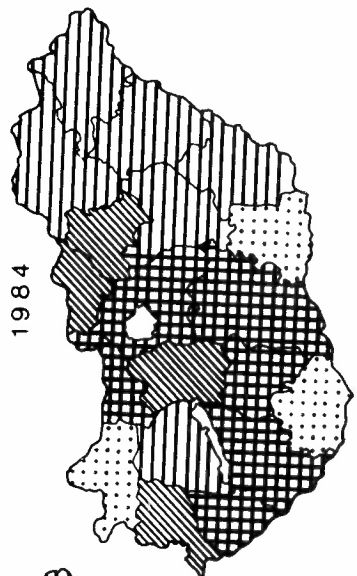
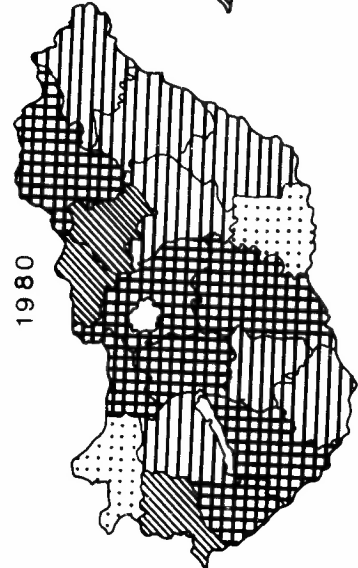
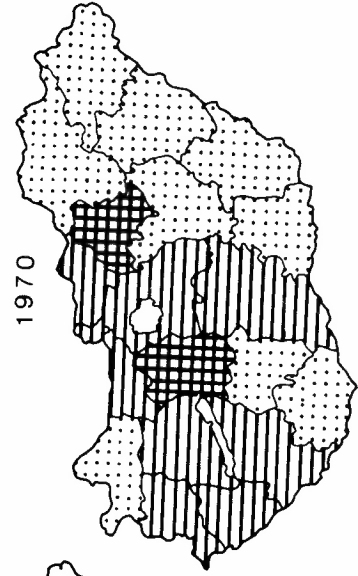
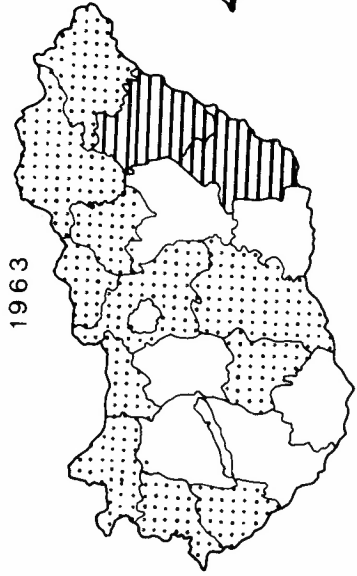
E tanulmányban élesen szétválasztottam az ipari fejlődés kettős területi folyamatát — a termelés térbeli dekoncentrációját és a területi (szervezeti) centralizációt —, pedig ezek nemcsak párhuzamosan zajló folyamatok voltak, hanem erősen hatottak is egymásra. Az ipari szervezet az iparfejlesztés keretét jelenti, amely alapvető irányt adott az ipari dekoncentrációs folyamatnak is.

A szakemberek véleménye megoszlik az ipari termelőerők széttelepülési folyamatáról. A területfejlesztési tervek ugyan nem számoltak a széttelepülés ilyen mértékével és irányával (például a községi iparosítással), de végeredményben elismerik többnyire kedvező hatását a településfejlődésre, és az elért eredmények megőrzését fontosnak tartják. (KOVÁCS, 1974, KŐSZEGFALVI, 1979.)

Az ipar helyzetével és fejlődésével foglalkozó szakemberek viszont egységesen az ipari termelőerők széttelepülésének hátrányos oldalait — a beruházási javak szétapórozását, az elmaradott, korszerűtlen technika elterjedését — hangsúlyozzák. Véleményük szerint az ipari termelés alacsony hatékonysága, a kooperáció hiánya stb. részben visszavezethető az ipar területi dekoncentrációjára. (FODOR, 1982.)

Tény, hogy a területi politika döntő szerepet szánt az iparosításnak a területfejlesztésben, a területi különbségek kiegyenlítésében, de sohasem tervezte az ipar

A más megyei székhelyű iparvállalatokhoz tartozó telephelyek aránya Magyarországon, a megyék összes ipari telephelyének számához viszonyítva

1. ábra

olyan tömeges széttelepülését, mint amely az 1960-as, 1970-es években bekövetkezett. Hangsúlyozni szeretném, hogy a területi politikának voltak ugyan az iparosításra vonatkozó elképzelései, de ezeknek a megvalósításához csak rendkívül szerény eszközökkel rendelkezett. (Ez általában még arra sem volt elegendő, hogy bizonyos irányokba terelje a folyamatokat.)

A valóság inkább az, hogy az ipar térbeli dekoncentrációja főként olyan folyamat volt, amely az ipar akkori lehetőségeiből következett, és kizárólag az ipar (-vállalatok) érdekeit szolgálta. *Így területi vonatkozásban az ipari dekoncentráció többnyire nem tervezett, kihatásaiban előre nem látott, spontán folyamat volt.*

A városi székhelyű vállalatok vidéki iparfejlesztését nem orientálta egységes területi politika, területi tervezés. A vállalatok abba a településbe telepítették részlegeiket, amely számukra a legkedvezőbb körülményeket kínálta (olcsó és bőséges munkaerőt, elérhető infrastruktúrát stb.). Ezeket a településeket a vállalatok maguk keresték meg, az ÉVM Telephelyforgalmi Központjának elvi hozzájárulására csak 1973-tól volt formálisan szüksége az ipartelepítő vállalatnak. Nyilvánvaló, hogy ilyen módon háttérbe szorultak az olyan szempontok, amelyek nem közvetlenül a vállalat érdekeit szolgálták (népgazdasági és területi szempontok egyaránt).

A területi centralizáció jórészt az iparszervezet átalakulására, a vállalati centralizációra vezethető vissza. Az extenzív fejlődés, az állandó növekedési kényszer, a már kialakult rendkívül centralizált iparszervezet tehetetlensége, illetve a politikai-hatalmi erők érvényesülése a gazdaságosság, hatékonyság rovására stb. — vezetnek az iparszervezet ciklikusan ingadozó, de állandóan erősödő centralizálódásához. Ennek jelentős területi kihatásait ma még csak hézagosan tártuk fel.

Végeredményben tehát az ipari dekoncentráció és centralizáció elindított, felgyorsított bizonyos területi folyamatokat, amelyek természetüknél fogva pozitív és negatív hatásokat egyaránt gyakoroltak a területi fejlődésre.

Mint ahogy azonban az ipar gyors szétterjedéséből adódó kétségtelen előnyök a települések fejlődésére csak igen szerény mértékben könyvelhetők el a területi politika, területi tervezés eredményeinek (még akkor is, ha a területi politika elképzeléseivel ezek alkalmanként egybeestek), úgy azok a kedvezőtlen területi hatások (a beruházási javak szétaprózása a települések között, a területi kooperáció hiánya, a szállítási költségek megemelkedése stb.), amelyek fokozzák az ipar belső feszültségeit, tovább rontják hatékonysági, gazdaságossági mutatóit, kizárólag az iparpolitika, a vállalati és népgazdasági érdekkellentétek — és nem az iparpolitikával állítólagosan szemben ható települési-területi politika — rovására írhatók.

IRODALOM

- ANDORKA R.—HARCSA I. 1979: A községekben zajló társadalmi változások az elmúlt másfél évtizedben. *Társadalmi Szemle*, 5. pp. 68–78.
- BADE, F.L. 1983: Locational Behaviour and the Mobility of Firms in West Germany. *Urban Studies* 20. pp. 279–297.
- BARTA Gy. 1973: Magyarország gazdasági fejlődése 1960-tól 1970-ig a megyei összehasonlítás tükrében. *Földrajzi Értesítő* XXII. évf. 2–3. pp. 215–238.

- BARTA Gy. 1972: Az infrastrukturális ellátás területi eltérései. *Földrajzi Értesítő*, XXI. évf. 4. pp. 459–470.
- BARTA Gy. 1977: A területi gazdasági különbségek változása 1960–1975 között. *Területi Statisztika*, XXVII. évf. 5. pp. 552–537.
- BARTA Gy. 1984: The spatial impact of organizational changes in industrial companies (In: Geographical Essays in Hungary (eds.) Enyedí Gy. and Pécsi M.) pp. 125–135. Geographical Research Institute, Budapest.
- BARTKE I. 1971: Az iparilag elmaradott területek ipari fejlesztésének főbb közgazdasági kérdései Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BASTIE, M.L. 1973: La decentralization industrielle en France de 1954 a 1971. *Bulletin Association Geographer Francais* (Paris), No. 408–409.
- BERNÁT T. 1985: Magyarország gazdaságföldrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BORA Gy. 1976: Changes in the spatial structure of Hungarian industry and the determinants of industrial location. (In: Compton P.A. and Pécsi M. (eds.): Regional development and planning. British and Hungarian case studies. Akadémiai Kiadó, Budapest pp. 117–127. (Studies in Geography in Hungary, 12.).
- CLARK, G.L. 1980: Critical problems of geographical unemployment models. *Progress in Human Geography* 4. pp. 157–180.
- ENYEDI Gy. 1978: Gazdaságpolitika és területi fejlődés. *Valóság* 5., pp. 36–46.
- ENYEDI Gy. 1982: Földrajz és társadalom. Tanulmányok. Magvető Kiadó, Budapest.
- ENYEDI Gy.–BARTA Gy. 1981: Iparosodás és a falu átalakulása. Iparosodó mezőgazdaság sorozat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- FODOR L. 1982: Lépésenként a magyar ipar. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- FUTÓ P.–CSILLIK P. 1984: Budapest ipara nemzetközi összehasonlításban. Városépítési Tud. és Tervező Vállalat, Regionális Iroda, Budapest. p. 52.
- GREEN M.B.–CROMELY R.G. 1982: The horizontal merger: its motives and spatial employment impacts. *Economic Geography* 58. 4., pp. 358–370.
- HAMILTON, F.E.I. 1974: A view of spatial behaviour, industrial organizations and decision-making (In: Spatial perspectives on industrial organisation and decision-making. (ed.) F.E.I. Hamilton) London, Toronto: Wiley.
- HEALEY, M.J. 1984: Spatial growth and spatial racionalization in multi-plant enterprises. *Geographical Journal* 9, 2. pp. 133–143.
- INZELT A. 1985: Az iparvállalati belső szervezet és érdekelttség főbb jellemzői. *Gazdaság* 3., pp. 53–71.
- KEEBLE, D, P.L. OWENS and Ch. THOMPSON 1981: The Influence of Peripheral and Central Locations on the Relative Development of Regions. *Centrality, Peripherality and EEC Regional Development Study*. University of Cambridge (mimeo). p. 185.
- KOVÁCS T. 1974: A vidéki iparfejlesztés eredményei és sajátosságai, 1960–1970. *Területi Statisztika* 1., pp. 20–27.
- KOVÁCS T. 1985: A településhálózat fejlődése 1960 és 1980 között. pp. 115–174. (In: A területfejlesztési politika Magyarországon. Szerk.: Bartke István) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KŐSZEGFALVI Gy. 1978: A területi fejlődés eredményei és problémái, a fejlesztés feladatai. *Területi Statisztika*, XVIII. évf. 3., pp. 234–246.
- LACKÓ L. 1975: A kedvezőtlen feltételekkel rendelkező területek fontosabb jellemző vonásai. *Területi Statisztika*, XVIII. évf. 4., pp. 352–362.
- LAKI M. 1982: Megszűnés és összevonás. *Gazdaság* 16. 2. pp. 36–52.
- MASSEY D.B. and MEEGAN R.A. 1979: The geography of industrial reorganization (the spatial effects of the restructuring of the electrical engineering sector under the industrial reorganization corporation) *Progress in Planning* 10., pp. 155–237.
- MASSEY D. and MEEGAN R. 1982: The Anatomy of Job Loss. Methuen London and New York.
- W. MOLLE 1980: Regional Disparity and Economic Development in the European Community. Farnborough: Saxon House.
- NEMES NAGY J. 1984: Az ipari nettó termelés területi arányai és összefüggései a területfejlesztésel a 80-as évek elején. *Területi Statisztika*, XXXIV. évf. 1.

- PARK S.O. and WHEELER J.O. 1974: The role of industrial organization in change in manufacturing in a peripheral region of the U.S. *Tijdschrift voor Economic en Social geografie* 75. 1., pp. 22–35.
- PLANQUE B. 1983: Elements de dynamique spatiale (Université d'Aix-Marseille, sokszorosított kézirat).
- PRED A. 1977: City-systems in advanced economies. Hutchinson of London, p. 256.
- REES, J. 1979: Technological change and regional shifts in American manufacturing. *The Professional Geographer* 31. 1., pp. 45–56.
- SCHMENNER, R.W. 1982: Making business location decision, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey 07632, pp. 164–215.
- SCHWEITZER I. 1982: A vállalatnagyság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- W.B. STÖHR: Changing External Conditions and a Paradigm Shift in Regional Development Strategies. *Self-Reliant Development in Europe: Theory, Problems, Action* (Brugger, E., Bryden J., Friedmann J., Stuckey, B. ed.) Aldershot, Hampshire, Gower (kiadás előtt), p. 24.
- W.B. STÖHR–F.-TÖDTLING 1984: Quantitative, qualitative and structural variables in the evaluation of Regional Development Policies in Western Europe. (In: *Regional Development and Policies in Eastern and Western Europe*, G. Demko (ed.) Beckenham: Croom Helm.)
- VÁGI G. 1982: Versengés a fejlesztési forrásokért. Időszérű Közgazdasági Kérdések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- WATTS, H.D. 1974: Spatial rationalization in multi-plant enterprises. *Geoforum* 17. pp. 69–76.

GYÖRGYI BARTA:

THE SPATIAL DIFFUSION PRODUCTION AND THE SPATIAL CENTRALIZATION OF MANAGERIAL FUNCTIONS IN THE HUNGARIAN INDUSTRY

(Summary)

Two major processes formed the spatial distribution of the Hungarian industry during the 1960s and the 1970s: the spatial diffusion of the production itself and the centralization of industrial management. The decentralization process was the more apparent one from among the two: new industrial jobs were created in small- and medium-sized towns and even in large villages. The industrial development of backward areas has accelerated. All this had a beneficial effect on diminishing socio-economic disparities: the spatial variations in personal incomes as well as the regional differences in infrastructural supply etc. have decreased.

Industrialization, however, has evolved mainly via the enlargement of existing enterprises instead of establishing new ones. The conditions of 'extensive growth' (i.e. the available labour) were, at the same time, less and less present. Multi-plant, multi-regional enterprises are becoming more and more prevalent in Hungarian industry. This has several, as yet hardly examined, consequences.

The production functions of the enterprises are split among various units: the headquarters preserve the managerial and control functions while the branch-plants are usually restricted to the routine of production. Since most of the headquarters are concentrated in large cities, mainly in Budapest, the industry of the countryside is increasingly linked, in a unilateral way, to these control centres. The shortcomings of industrial location, the weak cooperation links and the dispersion of resources can also be explained, at least in part, by organizational reasons. The out-migration of skilled workers from the countryside to large urban places can also be attributed, to some extent, to similar reasons. Obviously, those settlements where 'industrial branch-plants' are dominant, are more exposed to the adverse effects of industrial depression.

The major objective of this paper was to call the attention to the spatial concentration of industry, to certain concurrent spatial processes which have both positive and negative impacts on spatial development.

Translation by Eta Daróczi

БАРТА, ДЬЁРДЬИ:

ПРОИЗВОДСТВА И ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ ОРГАНИЗАЦИИ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ ВЕНГРИИ

(Резюме)

Пространственное расположение венгерской промышленности 1960—1970 годов обязано своим обликом двум факторам: пространственному размещению промышленного производства и централизации организации промышленности. Промышленная деконцентрация была более броским процессом: в малые и небольшие города, более того, в крупные деревни пришла новая промышленность, ускорив промышленное развитие отсталых районов. Это благоприятно сказалось на уравнивании социально-экономических различий (уменьшились территориальные различия в среднем доходе и потреблении населения, сгладились отклонения в инфраструктурном снабжении регионов и т.д.).

Индустриализации, однако, осуществлялась обычно не за счет создания новых предприятий, а путем расширения старых, не имея достаточных предпосылок для экстенсивного производства. В венгерскую промышленность вторгалось все больше таких предприятий, которые располагали несколькими базовыми пунктами и размещались в нескольких регионах, что обусловило многочисленные и до сих пор мало изученные последствия.

Производственные функции внутри предприятия распределяются между его филиалами: резиденция сохраняет функции управления, и на промышленных участках идет рутинное производство. Вследствие того, что резиденции предприятий находятся в крупных городах и преимущественно в Будапеште, связь промышленности провинций с центрами управления становится все более односторонней. Пороки в размещении промышленности, слабые кооперационные связи и размельчение ресурсов объясняются отчасти организационными причинами. Организация причастна также и к миграции в крупные города более квалифицированной части жителей. Кроме того, города с «частичной промышленностью» сильнее реагируют на промышленный спад.

Цель данной статьи — обратить внимание на пространственную централизацию промышленности и идущие параллельно с ней пространственные процессы, оказывающие как положительное, так и отрицательное влияние на развитие территорий.

Fordította: dr. Molnár Lászlóné

NEMES NAGY JÓZSEF–RUTTKAY ÉVA:

A MŰSZAKI INNOVÁCIÓ NÉHÁNY FÖLDRAJZI JELLEMZŐJE MAGYARORSZÁGON

Az innovációs folyamatok területi jellemzőinek, főként a modern technológia eszközei térbeli terjedésének vizsgálata a regionális tudományok egyik legdinamikusabban fejlődő kutatási irányzata.¹

A földrajzi szempontú innovációkutatás eredményeire támaszkodva kialakulóban van egy új területfejlesztési gondolatrendszer is, az ún. innováció-orientált területfejlesztési politika (ENYEDI GY. 1981). Újdonságjellege egyben azt is jelenti, hogy távolról sem mindenki által egységesen értelmezett fogalomrészerről, kiváltképp nem bárhol könnyen adaptálható fejlesztési metodikáról van szó. Értelmezésünk szerint olyan koncepció ez, amelynek középpontjában a társadalmi-gazdasági térszerkezet (vagy más oldalról a regionális társadalom és gazdaság) fejlődésserkentő átalakítása áll.

A főként Nyugat-Európában elterjedt fogalomrendszer kialakulásában az elmúlt évtizedben kibontakozott új technológiai robbanás aktív szerepet játszik. E fejlődés egyik új vonása — s főként ez adja az új elmélet sajátos jellegét is —, hogy a műszaki-gazdasági megújulás alapvetően nem egy-egy gazdasági tevékenységhez, s így közvetve nem valamifajta egyedi területi adottsághoz kötődik, hanem a társadalmi-gazdasági tevékenység egészében hatni képes szférákat, metódusokat és konkrét eszközöket teremtett, például, bár távolról sem kizárólagosan, az elektronika-informatika-számítástechnika szorosan egybekapcsolódó rendszerét.

Az új fejlődési szakasz konkrét, kézzelfogható eszköztárának egyik önmagában is sajátos területi jellegzetességet, erős térbeli koncentrátságot mutató részét jó részt a műszaki fejlődés új elemeinek, eszközeinek *kifejlesztése* képezi.

A másik oldal az *alkalmazásra, felhasználásra* való képesség, nyitottság tágan értelmezett feltételrendszerének kialakítását jelenti. Az innovációk térbeli terjedésének konkrét lehetőségei, sikerei egy adott országban, térségben nem kis részben ezen az oldalon múlnak. Az adaptációs képesség, hajlam szempontjából szemlélve a „fogadó közeg”, az egyes régiók, térségek nagyon is differenciáltnak tűnnek, igaz, már nem a hagyományos földrajzi adottságok (pl. természeti erőforrások) szempontjából. Itt olyan tényezők szerepe kerül előtérbe — hogy az egyszerűbben megfogható faktorokkal kezdjük —, mint a képzettség, a műszaki, szervezési kultúra szintje vagy — hogy meszebbre tekintünk — az újításban való gazdasági és társadalmi érdekelttség, a kihívásokra való reagálás szüksége és lehetősége.

Önálló eleme a gondolatrendszernek az *újító és alkalmazó összekapcsolásának*

térbeli aspektusa, annak elősegítése, hogy a partnerek — az „újítók” és az alkalmazásra készek és képesek — megtalálják egymást. Ennek — egyebek között — konkrét térbeli feltételei is vannak, mindenekelőtt a kapcsolatteremtő, a legtágabban értelmezett kommunikációs háló fejlettsége. Ha ez a háló szakadozott, s ezért is lassú az innováció térbeli terjedése, nemcsak a gazdasági haszon koncentrálódik és korlátozódik térben erősen, hanem a folyamat halmozottan tovább erősíti az adaptációs képességben meglévő különbségeket, még magasabb térbeli terjedési gátakat emel, s egyúttal szűkítve az alkalmazói piacot, magára az újító tevékenységre is gátló hatással van.

A fenti elemek mindegyike önmagában és együttesen is konkrét (térbeli) fejlesztési dilemmákat hordoz. Tudatos fejlesztési stratégia részeként az újítás—kapcsolatteremtés—alkalmazás hármas közötti prioritássorrendhez egymást részben átfedő, részben egymástól eltérő gazdaságfejlesztési hangsúlyok (pl. műszaki fejlesztés — infrastruktúra-fejlesztés — oktatásfejlesztés) rendelhetők. Mindegyik elem esetében önálló területfejlesztési dilemma ugyanakkor a térbeli koncentráció-decentralizáció mértékének meghatározása a fejlesztésben.

A problematika ilyen hármas felbontása is világosabbá teszi, milyen sokféle, a konkrét országtól, annak adottságaitól, általános társadalmi-gazdasági fejlettségétől, s ezen belül egyes részférák relatív fejlettségétől függő lehet az innováció-orientált fejlesztéspolitika tartalma, még abban az esetben is, ha az innovációt a műszaki szférára szűkítjük le.

Tanulmányunkban konkrét empirikus vizsgálatok alapján — a területi információbázis szoros korlátai közé szorítva — a műszaki innováció térszerkezetének néhány hazai jellegzetességét vázoljuk fel, s részben ezekhez kötve fejtjük ki véleményünket az előzőekben elméletileg érintett problémakör hazai vonatkozásairól.

Már itt ki kell emelnünk, hogy a következőkben felrajzolt kép *nem* az említett új műszaki fejlődési szakaszt (a "high technology" korszakát) tükrözi, erről hazánkban ma még alig beszélhetünk. Az adatokból napjaink adott szintű és jellemzőkkel bíró hazai műszaki innovációjának az a térszerkezete tárul fel, amellyel — többek között — mint adottsággal belépni kívánunk (kényszerülünk) a legújabb fejlődési szakaszba. (E starthelyzetre jellemző az 1980. évi népszámlálás adata, miszerint hazánkban a kézi anyagmozgató, szállító munkát végzők száma több mint hatszorosan múlta felül a számítástechnikai foglalkozásúakat, rendkívüli területi szórtság mellett.)

I. A műszaki innováció erős területi koncentráltsága

Miközben az elmúlt évtizedeket alapvetően a magyar gazdaság, s különösképpen az ipar erőteljes térségi és települési dekoncentrációja jellemzi, beleértve a termelési szellemi bázisának, a munkaerő általános és szakképzettségének ugyancsak végbement területi nivellálódását, a műszaki fejlesztés centrumait továbbra is erőteljes területi-települési koncentráció jellemzi még ma is. Ezt a kettős területi sémát érzékeltetik az 1. sz. táblázat adatsorai. A termelési tényezők és a termelési érték viszonylagos térbeli szétterülése és a kutató-fejlesztő potenciál vele szemben álló erős koncentrációja — amely egyben azt is jelenti, hogy kiterjedt térségekben, szinte egész megyékben nincs lényegében egyetlen számottevő műszaki-fejlesztési központ (mag) sem — olyan nem

is egyedi relációkat is magában foglal, mint hogy korszerű vidéki nagyüzemek fejlesztő intézetei is a fővárosban találhatóak (pl. VIDEOTON).

Az ipar és a műszaki fejlesztés néhány megyei jellemzője a nyolcvanas évek elején

1. táblázat

Megyék	Ipari foglalkoztatottak	Felsőfokú végzettségű ipari aktív kereső	Az összes kutató-fejlesztő hely	Belföldi szabadszabadság
	1983	1984	1982	1982
	megoszlása (%)			
<i>Központi k.</i>				
Budapest	23,5	41,3	50,2	76,9
Pest	5,9	5,8	3,9	3,9
<i>Észak-Dunántúl</i>				
Komárom	4,1	3,2	0,6	0,8
Fejér	4,6	4,8	1,6	1,2
Veszprém	4,3	5,0	2,6	6,3
Győr-Sopron	4,6	3,4	3,9	1,2
Vas	2,2	1,5	0,4	—
<i>Dél-Dunántúl</i>				
Tolna	2,2	1,0	0,1	0,4
Somogy	2,1	1,5	0,6	—
Baranya	4,4	3,6	6,3	0,4
Zala	2,9	2,6	1,4	0,5
<i>Észak-Alföld</i>				
Szabolcs-Szatmár	3,8	2,7	1,4	0,1
Hajdú-Bihar	4,1	2,7	7,2	1,6
Szolnok	3,9	2,4	1,0	1,5
<i>Dél-Alföld</i>				
Bács-Kiskun	4,2	3,1	1,5	1,8
Békés	3,5	1,5	0,8	0,2
Csongrád	3,9	3,3	10,4	1,4
<i>Észak-Magyarország</i>				
Nógrád	2,6	1,4	0,3	—
Heves	3,2	2,3	1,8	—
Borsod	9,4	7,0	4,0	1,8
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH adatok

Ez a séma nem magyarázható kizárólag valamifajta „természetadta”, a helyi adottságok különbségeiből egyenesen adódó determinizmussal. Bizonyíthatóan hozzájárult e kettősség kialakulásához a gazdálkodó egységek széles körében a legkülönbözőbb ágazatokban a hatvanas-hetvenes évek folyamán végrehajtott *szervezeti koncentráció* is, amelynek hatása *hozzáadódott* a szellemi potenciál, az elkülönült kutató-fejlesztő intézeti bázis és az egyetemi-főiskolai hálózat települési koncentrációjához.

A nagy szervezetekben tömörített gazdálkodó egységek funkciói közül az irányító, szervező és fejlesztő tevékenységet egyértelműen a nagyvárosi vállalati központokhoz rendelték, a speciális kutató-fejlesztő részlegeket, telepeket itt fejlesztették. (A vállalati kutató-fejlesztő helyek kétharmada 1982-ben Budapesten működött, ugyanez az arány a kutató-fejlesztő intézetek esetében 75% feletti, a felsőoktatás egészét tekintve 42%.)²

A hivatalosan publikált, általában megyei szinten aggregált adatok a műszaki fejlesztési potenciálról és a produkcióról³ lényegében csak az erős térbeli koncentrált-ság megállapítására és a fent jelzett ellentét érzékeltetésére alkalmasak. Ahhoz, hogy – továbbra is erős tartalmi és metodikai korlátok között – újabb információkhoz, a műszaki innováció más területi jellemzőinek érzékeltetéséhez eljussunk, speciális források másodlagos feldolgozása kínál némi lehetőséget. Ilyen forrásfeldolgozás főbb eredményeinek bemutatása képezi tanulmányunk újszerű empirikus magját. Az elmúlt években, mindenekelőtt a „szellemi élet” decentralizálásának problémaköréhez kapcsolódva több tanulmány, hivatalos előterjesztés és dokumentum⁴ is foglalkozott dolgozatunk témájával rokon kérdésekkel, célunk itt nem az ezekben már feltárt összefüggések, tények reprodukálása, hanem az említett adatfeldolgozás alapján részbeni kiegészítése.

Vizsgálatunk alapjául a Magyar Kereskedelmi Kamara gondozásában és patronálásával megjelent „Hasznosítható hazai műszaki-szellemi alkotások” (KJK, Budapest, 1979–82.) c. tájékoztató jellegű kiadványsorozatban közölt műszaki eljárások szolgáltak.

Olyan műszaki elgondolásokat, szabadalmakat, újításokat, egyéb műszaki megoldásokat gyűjtöttek ezekben a kiadványokban össze, amelyek részben a gyakorlatban beváltak, részben túljutottak a kísérleteken, és e kísérletek eredménnyel zárultak. A vizsgált műszaki megoldások az 1970-es évek elejétől az 1980-as évek elejéig reprezentálják a hazai újítási-találmányi tevékenységet. A közölt műszaki eredmények nagy része konkrét eszköz, gép, műszer stb., és csak elenyésző része műszaki vagy szervezési eljárás, elv.

A feldolgozott kiadványokból minden találmány esetében kideríthető, mely vállalat, mikor szabadalmaztatta az adott műszaki elgondolást. Jól azonosíthatók a vállalatok székhelyei is, ami lehetővé teszi a területi elemzést is. A szerzők, feltalálók száma és lakóhelye az esetek kb. 80%-ában azonosítható, míg a fennmaradó hányadnál csak az deríthető ki, hogy egy vagy több alkotó műve-e az adott műszaki alkotás. A hasznosulás módjáról, az innováció terjedéséről is nyerhetünk információkat oly módon, hogy kizárólag helyben, a találmányt gondozó vállalatnál hasznosították-e, vagy másutt is, esetleg több helyen. A „fogadó” vállalatok földrajzi helyéről viszonylag kevés az adat. A Magyarországon kívüli terjedés jellemzőit a külföldön történt szabadalmi bejelentések száma alapján lehet érzékelni.

Összesen 1288 találmány, szabadalom, újítás, műszaki eljárás került vizsgálatunkba. Ezek 311 különböző gazdaszervezetnél születtek. E szervezetek többsége (75,2%) állami vállalat, jelentős a műszaki fejlesztéssel, kutatással foglalkozó intézetek aránya (19,3%), ugyanakkor a műszaki fejlesztésben eredményt felmutató egységek aránytalanul kis része volt a tanácsai vállalat, szövetkezet, illetve felsőoktatási intézmény (kb. 5%).

Azt, hogy az eredeti újító tevékenység a magyar vállalatok, intézetek milyen

szűk körére terjed csak ki, jól érzékelteti, hogy a fenti 311 egység közül is 241-nél mindössze 1–5 találmányt dolgoztak ki, az ellentétes pólust (20-nál több találmány) jelentő kör 8 szervezetet ölel fel. A vizsgált minta szerint 60–70 vállalattól, intézetből kerül ki a felmért magyar innovációk zöme. Az újdonságok nagyfokú szervezeti koncentrációja erős területi-települési összpontosulással párosul.

A főváros–vidék dualizmus a műszaki innovációban

2. táblázat

Találmányok száma	A szervezet székhelye		Összesen
	Budapest	Vidék	
1 – 5	121	112	233
6 – 10	31	20	51
11 – 20	16	3	19
21 és több	6	2	8
Összesen:	174	137	311

A műszaki innovációk többségét (63%) budapesti székhelyű szervezetnél dolgozták ki, sőt, a nagyobb újtási tevékenységet mutató egységek közül (ahol ötnél több ezek száma) már a 70%-ot közelíti meg a főváros súlya.

A műszaki innovációs folyamatban résztvevő vidéki vállalatok, intézetek nagyobb része – követve a gazdaság települési megosztását – városban működik, ezen belül is jelentős számban a megyeszékhelyeken (31 egység). Mindössze 21 községben települt szervezetnél regisztráltak újításokat, szabadalmakat. Ezek közé olyan nagyvállalatok tartoznak, mint a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát vagy egyes nagyobb vegyipari, illetve bányavállalatok. Az ország több mint 3000 települése, közel 100 városa közül *63 település* volt a minta szerint kibocsájtó központ.

Az érintett települések közül a legtöbb helyen (38 település) mindössze egyetlen innováló szervezet van, 13 településben 2–3 egység, 6 településben 4–5 szervezet, míg a többiben hatnál több egység kínál hasznosításra műszaki újdonságot. Ez utóbbi csoportba (Budapest mellett) Debrecen, Miskolc, Pécs, Székesfehérvár és Szeged tartozott, amelyek egyben a legjelentősebb, többfunkciós, vállalati, akadémiai és felsőoktatási kutatóhelyeknek egyaránt helyet adó központok.

A vizsgált mintában külön minőségi kategóriát jelentenek azok a találmányok, amelyek külföldön is szabadalmaztatásra kerültek. A teljes minta 311 szervezete közül 109 rendelkezett ilyennel. Ezek származási helyét vizsgálva az előzőekhez alapvetően hasonló, de a teljes mintánál még polarizáltabb települési szerkezet rajzolódik ki.

Külföldön is bejelentett innovációval rendelkező szervezetek

3. táblázat

Találmányok száma	Az innovációtulajdonos szervezet székhelye				
	Budapest	Megyeszékh.	Egyéb város	Község	Együtt
1 – 5	61	13	16	10	100
6 – 10	4	1	1	—	6
11 – 20	2	—	—	—	2
20 és több	—	1	—	—	1
Összesen:	67	15	17	10	109

A fenti adatokból is leolvasható, hogy a vállalatok, intézetek többsége egykét, legfeljebb öt, külföldön is védett találmánnyal rendelkezett. Mindössze kilenc olyan szervezet van, ahol a szám ennél nagyobb. E szervezetek közül kiemelésre érdemes az energiagazdálkodás területe, amelyben az Energiagazdálkodási Intézet (a Budapesti Műszaki Egyetemmel karöltve) 18 találmányra kért és kapott a világ számos országából oltalmat, sőt, jónéhány országban ténylegesen is hasznosultak a szabadalmak (pl. a Heller–Forgó rendszerű hűtőtornyok). Említést érdemel még a Tatabányai Szénbányák fejlesztő mérnökeinek a bányabiztonság és a szénmeddő újrahasznosítása terén végzett fejlesztő tevékenysége. A vizsgált közel 1300 találmány közül 11 olyat talá-lunk, amely húsznál több országban áll szabadalmi védelem alatt. Ezek közé – az energiagazdálkodásba sorolt találmányok mellett – egy bauxitfeldolgozási eljárás, néhány vegyipari, ezen belül gyógyszeripari készítmény, továbbá néhány orvosi műszer tartozik. Összességében az elemzett találmányoknak mintegy 20%-a került külföldi bejelentésre is.

Miként említettük, az innovációk terjedéséről rendelkezésre álló információk a vizsgált mintában korlátozottak. Az adatokból azonban megállapítható, hogy a találmányok 52%-a a közzététel időpontjáig *csak a gazdaszervezetnél* került alkalmazásra, ezek nagy része feltehetően speciális igényt elégít ki. Nem ismerjük a mintában szereplő találmányok 6%-ának hasznosulási helyét, 17% még csak a kísérletek után van. A fennmaradó kb. egynegyed rész esetében történt csak másutt is alkalmazás (322 találmány), ezek közül 170-et több helyen is bevezettek.⁵ A részletes adatok szerint a vidéki szervezetekben kidolgozott találmányok nagyobb arányban kerültek összességükben külső hasznosításra, mint a fővárosiak. A kedvezőbb vidéki „átlag” ez esetben azonban megtévesztő, mivel ezek szinte kizárólag egyetlen jelentős egyetemi-kutatóintézeti központ, Veszprém együttműködő szervezeteinek termékei. A Veszprémi Vegyipari Egyetem (9 „terjedő” találmány), a Műszaki Kémiai Kutató Intézet (17) és a Magyar Ásványolajipari Kutató Intézet (16) együttesen a vidéki „terjedő” találmányok kb. háromnegyedét adta. E találmányok hasznosításának földrajzi köre azonban szűk, a környéken települt nagy vegyipari kombinátokra, üzemekre terjed ki.

Veszprém mellett a már ugyancsak említett Tatabányai Szénbányák Vállalat, az OKGT Nagyalföldi Gyára, valamint a Nagykőrösi Konzervgyár, a fővárosban a Tungram Rt. (18 terjedő találmány), valamint a Kőbányai Gyógyszerárugyár említendő a több, másutt is hasznosított találmányt felmutató vállalatok között.

A vidéki nagyobb központokban folyó – egy-egy nagyvállalathoz kötődő – műszaki fejlesztő tevékenységre általában erős specializáltság, ágazati determinizmus, a helyi gazdasághoz való kötődés jellemző. A műszaki fejlesztő tevékenység és a termelésnek új, korszerű termékekben, eljárásokban realizálódó megújulása között többfázisú, áttételes kapcsolat van. Így önmagában a fenti információk, ha a hazai műszaki eredmények viszonylag szűkkörű terjedésére utalnak is, nem adnak képet magának a termelés korszerűsítésének területi jellemzőiről.

Az innovációs lánc termelésen belüli szakaszáról kiegészítő információkat nyerhetünk a beruházások területi vizsgálata alapján. A legutóbbi években két – részben összekapcsolódó – beruházási szegmens, egyrészt a nem szocialista relációból származó beruházási célú gépipport, másrészt az exportbővítő hitelek igénybevételének területi jellemzői kapcsolhatók legszorosabban a műszaki innovációs folyamathoz. (Sajátos módon épp két „külső” import-, illetve export-oldalról meghatározott elem.) Az első általában a relative, a többi forráshoz viszonyítva legkorszerűbb termelőeszközök felhasználását jelzi, a második pedig, legalábbis potenciálisan, a legkorszerűbb termékek kibocsátását.

A rendelkezésre álló kutatási eredmények részletes megisméltése (RUTTKAY É. 1984.) nélkül ehelyütt csak az itt is szembetűnő erős területi szelektivitást, koncentrációt emeljük ki. 1980–82 között a folyó áron számbavett ipari beruházásokból Budapest, Pest megye és az észak-dunántúli megyék 47,3%-kal, ugyanezen térségek a nem szocialista relációból származó gépipportból pedig 58,8%-kal részesedtek. Még erőteljesebb a területi összpontosulás a konvertálható árualapokat bővítő, ipari és mezőgazdasági vállalatok által igénybevett hitelek esetében, amelyekből 1978–83 között a fenti térség 76,3%-kal részesedett, ezzel szemben a Dél-Dunántúl és a Dél-Alföld együttes részesedése például csupán 7% volt.

Világosan kell látni ugyanakkor azt, hogy az így kialakuló területi arányok (vagy aránytalanságok) csak *következményei* a meglévő *ágazati*, vállalati fejlesztési célkitűzéseknek, főként a meghatározott termékekhez, ágazatokhoz kötődő exportorientációnak. Tudatos területi szempontú fejlesztés- vagy elosztáspolitikáról, térségi preferenciákról nincs szó, egy kifejezetten „nem területi” folyamat vezet adott területi szerkezethez.

II. Néhány területfejlesztési következtetés

Egy területi problémákkal foglalkozó tanulmánynak – bár szerzőinek tudatában kell lenniük a nem területi, átfogó, társadalmi-gazdasági, érdekeltségi, irányítási, pénzügyi és reálösszefüggések meghatározó szerepéről – következtetéseiben s esetleges javaslataiban nincs alapja a maga speciális gondolati ösvényéről messze eltérni. A műszaki fejlesztés területi problémáját viszonylag tág szemléleti keretbe illesztve, záró gondolatainkban sem merészkedünk ettől nagyon messzire.

A fenti információkból kirajzolódó kép mind a kutatás-fejlesztés, mind a termelőkorszerűsítés relációjában a jövőt tekintve is egyértelmű alapkérdésként veti fel a területi koncentráció-decentralizáció problémáját. A látszólag magától értetődő válasz – a decentralizáció általános igénylése – megítélésünk szerint azonban távolról sem

olyan magától értetődő, s főként nem egyszerűen véghezvihető. Nézzük elsőként a műszaki fejlesztés fázisát!

Erős és logikusnak tűnő – bár minden „magáért beszélő” információ ellenére még ma is további tudományos megerősítésre váró – hipotézis azt állítani, hogy a fentiekben vázolt térszerkezet, az innovátorok szűk köre és koncentrációja gátja a termelés modernizációjának, a térségileg kiegyensúlyozottabb gazdálkodásnak, jövedelemtermelésnek. Az igazi gond megítélésünk szerint azonban nem ebben van, s a megoldás sem önmagában az innovációs központok erőteljes térbeli decentralizálásában keresendő.

Az a tény, hogy bár a „szellemi élet” decentralizálása már másfél évtizede deklaráltan egyike a területfejlesztési célkitűzéseinknek, s az elmozdulás csekély (különösképpen a szűken vett műszaki fejlesztésben), arra a következtetésre vezetett bennünket, hogy – ha a célt nem is szabad feladni – be kell látni, hogy a megvalósítás hagyományos eszközei (pl. a kutató-fejlesztő szervezetek „kitelepítése”) *önmagukban* elégtelenek az érdemi előrelépéshez. Ennek egyik fő okát, ha kissé sarkítva is, de abban látjuk, hogy az említett fejlesztési metódus nem ágyazódott bele egy, a decentralizáltabb fejlesztőhálózat működéséhez elengedhetetlenül szükséges, tágan és szűkebben egyaránt értelmezhető *infrastruktúra fejlesztési* politikába.

Az innovációs képesség egyik lényegesebb feltétele például az információhoz való hozzájutás gyors és hatékony biztosítása. Amíg ennek esélykülönbségei a kilométertávolságban mérhető különbségeket többszörösen meghaladóak főváros–vidék, nagyváros–kisváros viszonylatban, alig lehet hatékony bármely erősen óhajtott intézményi-szervezeti decentralizáció. A többek között információs gát formájában megjelenő infrastrukturális elmaradottság hatása a fejlődés legújabb szakaszában különösen felerősödhet, hisz – miként azt a bevezetőben már említettük – ennek a „kapcsolat-orientáltság” talán leglényegesebb jellemvonása. Más oldalról közismert az is, hogy az infrastrukturális vonzó, illetve taszító tényezők a jövedelemkülönbségeket többszörösen meghaladó súllyal esnek latba az értelmiség csekély, illetve lényegében egyirányú, a fővárosba mutató területi mobilizálhatóságában is.

Ha – többek között – a hatékony térbeli kapcsolatokat biztosító infrastrukturális alapok kifejlesztése nélkül erőltetjük a decentralizációt, az, ha egyáltalában előrehalad, egy szétaprózott, elszigetelt elemekből álló hálózat kiépülésének veszélyét hordozza magában, miként azt sok szempontból a hazai főiskolai hálózat fejlesztése példázza. (A felsőoktatási intézményrendszer itt nem részletezett területi problémái közül csak jelezzük, hogy az ország legnagyobb *agrárfelsőoktatási központja* ma is a *főváros.*)

A hazai fejlesztés és az adaptáció „fizikai” közelítése a műszaki fejlesztésben azért sem kulcskérdés, mivel közismert a hazai fejlesztések erős külső függése, ami a legmodernebb technológiára különösképpen áll. (Ennek feltehetően ugyancsak erős területi koncentrációjára utaltak az előzőekben említett adatok a tőkés gépipport megoszlásáról.)

Mindezekből következően – már itt szint vallva a bevezetőben érintett fejlesztési prioritásokról – egy stratégiai gazdaságfejlesztési koncepció elsődleges elemének tartjuk hazánkban a „termelő” és „nem termelő” szektorokra egyre kevésbé szétválasztható kiemelt infrastruktúrafejlesztési politikát. Ennek bázisán erős decentralizálás

nélkül is közelebb kerülnek egymáshoz az innovációs központok és a perifériák, várhatóan mindkét oldalon hatékonyságemelkedéssel együtt.

Az infrastrukturális háttérnek természetesen távolról sem csupán az innovációs lánc kezdőpontján van szerepe, s így nemcsak a kutató-fejlesztő hálózat térszerkezetével hozható kapcsolatba. Legalább ilyen akadályt jelent az infrastrukturális lemaradás — a szervezeti, érdekeltségi, pénzügyi akadályok mellett — az innovációs lánc közbűlső és végső elemeiben, a gyártásban és a termékértékesítésben is.⁶

Az innovációs folyamatok térbelileg kiegyensúlyozottabb felgyorsításának más okok miatt is csak az infrastruktúra fejlesztését preferáló gazdaságpolitika részeként van realitása. Csak ily módon egyeztethető össze ugyanis ma és a közeljövőben viszonylag feszültségmentesen a konkrét adottságok miatt kezdetben csak szelektíve, térben, településsileg koncentráltan megvalósítható, differenciáló hatású műszaki modernizáció a tágran értelmezett életkörülmények területi és települési közelítését célzó, erős társadalompolitikai töltésű fejlesztési iránnyal.

A hatékony fejlesztés és a területi kiegyenlítődés közötti feszültséget a nyolcvanas évek szigorodó feltételei között zajló területi folyamatok a korábbinál egyértelműbben jelzik.

Említettük már azt a vonást, hogy a modernizáció a fejlett térségekbe, nagyvállalati központokba koncentrálódik. Ehhez hozzátehető az, hogy a gazdasági megszorító intézkedések egy sajátos szervezeten belüli térbeli megosztással elsőként gyakran a perifériák alacsony hatékonyságú, függő telepein csapódnak le, akár a felszámolás formájában is. Más, az innováció nem kifejezetten műszaki megnyilvánulásai közül említhetők itt az új vállalati formák, amelyek területi elterjedését ugyancsak rendkívül erős területi-települési koncentráció jellemzi. Ezek a folyamatok tipikus megjelenései az innovációk térbeli terjedésének, modellekkel is feltárt jellegzetes szakaszainak, s ezektől lényeges eltérő térbeli lefutás elképzelhetetlen központi területi preferenciák nélkül (egy ilyen példát mutatott be az RSA konferenciáján AHO, S.K. (1985).

Ilyen központi célok és eszközök hiányában a fenti folyamatok közvetlen befolyásolása kívül esik a hazai területfejlesztési politika hatókörén, mivel ezeket alapvetően vállalati, illetve egyéni döntések alakítják.

A jelen konkrét hazai feltételek között, akár tágran, szemléleti cselekvési alappálásként, akár szűken, a technikai szférára korlátozva értelmezzük is az innováció fogalmát, a térbeli terjedés akadályai — az adott társadalmi-gazdasági fejlettségi szint átfogó, az innovációs hajlamra, az adaptációs képességre is kiható következményein túl — jórészt a terjedést és az adaptációt gátló infrastrukturális elmaradottságban keresendők. Az innováció-orientált területfejlesztés fogalma nálunk csak akkor lehet több egyszerű elnevezési újításnál, ha — legalábbis a közeljövőben — középpontjába az alapokat képző infrastrukturális elemek kiemelt fejlesztését állítjuk, mivel az innovációs folyamatok egyéb tényezői területfejlesztési oldalról alig befolyásolhatók.

A fejlettebb infrastrukturális háttér ugyanakkor nagy valószínűséggel nem csupán a terjedés és az adaptáció számára teremt kedvező feltételeket, hanem — anélkül, hogy ez lenne a műszaki fejlesztési politika területi célkitűzése — az innovációs központok decentralizáltabb hálózatának kialakulása irányában is hat.

A területfejlesztéssel szorosan összekapcsolódó infrastruktúra-fejlesztés az adott gazdasági feltételek között belső prioritások részben kényszerű kijelölése útján

folyhat. E prioritások kapcsán — s ez a műszaki fejlődés és az infrastruktúra közötti kapcsolat másik iránya — fel kell figyelni arra, hogy a legmodernebb technika, az elektronika, informatika, számítástechnika elemeinek megjelenése épp sajátos, ágazathoz nem kötődő jellegük miatt nem csupán a termelési technológiák modernizálásához járulhat hozzá, hanem lényegében egy új infrastrukturális környezet kiépülésének lehetőségét is megteremti. Ebben a felfogásban ez a látszólag elsősorban műszaki szféra koncepcionálisan és konkrétan is beépülhet az infrastruktúra fejlesztésére beállítódott terület- és településfejlesztési mechanizmusba. Például úgy, ha a rendelkezésre álló pénzeszközök felhasználása felett a VII. ötéves tervidőszakban megnőtt döntési önállósággal rendelkező megyei és helyi tanácsok a fenti szférák fejlesztését tanácsi pénzeszközökből is ösztönzik (a céltámogatások rendszerével), támogatják.

JEGYZETEK

- 1/ Meggyőzően dokumentálta ezt az RSA XXV. Európai Konferenciáján P. NIJKAMP előadása. Itt nem tekintjük feladatunknak a rendkívül szerteágazó szakirodalom értékelését, a térbeli terjedés elméleti és modellezési kérdéseinek nemzetközi áttekintésen nyugvó bemutatását, lásd Nemes Nagy (1983).
- 2/ A K+F tevékenység — alapvetően nem területi szempontú — jellemzőit, fejlődését, a szervezeti rendszer átalakulását is vizsgáló tanulmányként, lásd az újabb irodalomban GROLMUSZ V. (1985) munkáját.
- 3/ A legújabb ilyen kiadvány: A tudományos kutatás és fejlesztés területi adatai. KSH, Budapest, 1984.
- 4/ A terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatainak kidolgozása kapcsán készült például: A termeléssel összefüggő szellemi háttér fejlesztése, területi irányelvek kidolgozása. ÉVM, Budapest, 1984.
- 5/ Részben a fejlesztés és az adaptáció térbeli elkülönülésének negatív hatására, a terjedés lassúságára utal a legfrissebb irodalom egyik, empirikus adatokon nyugvó megállapítása, miszerint a vállalatok esetében „csekély a külső forrásból származó ötletek aránya. Ez vonatkozik a kutatóintézeti hálózatra és a kereskedelmi partnerekre, akiknek a piaci lehetőségeket kellene közvetíteniük és a termelő partnerekre.” HOVÁNYI GÁBOR (1985) p. 1068.
- 6/ Ezt tükrözi az is, hogy a műszaki fejlődésnek az infrastruktúra-fejlesztéssel való szétválaszthatatlan kapcsolata a műszaki fejlesztési koncepciókban is megjelenik: „... szűkségesnek tartjuk kiemelni a technológiai fejlődés fő irányzataival egyenértékű prioritásként az infrastruktúra széles körűen értelmezett fejlesztését”, írja SZTAKÓ LÁSZLÓ (1985) p. 28.

IRODALOM

- AHO, S.K. 1985.: Small-scale enterprises as agents of innovation and structural change in a peripheral region: the case of Finnish Lapland. R.S.A. XXV. Európai Konferenciája, Kézirat, p. 16.
- FARKAS J. 1984.: Az innováció társadalmi-gazdasági akadályai, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- ENYEDI GY. 1981.: A területfejlesztési politika néhány új eleméről, Területi Statisztika XXXI. 2. sz. pp. 131–147.
- GROLMUSZ V. 1985.: Kutatás-fejlesztés Magyarországon 1983-ban, Kutatás-Fejlesztés 3–4. sz. pp. 227–253.
- HOVÁNYI G. 1985.: Vállalataink innovációs képességének néhány belső tényezője Közgazdasági Szemle, XXXII. 9. sz. pp. 1058–1072.

Az 1984. évi mikrocenzus adatai, KSH, Budapest 1985.

Magyar Kereskedelmi Kamara: Hasznosítható hazai műszaki-szellemi alkotások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

NEMES NAGY J. 1983.: Térbeli terjedési folyamatok és modelljeik, Kézirat, p. 30., megjelenés alatt.

NIJKAMP, P. 1985.: 25 years of regional science: retrospect and prospect, R.S.A. XXV. Európai Konferenciája, Kézirat, p. 20.

RUTTKAY É. 1985.: Az ágazati (ipari, mezőgazdasági) eszközök szerepe a településfejlesztésben, Kutatási beszámoló, VÁTI, p. 94.

SZTAKÓ L. 1985.: Az ipar műszaki-fejlesztési céljai a VII. ötéves tervidőszakban, Ipari Szemle V. évf. 3. sz. pp. 15–24.

JÓZSEF NEMES-NAGY—ÉVA RUTTKAY:

SOME GEOGRAPHICAL CHARACTERISTICS OF TECHNICAL INNOVATIONS IN HUNGARY

(Summary)

In the introduction the authors review the main factors that influence the spatial diffusion of innovations: the location of innovation centres, the role of adaptability in application, and the communication network between innovators and users. On the basis of the analysis of about 1,300 Hungarian technical innovations, the authors point out the extremely strong concentration of innovating activities in certain regions, particularly in Budapest. 63% of the innovations under consideration were elaborated in the capital itself, and the share of Budapest in the innovations patented abroad is even greater.

The sample shows that out of the total number (more than 3,000) of Hungarian settlements 63 produced some kind of innovation. Despite the extremely strong regional concentration of such activities, it is not the regional decentralization of innovation centres that is considered to be the most important path of development by the authors. They maintain that the infrastructural backwardness has to be decreased. Infrastructure serves as a basis for the innovation process: without a well-developed transport and communication system it is not possible to have a more decentralized network that would operate properly. The development of the infrastructure is also a precondition of an acceleration of innovation diffusion and a more proportionate distribution of the users. This path of development deserves special attention because it is the development of infrastructure that is in the focus of regional development policy and therefore this is the channel through which regional development can enhance innovation diffusion the most.

Translation by Oláhné Szentessy Éva

НЕМЕШ НАДЬ, ЙОЖЕФ—РУТТКАЙ, ЕВА:

НЕКОТОРЫЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАСАТЕЛЬНО ТЕХНИЧЕСКИХ НОВШЕСТВ В ВЕНГРИИ

(Резюме)

В вводной части своей статьи авторы рассматривают важнейшие факторы, влияющие на пространственное распространение новых достижений техники: территориальное размещение центров технических достижений, роль способности к адаптации в ходе внедрения, а

также значение местной сети коммуникации, связывающей новаторов и потребителей. Изучив около 1300 технических новшеств, они подтверждают чрезвычайно сильную территориальную — в первую очередь, столичную — концентрацию новаторско-изобретательской деятельности в Венгрии. 63% исследованных нововведений были разработаны в будапештских организациях. Доля столицы еще внушительнее, если говорить о новшествах, запатентованных и за границей.

Формально на более чем 3000 венгерских поселений приходится 63 таких поселения, в которых родились какие-либо новшества. Однако авторы, несмотря на весьма сильную территориальную концентрацию новаторско-изобретательской деятельности, важнейшее направление развития видят прежде всего не в территориальной децентрализации центров технических достижений, а в свертывании отсталости инфраструктурной базы, являющейся основой новаторского процесса, поскольку развитая инфраструктура — основное условие более быстрого пространственного распространения нововведений, а также более пропорционального роста числа потребителей. Упомянутое направление развития заслуживает особого внимания еще и потому, что зерном политики территориального развития в Венгрии является развитие инфраструктуры, развитие же территорий может привести к ускорению распространения нововведений, в первую очередь, как раз благодаря названной.

Fordította: dr. Molnár Lászlóné

ENYEDI GYÖRGY–RECHNITZER JÁNOS:

AZ INNOVÁCIÓK TÉRBELI TERJEDÉSE A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN

Bevezetés

Az innovációk térbeli terjedése HÄGERSTRAND híres könyvének megjelenése (azaz 35 év) óta fontos területe a földrajzi kutatásoknak (HÄGERSTRAND, 1952). A szerző kis területen, Dél-Svédországban vizsgálta három mezőgazdasági és három általános újítás elterjedését. Az innováció fogalmat eléggé tágan értelmezte (pl. szarvasmarha tuberkulózis ellenőrzése, postai csekkek bevezetése), végeredményben maguk az elterjedő innovációk kevésbé érdekelték. Fő kérdése az volt, hogyan terjedtek ezek a térben? Milyen általános modellbe foglalhatók az elterjedések? Milyen módszerrel szimulálhatóak? A szabályszerűségek feltárását megkönnyítette, hogy viszonylag kicsiny, viszonylag homogén agrárterületet vizsgált, amelyben nagyobb városok nincsenek. Így – főleg a mezőgazdasági innovációk – eléggé egyenletesen terjedtek a térben. HÄGERSTRAND különös jelentőséget tulajdonított az egyének között szabadon terjedő információknak, a szomszédsági hatásoknak.

Hägerstrand vizsgálatai – amelyeket az 1960-as és 1970-es években tovább csiszolt – új perspektívába helyezték a társadalmi-gazdasági folyamatok tér–idő kapcsolatát. A kutatási irány módszertani apparátusát és elméleti háttérét tovább bővítette a Lund-i iskola és az észak-amerikai elméleti földrajz. (BUNGE 1962, YUILL 1965, CHORLEY–HAGGETT 1965, PEDERSEN 1971.) Fő jelentőségét térbeli jelenségek sikeres modellezésében látták.

A kelet-közép-európai geográfiában ez a kutatási irányzat eleinte nem sok figyelmet kapott, hazánkban fel sem bukkant. Új jelentőségre akkor tett szert a módszer és a szemlélet, amidőn – az 1970-es évek végétől, a válság évei alatt csődbe jutott növekedésre alapozott területfejlesztési politika felváltására – egy „innováció-orientált” területi politika fogalmazódott meg. (ENYEDI 1981, EWERS–WETTMAN 1980.)

A hagyományos területfejlesztési politika a különböző régiókat növekedési kapacitásuk szerint osztályozta: a helyi természeti erőforrásokat, a rendelkezésre álló munkaerőt, a közlekedési-szállítási lehetőségeket vette számba. Az új területfejlesztési politika aszerint próbálja megkülönböztetni az egyes régiókat, hogy milyen az innovációkat kibocsájtó, továbbító és felvevő képességük, mennyire képesek a korszerű gazdasági szerkezet kialakítására és a technológiai megújulásra. Az innovációs képesség pedig olyan tényezőkkel fejezhető ki, hogy mekkora a régió K+F kapacitása, milyen a gazdaság ágazati szerkezete, milyen a vállalatok nagyságrendi megoszlása stb.

E tanulmány az innovációk hazai területi terjedését vizsgálja. HÄGER-

STRANDhoz hasonlóan, minket is elsősorban a területi terjedés hogyanja, általános leírhatósága érdekel. A következő kérdésekre keresünk választ:

1. Leírható-e az innováció életpályája – tehát a megjelenés, elterjedés és megszűnés szabályossága?
2. Meg tudunk-e különböztetni innovációs központokat, befogadó és akadályterületeket?
3. Megállapítható-e területi szabályosság az innovációk terjedésében?
4. A fentiek megvalósíthatósága esetén előre jelezhetjük-e az innovációk jövőbeni pályáját?

Az innovációk területi terjedésének vizsgálatához olyan jelenséget kellett választanunk, amely

a) általánosan, az ország egész területén elterjedt; **b)** elterjedése szabad döntéseken (tehát nem központi utasításokon) alapult; **c)** többéves megbízható adatsorral rendelkezünk a jelenségről. A vizsgálatra kiválasztott jelenség: *a mezőgazdasági termelési rendszerek*, a fenti ismérveknek megfelelnek. A mezőgazdaság gazdaságunk leginkább innovatív – hacsak nem az egyetlen innovatív – ágazata. A termelési rendszerek jelentős technológiai – szervezeti innovációt hordoznak. Adatbázisuk megfelelő; elterjedtségük az ország területén általános.

I. A termelési rendszerek

A termelési rendszerek mezőgazdaságunk egyik legfontosabb innovációját jelentik, elterjedésük nagymértékben járult hozzá a magyar mezőgazdaságnak az 1970-es évek elejétől az 1980-as évek elejéig tartó különlegesen sikeres évtizedéhez. A termelési rendszer technológiai újítás is: a mezőgazdasági termelési folyamat pontos, iparszerű megszervezését jelenti. De egyúttal szervezeti-társadalmi újítás is: a mezőgazdasági üzemeket különböző társulásokba fogja össze. A termelési rendszerek kibontakoztatták az áru- és pénzviszonyokat mezőgazdaságunkban: a gazdasági reform tette lehetővé elterjedésüket, de maguk is – piaci helyzetet teremtve népgazdaságunk egy szektorában – erősítették a reform-folyamatot.

A termelési rendszerek lényege a következő: a rendszer-gazda kidolgoz egy pontos termelési eljárást valamely termék előállítására, beleértve ebbe az alkalmazandó technológiát, vetőmagvakat, az elvégzendő munkák idejét és jellegét, a műtrágya mennyiségét, összetételét stb. Ezt a rendszert alkalmazásra kínálja más gazdaságoknak; ott ezt bevezeti, szolgáltatásokkal (pl. a minőségi vetőmag szállításával) ellátja, ellenőrzi a technológia betartását, mindezek fejében nagyobb termést garantál és díjat számít fel. A termelési rendszereket először az Egyesült Államokban dolgozták ki, főleg nagy élelmiszeripari vagy kereskedelmi cégek és az egyetemek mezőgazdasági tanácsadó szolgálatai. Hazánkban mintegy 20 évvel ezelőtt kezdtek elterjedni, a Bábolnai Állami Gazdaság kezdeményezésére. Érdekes megjegyezni, hogy Magyarországon az innovációs lánc szinte teljes egészében *a mezőgazdasági üzemi szférán belül maradt*, csupán néhány ipari növény esetében kapcsolódtak be feldolgozóipari üzemek. Mindez főleg a központok falusi településeire volt nagy hatással, hiszen oda kereskedelmi és kutatási tevékenységeket végző részlegek (és szakemberek) telepedtek. A termelési rendszerek mű-

ködését számos publikáció ismerteti. (DIMÉNY 1974, GAZDAG—CSINGÁR 1981, OSMAN 1985, CSÁKI CS. 1982, GÖNCZI 1977.)

A termelési rendszerek gyorsan terjedtek a magyar mezőgazdaságban. A broiler-csirke, tojás-, kukorica-rendszerek voltak az elsők, amelyeket később valamenyi fontos termékre kiterjedőek követték. Egy-egy termékre több rendszer is létrejött, nem alakultak ki monopol-helyzetek. Az 1970-es évek közepének rendkívül gyors növekedését — a többtermelésre való törekvésen kívül — némi „csodavárás”, a nyugati technológiákhoz való hozzájutás jobb esélye is ösztönözte. Olyan gazdaságok is csatlakoztak a rendszerekhez, amelyek a szigorúbb technológiai és beruházási követelményeknek nem tudtak eleget tenni. Ezek azután ki is hulltak néhány év után. Az 1970-es évek végére a rendszerek elterjedése telítődött, sőt, az 1980-as évek elejétől, a szétnyíló agrárrolló szorítása alatt, visszahúzódásuk tapasztalható.

1985-ben 64 termelési rendszer működött a magyar mezőgazdaságban: 20 foglalkozott szántóföldi növényekkel, 22–22 pedig állattenyésztési, illetve kertészeti termékekkel. A nagyüzemi búzatermesztés 89%-át, a kukorica 91%-át, a cukorrépa 96%-át, a bor kétharmadát, az alma 60%-át a termelési rendszerek állítják elő. A nagyüzemi állattenyésztésben a fejőstehenek 71%-a, a sertések 89%-a és a tojtyúk 99%-a tartozik hozzájuk.

Nyolc termelési rendszernek kétszáznál több taggazdasága volt; a legtöbbje azonban csak 10–15 taggal működött. A rendszerközpont és a taggazdaságok vállalatközi kooperációs szervezetben tevékenykednek. A taggazdaságok csak üzemszabályok egy részével (egy-egy termék előállításával) kapcsolódnak a rendszerhez. E termék előállításában, elsősorban a technológiai szférában, önállóságuk korlátozott, a döntések a rendszerközponttal együtt születnek. Önállóságuk ennek ellenére nem csorbul: a rendszerhez kapcsolódó ágazat méretéről, az előállított termékek értékesítési módjáról, a jövedelem felhasználásáról stb. szabadon döntenek (FEKETE—SEBESTYÉN, 1986.)

A termelési rendszerek földrajzi elterjedését is vizsgálta néhány dolgozat (ENYEDINÉ 1980, PAPPNÉ—PROKSZÁNÉ 1978, VUICS 1985.). Ezek nem próbálták meg az elterjedés modellezését, illetve szembesítését Hägerstrand modelljével. Erre jelen dolgozat vállalkozik.

II. Az adatbázis

A részletesebb vizsgálatra 3 termelési rendszer növényét választottuk ki (1. táblázat).

A 3 rendszer a következő: az *Iparszerű Kukoricatermelési Rendszer* (IKR) Bábolna, amely először honosította meg hazánkban 1970-ben, a Bábolnai Állami Gazdaság 6000 hektárnyi területén az iparszerű kukoricatermesztést; a *Nádudvari Kukorica-és Iparinövény-termelési Együttműködés* (KITE), amelyet 1972-ben kilenc hajdúsági termelőszövetkezet hozott létre a nádudvari Vörös Csillag Tsz szervezésével, valamint a *Kukoricatermelési Szocialista Együttműködés* (KSzE), amelyet, ugyancsak 1972-ben, a Szekszárdi Állami Gazdaság dolgozott ki. A rendszerek működése több növényre terjed ki.

A kutatásba bevont termelési rendszerek és növényenként rendelkezésre álló adataik

1. sz. táblázat

Termelési rendszer	Növény	É V E K										
		1971.	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.	1981.
KSZE	búza						x	x	x	x	x	x
KSZE	napraforgó						x	x	x	x	x	x
KSZE	kukorica			x	x	x	x	x	x	x	x	x
IKR	búza						x	x	x	x	x	x
IKR	napraforgó				x	x	x	x	x	x	x	x
IKR	cukorrépa				x	x	x	x	x	x	x	x
IKR	kukorica	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
KITE	kukorica			x	x	x	x	x	x	x	x	x
KITE	cukorrépa			x	x	x	x	x	x	x	x	x
KITE	búza						x	x	x	x	x	x
KITE	napraforgó				x	x	x	x	x	x	x	x

Forrás: Eke Pál és Vuics Tibor adatgyűjtése

Az itt bemutatott elemzés két rendszer kukoricatermelő területének elterjedését vizsgálja: az IKR-ét és a KITE-ét, amelyek a legnagyobbak. Az adatgyűjtés záró évében, 1981-ben a KITE-nek 348, az IKR-nek 260 taggazdasága volt. A kukorica hazánkban a legelterjedtebb szántóföldi növény, az 1970-es években jól jövedelmezett, ezért a gazdaságok szívesen foglalkoztak vele. 1982-ben az országban 1431 mezőgazdasági nagyüzem volt, ebből 1217-ben termeltek kukoricát, 81%-uk valamelyik termelési rendszer tagjaként.

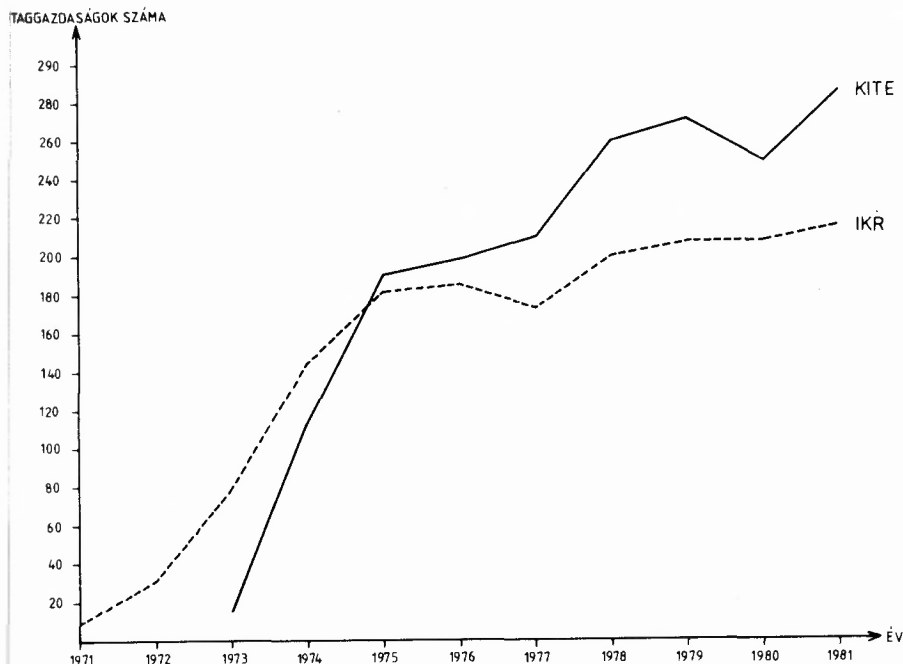
A kukoricatermesztési rendszerek földrajzi elterjedését 1971 és 1981 között évenként vizsgáltuk.

III. Az elemzés

a) Mindkét termelési rendszer fejlődésének három jól megkülönböztethető szakasza van (1. ábra).

Az első az *elrugaszkodás* szakasza, amikor a taggazdaságok száma gyorsan növekszik. Ez korábban kezdődött Bábólnán, de a különbségek gyorsan kiegyenlítődték, és 1975 körül e szakasz mindkét rendszerben befejeződik. A második szakasz (1975–1980) a lassú, kiegyenlített továbbfejlődés időszaka, a rendszer megszilárdul, tagsága kialakul s nem nagyon változik. A két rendszerben e szakasz eltérő volt: a KITE 1977 után (kiseb) újabb fellendülése mutatott; elhódította a korábbi IKR-tagok egy részét. Az IKR jelentősen visszavonult Észak-Magyarországról, ahol viszonylag kedvezőtlen ökológiai feltételek között próbálta elterjeszteni termelési rendszerét. Az 1970-es évek végén a kukorica-termesztés jövedelmezősége lényegesen romlott, ami miatt a növény a kedvezőtlen adottságú területekről kiszorult, és termesztésének súlya jobban áthelyeződött az alföldi löszhátakra, a KITE által könnyebben elérhető területekre.

A KITE ÉS IKR RENDSZER KUKORICATERMELŐ TAGGAZDASÁGAI SZÁMÁNAK ALAKULÁSA
1971–1981

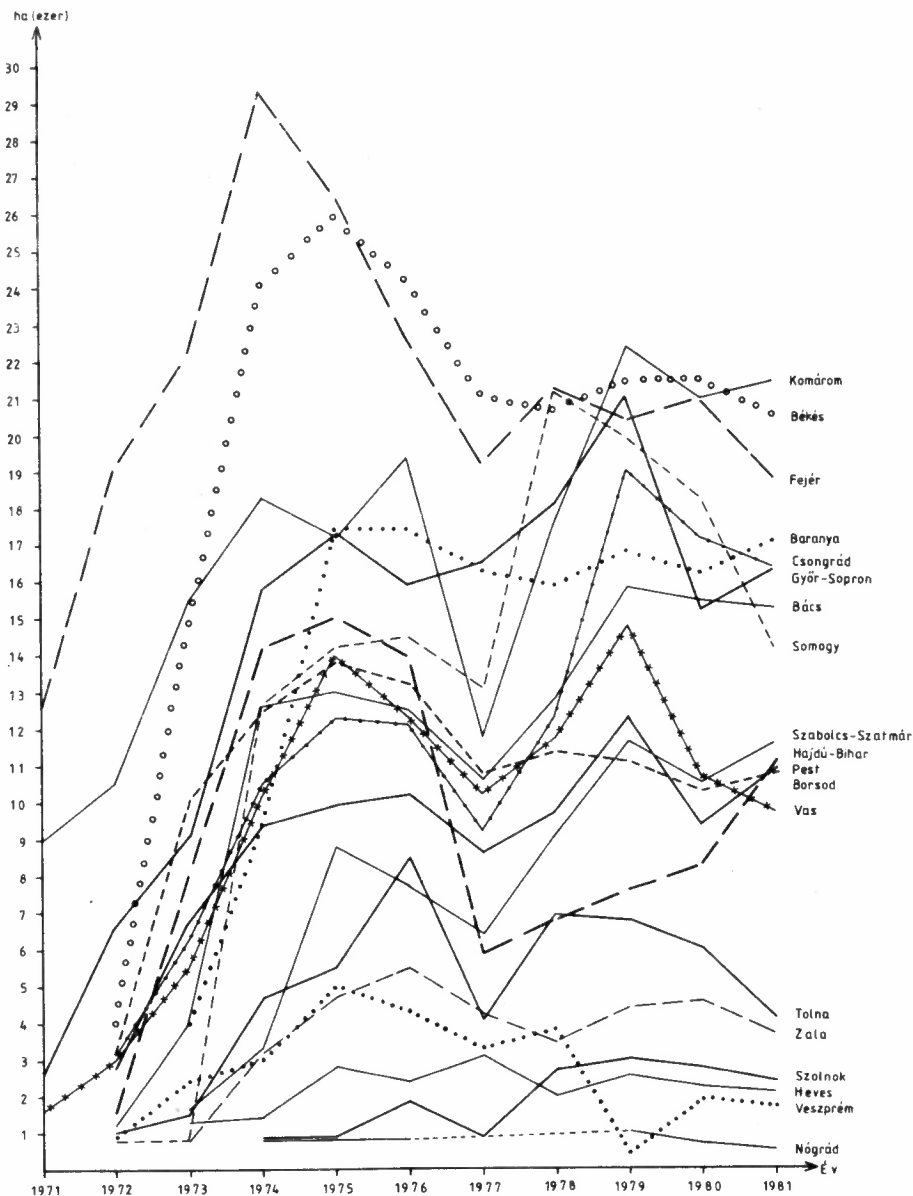
1. ábra

A rendszerek *területi* kiterjedésének változásai differenciáltabbak. A 2. és a 3. sz. ábra mutatja a kukorica vetésterületének változásait a két rendszerben, megyénként.

Az IKR (2. ábra) Magyarország valamennyi megyéjében jelen van. Az elrugaszkodás szakasza mindegyikben világosan kirajzolódik. Megjelenésének évében 4 dunántúli megyében voltak taggazdaságai, de volt megye, amelybe csak 1974-ben jutott el. 1977-ben csaknem mindenütt hirtelen lecsökken a kukoricaterület, ami az ágazat gazdaságosságának gyors romlásával magyarázható. Az üzemanyag- és műtrágyaárak erős emelése – a kukorica *változatlan* felvásárlási ára mellett – a gazdaságokat a vetésterület csökkentésére kényszerítette. Ez ugyan előre kiszámítható volt, de sajnos, a felvásárlási árak egyre jobban elmaradnak a mezőgazdaságban felhasznált ipari eredetű termékek áremelésétől, a felvásárlási árak időnkénti emelését pedig csak a termelés drasztikus esése, export-árbevételek elmaradása, a mezőgazdasági termelőerők részleges pusztulása képes csak kikényszeríteni. A kukorica-áremelés után a kukorica-terület ismét növekedni kezdett – de nem mindenütt, s nem a korábbi ütemben. Néhány megyében a telítődés (tehát amikor a rendszernek már nincs további növekedési lehetősége) már 1979-ben bekövetkezett. A visszaesés előtti területi kiterjedést a vizsgált időszak végéig egyetlen megye sem érte el ismét. A kukorica-terület egyre jobban koncentrálódik a kedvező ökológiai feltételű vidékeken.

AZ IKR RENDSZER PARTNERGAZDASÁGAINAK VETÉSTERÜLETE MEGYEI BONTÁSBAN

1971–1981

2. ábra

A KITE rendszer (3. ábra) későbbi alapítása következtében az elrugaszkodás időszaka eltolódott. A rendszer területe kevésbé szétszórta: 5 dunántúli megyéből nincsenek tag-gazdaságai. Az 1977. évi visszaesés enyhébb volt, mint az IKR területén – az

IKR rendszer technika-intenzívebb, ezért nagyobb a költségérzékenysége is. A visszaesést ismét kifejezett növekedés, majd 1980-ban újabb (enyhe) csökkenés követte. A rendszer összefüggő mag-területe három megye (Békés, Hajdú-Bihar és Szolnok), amelyek területén hazánk három legtermékenyebb lösz-hátsága található. Ezen a területen az első, elrugaszkodási szakasz még teljes erővel tart. Néhány megyében jelentkezik a kiegyenlítődési szakasz, de egészében véve az innováció még nem érte el telítődését 1981-ben.

b) Következő kérdésünk az volt, hogy a rendszer elterjedése térben folyamatos volt-e? Természetesen a földrajzi folyamatosság több helyen megszakadt, részben a természeti feltételek különbözősége miatt, azután amiatt is, hogy az információkat nem a szomszédok közvetítették egymásnak, mint HÄGERSTRAND modelljében. Mindkét rendszerközpont igyekezett magát országosan ismertté tenni, szolgáltatásait mindenütt ajánlotta.

Mindazonáltal a rendszer eredeti, induló területe, amelyből a mai mag-terület kialakult, világosan megkülönböztethető. Ez érthető: a rendszerközpontok először a környező gazdaságokat próbálták a rendszerbe bevonni, amelyekkel korábban is kapcsolatban álltak. A rendszer alkalmazása is egyszerűbb volt hasonló ökológiai feltételek között. Az IKR rendszer elrugaszkodási szakasza Komárom megyében és Győr-Sopron megye K-i részén, tehát Bábolna közelében kezdődött (4. ábra). A következő összefüggő terület Győr-Sopron megye Ny-i része és Vas megye volt, majd a Délkelet-Alföld, Fejér megye és a Szerencsi-sziget lösz-vidékei következtek. A vizsgált időszak végén csatlakozó gazdaságok jelentős földrajzi szétszóródást mutattak.

A magterületek részletesebb elemzése (5. és 6. ábra) is bizonyítja a földrajzi kapcsolódások fontosságát.

Tér-idő elemzésünk következtetéseit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

(1) A rendszerek életciklusa szabályos görbével leírható. Az IKR-rendszer már telítődöttnek látszik; a KITE-rendszerben több a dinamizmus. A „telítődés” persze nem a rendszer, hanem a további területi növekedés végét jelenti. Ilyen esetben a rendszerközpont igyekszik tevékenységét bővíteni és új termékekre kidolgozni az iparszerű termelési eljárásokat.

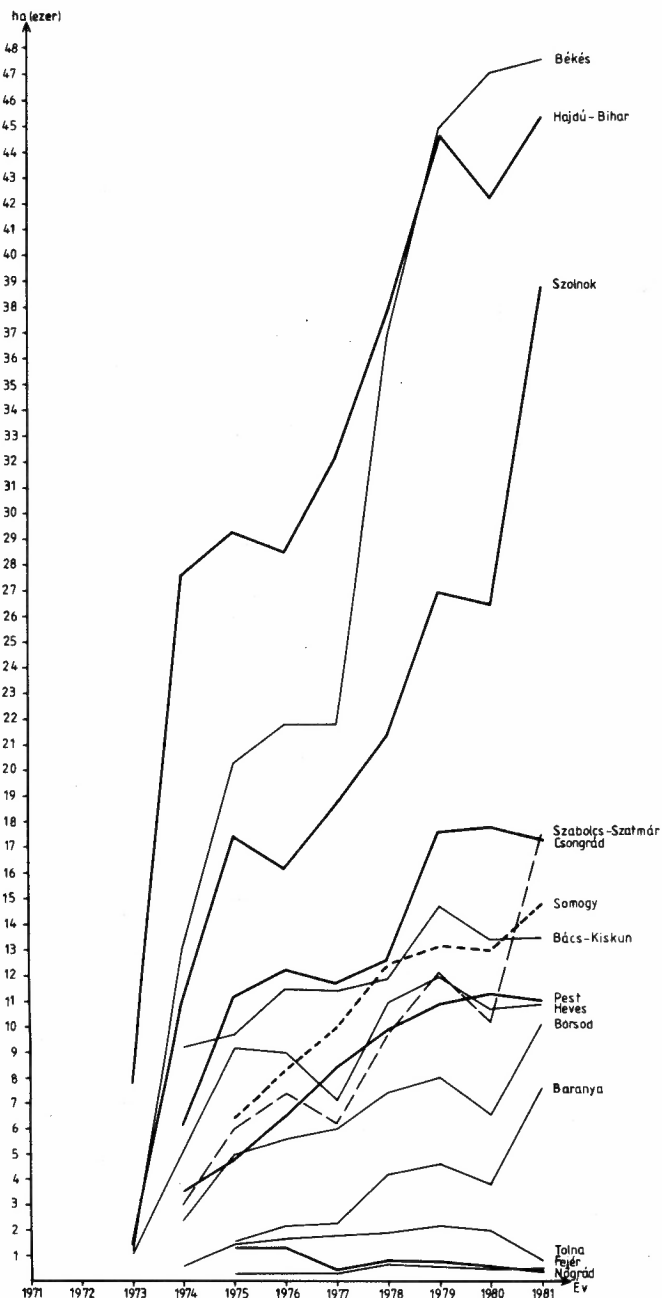
Azok a falusi települések, amelyekben a rendszerek központja működik, országos, sőt, egyes termékek esetében innovációs központtá válnak, teljes rendszereket exportálnak. Településük funkció-gazdagodására és általános fejlődésére nagy hatással vannak.

(2) A rendszerek földrajzi terjedésében is van szabályosság. Az elrugaszkodás szakasza földrajzilag koncentráltan jelenik meg; később helyi alközpontok is kialakulnak, amelyek a rendszerközpontból átvett innovációt továbbítják a szomszédos falvakba.

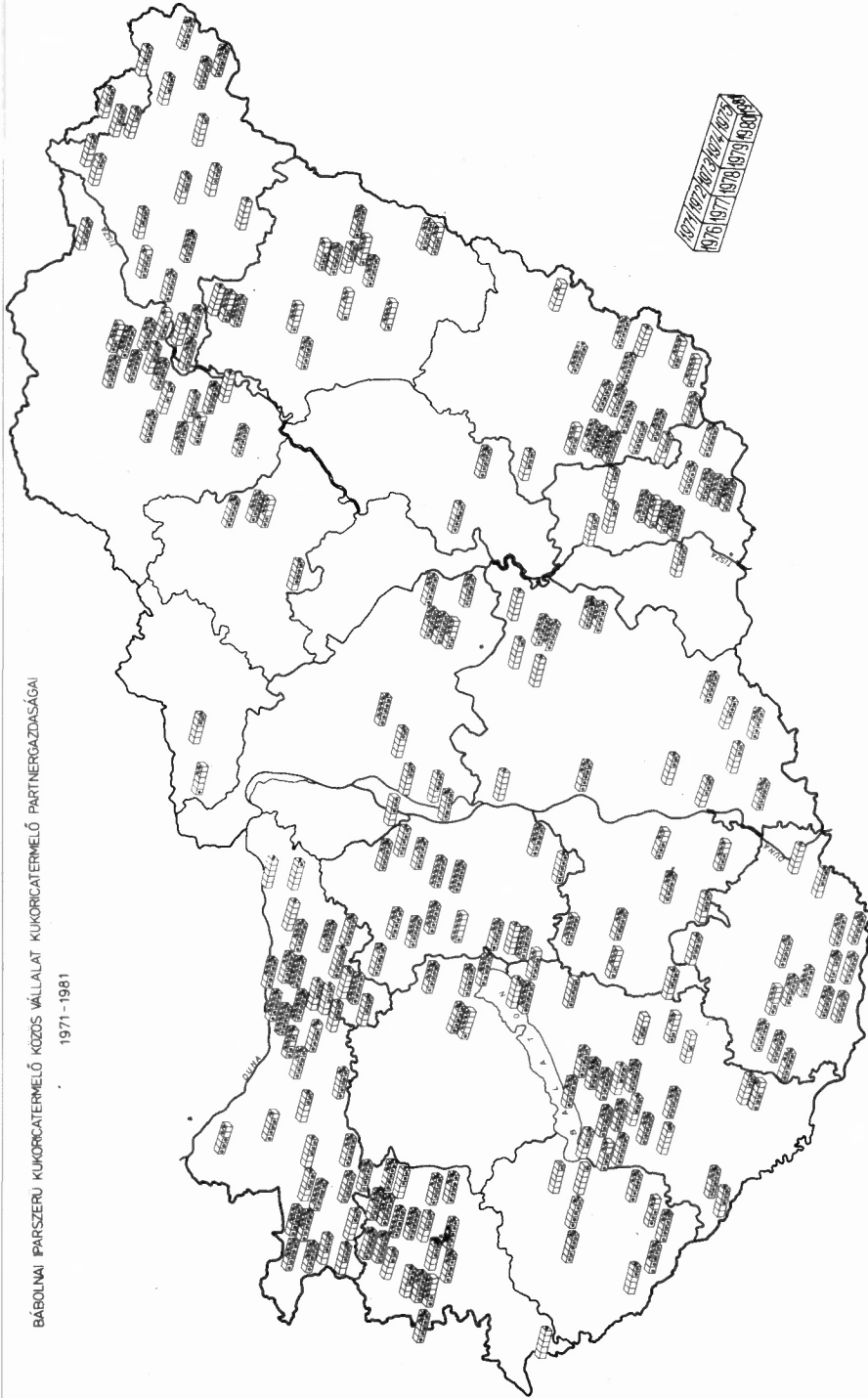
IV. A modellek

Az empirikus adatok elemzése után megpróbáltuk modellekbe foglalni a termelési rendszerek térbeli terjedésének általános összefüggéseit.

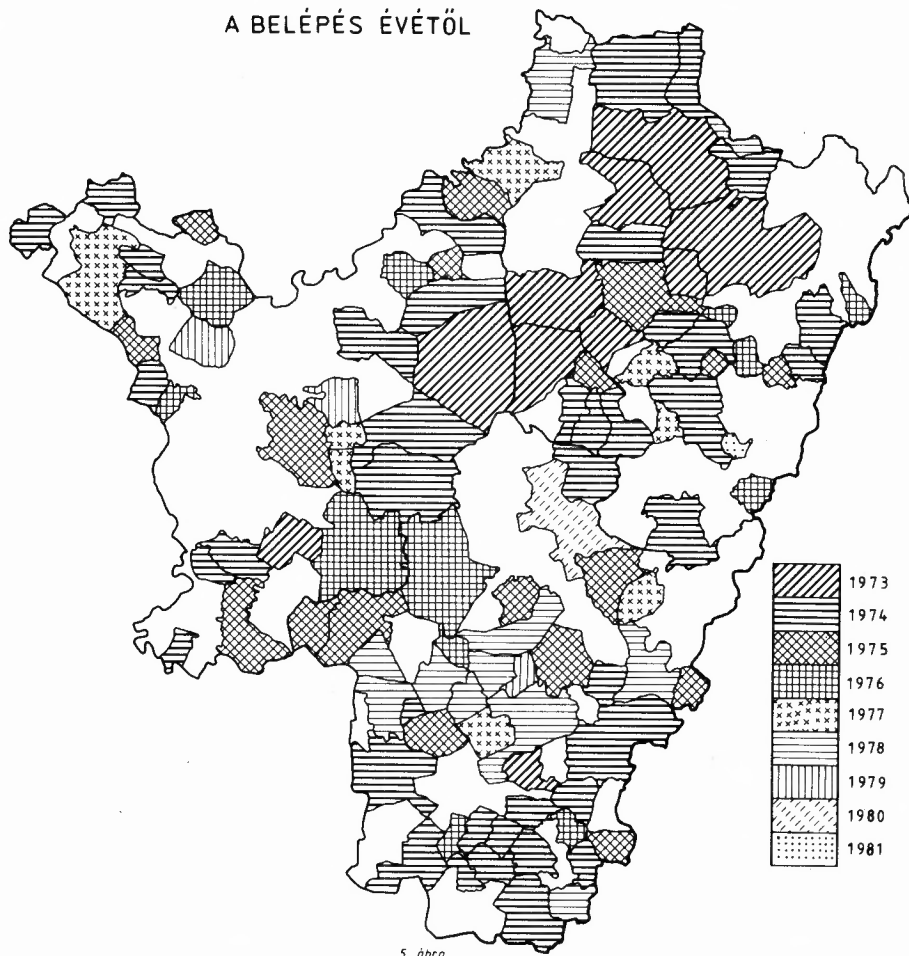
A KITE RENDSZER PARTNERGAZDASÁGINAK VETÉSTERÜLETE MEGYEI BONTÁSBAN
 1973-1981

3. ábra

A KITE RENDSZER KIEMELT MEGYÉINEK TAGGAZDASÁGAI
A BELÉPÉS ÉVÉTŐL

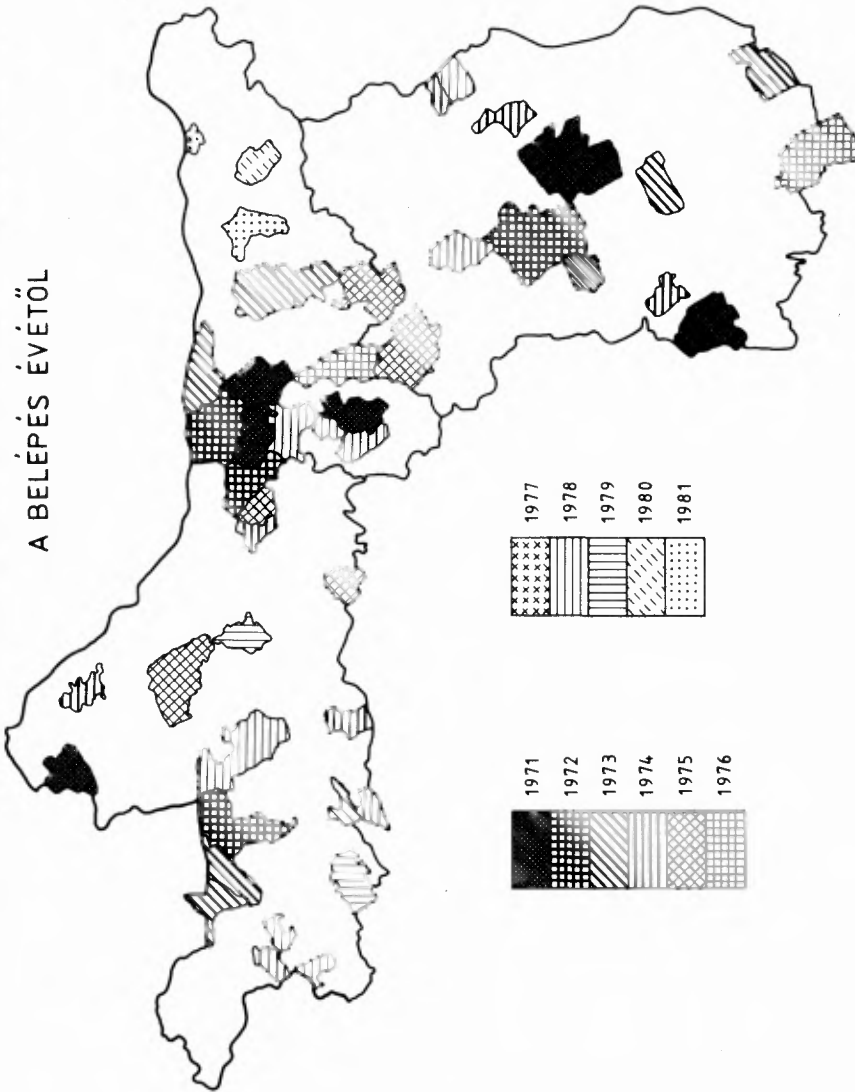
5. ábra

(a) A távolság szerepe a termelési rendszerek terjedésében: a súlypont-elemzés

A súlypont-elemzés gyakran használatos a népesség-földrajzban. Egy adott terület népesség-elhelyezkedésének változásait fejezi ki a népesedési súlypont vándorlása. A súlypontot (a rendszerek elhelyezkedésére) az egész országra és megyéenként is kiszámítottuk. A számítás során az egyes tag-gazdaságok *helyét* (földrajzi koordinátáit) súlyoztuk az adott gazdaság kukorica-vetésterületével. A számításokat minden évre elvégeztük 1971 és 1981 között.

Az elrugaskodás időszakában az *IKR rendszer* súlypontja Komárom megyében helyezkedett el, közel a rendszer központjához. A súlypont vándorlásában három szakasz különböztethető meg. 1971 és 1974 között a súlypont „átkelt” a Dunán és Pest megyébe helyeződött át, a rendszer jelentős alföldi elterjedése következtében. A kiegyenlítőds időszakában (1974–1980) a mozgás iránya megváltozott, a súlypont kissé közelebb került a Dunántúlhoz (a rendszer visszavonult Észak-Magyarországról).

AZ IKR RENDSZER KIEMELT MEGYÉINEK TAGGAZDASÁGAI
A BELÉPÉS ÉVÉTŐL

6. ábra

1980–81-ben a súlypont ÉK-re mozdult el, amely a Dunántúl erős telítődését és az alföldi expanzió lassú folytatódását jelzi.

A *KITE-rendszer* esetében a súlypont mozgása egyenletesebb pályát követ. Az elrugaszkodás szakaszában a súlypont nyugatra mozgott, amint a rendszer az Alföld nyugati részén és a Dunántúlon is megjelent. Később a mozgás lelassult, és a súlypont mindvégig ugyanazon a régióban belül maradt.

A megyénkénti súlypont-elemzés a fenti képet erősíti: az IKR rendszer az egyes megyében belül is intenzívebb súlypont-mozgással jellemezhető, mint a KITE. A mozgás főiránya D–DK-i volt. (2. sz. tábl.)

Az IKR-rendszer súlypont-vándorlásának iránya négyévenként (1971–1981)

2. sz. táblázat

	É	
1. Szolnok		1. Komárom
2. Heves		2. Fejér
3. Békés		3. Szabolcs-Szatmár
Ny		K
1. Vas		1. Veszprém
2. Somogy		2. Nógrád
3. Bács-Kiskun		3. Hajdú-Bihar
		4. Baranya
		5. Csongrád
		6. Borsod-Abaúj-Zemplén
		7. Pest
		8. Győr-Sopron
		9. Tolna
	D	

A megyék sorrendje a mozgások növekvő intenzitásának felel meg.

A KITE rendszer súlypontmozgása kevésbé volt jelentős. Néhány megyében az elmozdulás oly csekély volt, hogy gyakorlatilag elhanyagolható. A legtöbb esetben a mozgás iránya É–ÉK-i volt. (3. sz. tábl.)

Érdekes megjegyezni, hogy a mozgásirány mindkét rendszernél azonos volt hat megyében, főleg ÉNy-i elmozdulás esetén. Feltételezhetjük, hogy e megyékben a rendszerek között intenzív versengés folyt a jó kukoricatermő területekért.

(b) A taggazdaságok csoportjai – a klaszter-elemzés

A modell-vizsgálatok másik szintjén a taggazdaságokat kíséreltük meg térbeli sajátosságai alapján csoportokba sorolni (e térbeli sajátosságok a kukoricatermelési rendszerek elterjedésére vonatkoztak). Gazdaságokként az alábbi változókat vontuk a vizsgálatba:

A KITE-rendszer súlypont-vándorlásának iránya négyévenként (1973–1981)

3. sz. táblázat

	É		
1. Szolnok		1. Baranya	
2. Békés		2. Hajdú-Bihar	
3. Heves		3. Bács-Kiskun	
		4. Csongrád	
		5. Fejér	
Ny			K
1. Borsod-Abaúj-Zemplén		1. Nógrád	
2. Szabolcs-Szatmár		2. Pest	
		3. Somogy	

D

1. a gazdaságok elhelyezkedése (földrajzi koordinátái),
2. a rendszerbe való belépés (vagy újra-belépés) éve,
3. a kukorica vetésterület nagysága és változásai.

A két rendszerre külön-külön végeztünk klaszter-elemzést. Itt példaként az IKR rendszer taggazdaságainak csoportosítását ismertetjük.

A 260 taggazdaságot 7 csoportba (klaszterbe) sorolhattuk.

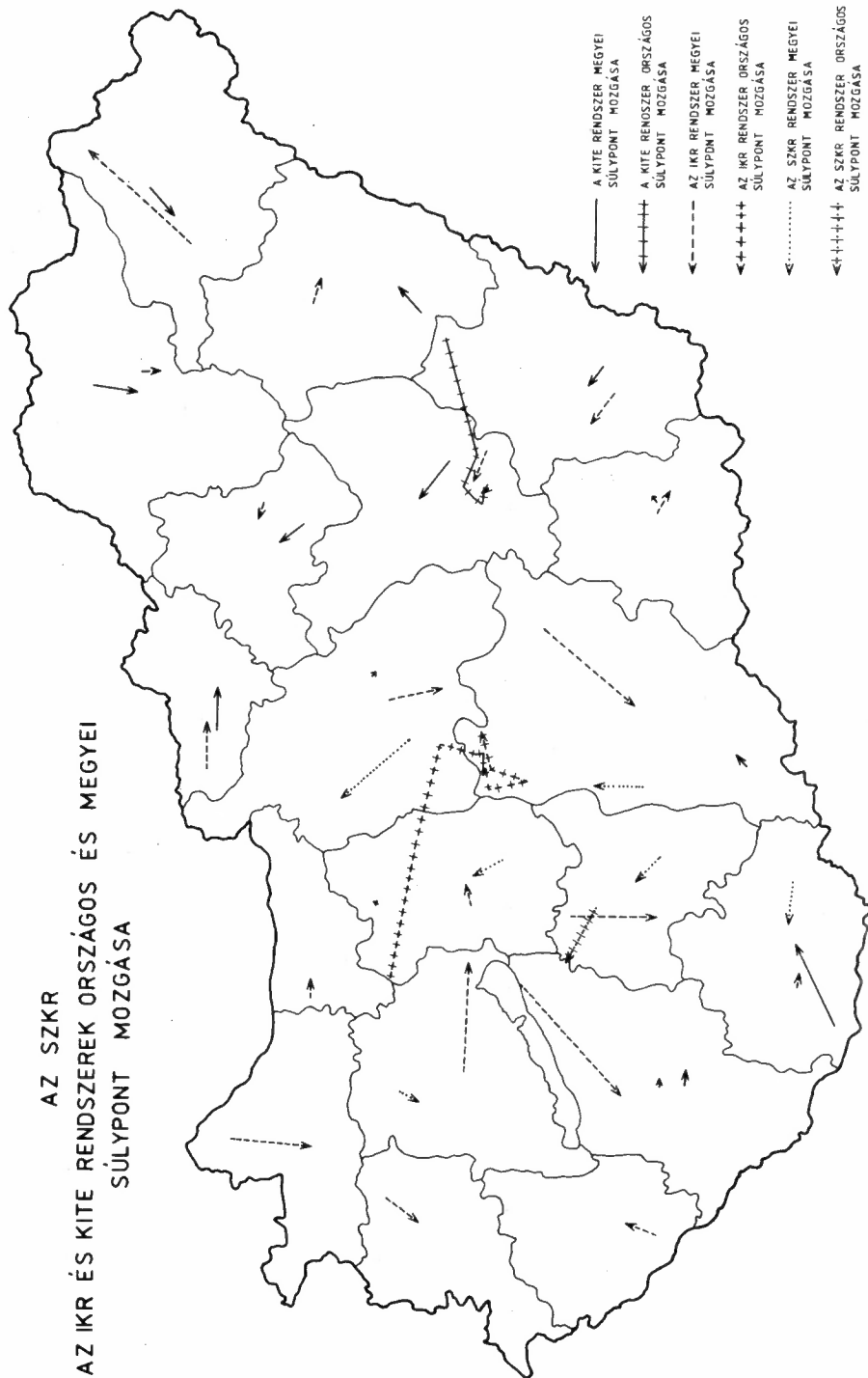
Az *első* csoportba csak két gazdaság tartozik: a Bábolnai, illetőleg az Agárdi Mezőgazdasági Kombinát. Kukorica-területük gyorsan növekedett – e két vezető állami gazdaság kitüntetett szerepet töltött be a termelési rendszer elterjesztésében. Az újítást Bábolna dolgozta ki, ám Agárd később innovációs társ-központtá fejlődött.

A *második* csoportba (15 gazdaság) az innováció helyi továbbító központjai tartoznak. E gazdaságok az első szakaszban (1972–1974) csatlakoztak a termelési rendszerhez, és nagy kiterjedésű (1,500–4,000 ha) a rendszerbe vont kukoricaterületek. E helyi központok, amelyek környékükön terjesztették el az innovációt az országban szétszórva, 10 megyében található.

A *harmadik* csoportban (22 gazdaság) és a *hetedik* csoportban (55) szintén az elrugaskodás periódusban csatlakozott mezőgazdasági üzemek találhatóak. A *harmadik* csoport gazdaságai nagy területtel léptek be, de ezt később fokozatosan csökkentették, vagy legalábbis hirtelen visszaeséseket produkáltak. A *hetedik* csoport gazdaságai a rendszer stabil elemei: a rendszerbe vont kukoricaterület nem különösen nagy (1.000–2.000 ha), de a terület ingadozása jelentéktelen volt.

Ismét csak 2 gazdaság van a *negyedik* csoportban. Közel állanak a harmadik csoporthoz. Korán és nagy területtel léptek be a rendszerbe, amely terület a vizsgált időszakban a felére csökkent.

Az *ötödik* és a *hatodik* csoport (32 ill. 132 gazdaság) jelenti a rendszer terjedésének második hullámát. E gazdaságok 1977-ben és 1978-ban csatlakoztak. Az *ötödik* csoport gazdaságai stabilak, kukoricaterületük (800–1.000 ha) az évek során változatlan maradt, vagy valamelyest bővült. A *hatodik* csoport gazdaságai a rendszer szempontjából marginálisak maradtak. Kukoricaterületük (500–800 ha) minimális (mint-

egy 800 hektár föld szükséges a rendszer komplex technológiai láncának teljes kihasználásához). E gazdaságok közül néhány kilépett, majd újra belépett. Ezek a gazdaságok hagyják el elsőnek a rendszert a gazdasági feltételek romlása esetén.

V. Összefoglalás

Elemzésünkéből a következő megállapítások tehetők:

1. Bebizonyítottuk a vizsgált innováció (a kukoricatermelési rendszerek) elterjedésének térbeli szabályosságát. Meg tudtunk különböztetni innovációs központokat és az innovációt különböző mértékben befogadó taggazdaságokat.

2. Le tudtuk írni az innováció *életciklusát*, megkülönböztetve az *elrugaszkodás*, a *kiegyenlítődé*s és a *telítődés* szakaszait. Az életciklus-görbét megzavarta a kukoricaterület 1977 évi erős csökkenése, amelyet a kukoricatermesztés jövedelmezőségének előző évi drasztikus visszaesése okozott. A görbe szabályos futását csak az innováció terjedésének többé-kevésbé állandó feltételei között várhatjuk. Az élet-ciklus modell-szerű leírása lehetővé teszi a telítődés idejének előrejelzését és a rendszer további terjeszkedésére alkalmas helyek kiválasztását.

3. Meghatároztuk a rendszerek terjedésének fő irányait, s ezzel a *távolság* szerepét az innováció terjedésében.

4. A taggazdaságok elkülönülő csoportjait határoztuk meg, amely a rendszeren belüli, illetve az innováció terjesztésében betöltött szerepüket is kifejezte.

5. Végül a vizsgálat azt is bizonyította, hogy a magyar gazdaságban lehetőség van innovációk kidolgozására, rövid időn belüli általános elterjesztésére, s hogy a falusi térségek sem az innovációk kezdeményezésére, sem befogadás szempontjából *nem jelentenek akadályt*. Alapvető feltétele volt az elterjedésnek természetesen az, hogy a befogadó vállalatoknak érdeke legyen az újítás által kínált többlet-nyereség megszerzése, s ezért hajlandók és képesek legyenek kockázat vállalására is.

IRODALOM

- BUNGE, W. 1962: *Theoretical Geography* Lund Studies in Geography, Series C, General and Mathematical Geography. 1. Lund.
- CHORLEY, R. J. and HAGGET, P. 1965: Trend-surface Mapping in Geographical Research. *Institute of British Geographers*, Publications, 37. London.
- CSÁKI CS. 1982: *Mezőgazdasági rendszerek tervezése és prognosztizálása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- DAVIES, St. 1979: *The Diffusion of Process Innovations* Cambridge: Cambridge University Press.
- DIMÉNY I. 1974: A termelési rendszerek kialakulása és társadalmi hatása a mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 9. sz. pp. 1016–1028.
- ENYEDI GY.-né 1980: Az iparszerű termelés hatása a mezőgazdaság területi szerkezetének módosulására. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz. pp. 725–738.
- ENYEDI GY. 1981: A területfejlesztési politika néhány új eleméről. *Területi Statisztika*, 31. 2. sz. pp. 139–148.
- EWERS, H.J.—WETTMAN, R.W. 1980: Innovation Oriented Regional Policy. *Regional Studies*, 14. 3. sz. pp. 161–179.

- FEKETE F.—SEBESTYÉN K. 1986: A korszerű agrártermelési rendszerek közgazdasági tartalmáról és távlatairól. *Közgazdasági Szemle*, 5. sz. pp. 560–570.
- GAZDAG L.—CSINGÁR P. 1981: Az iparszerű termelési rendszerek a mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz. pp. 1240–1250.
- GAZDAG L.—VUICS T. 1985: A termelési rendszerek területi elrendeződése. *Gazdálkodás*, 29. 6. sz. pp. 14–18.
- GÖNCZI I. 1977: *Üzemi rendszerek iparosodó mezőgazdaságunkban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HAGGETT, P. 1966: *Locational Analysis in Human Geography* St. Martin Press, New York.
- HÄGERSTRAND, T. 1952: The *Propagation of Innovation Waves*. Lund Studies in Geography, Series B. Human Geography, 4. pp. 3–19.
- HECSEI J.—PÉTER B.—TÓTH T. 1977: *A kukoricatermelési rendszerek gazdasági értékelése*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- HUNYADI L. 1978: Egy terjedési folyamat elemzése. (A hólabda-modell). *Sigma* 2–3. sz. pp. 191–209.
- MÁRTON J. 1978: A termelési rendszerek megszilárdulása és fejlesztési lehetőségei. *Tudomány és Mezőgazdaság*, 6. sz. pp. 4–8.
- OSMAN P. 1985: A mezőgazdasági termelési rendszerek innovációs szerepéről. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz. pp. 1360–1370.
- PAPP E.-né—PROKSZA I.-né 1978: A kukoricatermelési rendszerek termőtájankénti elhelyezkedésének és a termelés eredményességének összefüggése. *Gazdálkodás*, 11. sz. pp. 19–24.
- PEDERSEN, P.O. 1971: Innovation Diffusion in Urban Systems. In = *Information Systems for Regional Development* (Hägerstrand, T.—Kuklinski A.R. Editors) C.W.K. Gleerup, Lund.
- PRED, A. 1977: The Choreography of Existence: Comments on Hägerstrand's Time Geography and Its Usefulness. *Economic Geography*, 53. 3. sz. pp. 207–221.
- ROGERS, E.M. 1962: *Diffusion of Innovations*. Free Press, New York.
- SÁRKÁNY P. 1975: *Termelési rendszerek a szántóföldi növénytermesztésben*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- SIKOS T.T. (szerk. 1984): *Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban*. Földrajzi Tanulmányok, 19. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VUICS T. 1985: A kukoricatermelési rendszerek fejlődésének gazdasági földrajzi értékelése. *Földrajzi Értesítő* 34, 3. sz. pp. 259–275.
- YUILL, R.S. 1965: A simulation Study of Barrier Effects in Spatial Diffusion Problems. *Michigan Inter-University Community of Mathematical Geographers, Discussion Papers*, 5.

GYÖRGY ENYEDI—JÁNOS RECHNITZER:

THE SPATIAL DIFFUSION OF INNOVATIONS IN THE HUNGARIAN AGRICULTURE

(Summary)

The paper presents the results of a study on the diffusion of an agricultural innovation, the production system, over the territory of Hungary. The objective of the investigations was to establish the temporal and spatial regularities of innovation diffusion and to compare them with the models developed by Hägerstrand's disciples.

Production systems have spread in the Hungarian agriculture from the beginning of the 1970s. The essential features of a production system are as follows: the model farm or innovator elaborates a detailed and precise technology, similar to an industrial one, for the production of some produce. It introduces this on payment of a fee in a large-scale farm, which is willing to accept the programme, and controls its putting into practice, provides the farm services and thereby

guarantees a high output. This entire innovation chain has remained within the Hungarian agricultural sector; research and development as well as marketing are done by the model state- or cooperative farms, the so called system-masters.

In 1985 there were 64 production systems operating in the Hungarian agriculture, 20 in field crop production, 22 in animal husbandry and 22 in gardening. 89 percent of the wheat, 91 percent of maize, 96 percent of sugar beat, 89 percent of eggs of large-scale farms were produced in production systems. Eight systems had more than 200 member-farms. Most of the systems, however, operated with only 10–15 members.

The present paper examines the spatial diffusion of two maize production systems between 1971 and 1981. The first system, abridged as IKR in Hungarian, was introduced by the Bábolna State Farm in 1971 and by 1981 it counted 260 member-farms. The second, named KITE, was formed in 1982 under the auspices of the Vörös Csillag (Red Star) Agricultural Cooperative of Nádudvar. The research findings:

1. The diffusion of both production systems had three distinct stages: the period of take-off up to 1975; the period of propagation (1975–1980); and the stage of saturation following 1980. The IKR is present in each of the 19 counties of Hungary, KITE has no member-farms in four West-Hungarian counties. The spatial extent of IKR varied more widely (e.g. in 1977 it was sharply reduced due to a drop in profitability) than that of KITE which had a relatively even diffusion with some concentration on the loess ridges of the Alföld (the Great Hungarian Plain).

2. The role of distance in the propagation of the production systems was studied and in this respect the question was raised if the diffusion was spatially contiguous or not. First a fairly concentrated hard core formed around the settlement where the model farm is situated. New member-farms at considerable distances only appeared in a scattered way, in the period of propagation. An analysis of the centre of gravity was made to identify the direction of diffusion of both systems, by counties and for the country as a whole.

In the period of take-off the centre of gravity of the IKR system was in Komárom county where the model farm is located (Bábolna). Then it moved swiftly eastward indicating the rapid expansion of the IKR in the Alföld. In the period of propagation, the direction of diffusion changed, the centre of gravity got closer to Transdanubia again, indicating the exodus of the system from North-Hungary. The centre of gravity of KITE followed a smoother path. In the beginning, from the time the system appeared in West-Alföld and in Transdanubia, it moved westwards. Later the movement slowed down and remained within the same region.

3. The member-farms of the two systems were classified in a cluster analysis with regard to the spatial characteristics of the diffusion. The following groups were identified: (1) farms which were innovators and promoted the innovation diffusion; (2) centres of local innovation *transmission*; (3) farms which joined the system with large fields in the period of take-off and remained stable members; (4) farms which are similar to the previous group but which later reduced their areas involved significantly; (5) farms which are located far from the model-farms and which joined systems at the end of the take-off period; (6) the 'marginal' farms of the production systems: they entered the system with a small area, some left then re-entered etc. The analysis has proved that the spatial regularities of innovation diffusion can be modelized; the process of innovation diffusion in a planned economy is similar to that in a marked economy in case of autonomous entrepreneur decisions and profit orientation.

Translated by Eta Daróczy

ЭНЬЕДИ, ДЬЁРДЬ—РЕХНИЦЕР, ЯНОШ:

ПРОСТРАНСТВЕННОЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ НОВАЦИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ В ВЕНГРИИ

(Резюме)

В данной работе рассматривается распространение одной из сельскохозяйственных новаций, производственной системы на территории Венгрии. Целью данного исследования

является определение временных и пространственных закономерностей распространения новации, а также сопоставление их с моделями Хёгерстанда.

В венгерском сельском хозяйстве производственные системы начали распространяться с 1970-х годов. Суть производственной системы заключается в разработке организацией, внедряющей новацию подробной и точной профессиональной технологии для производства данного продукта. За определенную оплату она внедряется в данное хозяйство, проверяется ее исполнение, предоставляются услуги, причем гарантируется высокий уровень урожайности. В Венгрии вся система новации функционирует в рамках сельского хозяйства, исследование и развитие, а также маркетинг проводятся государственными хозяйствами и сельскохозяйственными кооперативами, являющимися центрами систем.

В 1985 году в сельском хозяйстве Венгрии работало 64 производственные системы, 20 из них в растениеводстве полевых культур, 22 — в животноводстве и 22 — в садоводстве. В рамках этих систем производится 89% пшеницы, 91% кукурузы, 96% сахарной свеклы и 89% яиц. В восьми производственных системах больше 200 членов входили в состав; а в большинстве случаев состав системы входит 10—15 членов.

В данной работе исследуется пространственное распространение двух систем по производству кукурузы в период 1971—1981 гг. Первая система — ИКР — была создана в Государственном хозяйстве с. Баболна в 1971 году; в 1981 г. в ее состав входило 260 членов-хозяйств. Другая система — КИТЭ — была создана в 1982 году под руководством Сельскохозяйственного кооператива «Красная звезда» с. Надудвар.

Основные выводы исследования:

1. Период распространения обеих систем делится на три фазы: отталкивание (*take-off*) до 1975 года; уравнение (1975—1980) и насыщение после 1980 года. Система ИКР функционирует в каждой области Венгрии, а в 4 областях нет членов-хозяйств системы КИТЭ. Территория ИКР больше меняется, например в 1977 году резко снизилась (из-за снижения рентабельности), а размеры территории системы КИТЭ формировались более равномерно, она сосредоточивается на лессовых седлах Большой венгерской низменности (Альфёльда).

2. Была исследована роль расстояний в распространении системы, в связи с этим был рассмотрен вопрос о непрерывности пространственного распространения. Сначала произошло формирование плотного центра территории системы вокруг центрального поселения, члены-хозяйства сосредоточивались на этой территории; только в фазе уравнения появились новые члены-хозяйства, разбросанные в значительном расстоянии от центра. Был проделан анализ центра тяжести для определения направлений распространения обеих систем по территории Венгрии и отдельных областей тоже.

Во время отталкивания центр тяжести системы ИКР был расположен в области Комаром, где расположен и центр системы (Баболна). После этого центр тяжести быстро передвинулся к востоку, указывая на быстрое распространение ИКР на Альфёльде. В период уравнения направление движения изменилось, а центр тяжести приблизился к Задунайскому краю, указывая на сокращение членов-хозяйств в северной части Венгрии. Центр тяжести системы КИТЭ показывает более равномерное движение. Сначала он двинулся к западу, когда система появилась в западной части Альфёльда и на Задунайском крае. Позже движение замедлилось и не выходило за пределы региона.

3. На основе постространственных закономерностей распространения члены-хозяйства обеих систем можно было разделить на следующие группы (с помощью метода кластерного анализа): 1. хозяйства, разрабатывающие новацию и являющиеся инициаторами ее распространения; 2. центры местной *передачи* новации; 3. стабильно сохранившиеся хозяйства, вступившие в систему с большой посевной площадью во время отталкивания; 4. подобные хозяйства, в значительной мере сократившие свою посевную площадь, привлеченную к системе; 5. хозяйства, присоединившиеся к системе в конце отталкивания, и расположенные далеко от центра системы; 6. «маргинальные» хозяйства системы, вступившие с небольшой посевной площадью, ушедшие из системы и позже опять вернувшиеся и др. В результате анализа было доказано, что пространственные закономерности распространения новаций можно изображать в моделях; в случае притяжения предприятием свободных решений и при наличии заинтересованности предприятия в прибыли распространение новации оказывается одинаковым как в плановом хозяйстве, так и в рыночной экономике.

KOVÁCS TERÉZ:

GENERÁCIÓS KÜLÖNBSÉGEK A SZAKSZÖVETKEZETI TAGSÁG KÖRÉBEN

(Egy kerekegyházi vizsgálat eredményei alapján)

I. Bevezetés

Agrárpolitikánk az elmúlt 25 év alatt a szakszövetkezeteket a termelőszövetkezetekhez viszonyítva hosszú ideig alacsonyabb típusú szövetkezeti formának minősítette. A szakszövetkezetek gazdálkodását az elvonások és állami támogatások rendszerében sok indokolatlan és hátrányos megkülönböztetés nehezítette. Bár jóval gyengébb minőségű szántóterületeken gazdálkodtak (szakszövetkezeti átlag: 10,7; tsz-ek átlaga: 20,7 aranykorona/ha), mégis, a mérleg szerinti termelési érték – folyóáron számítva – a két típusú szövetkezetek közül Bács-Kiskun megyében 1976–1982 között jobban nőtt a szakszövetkezetekben, mint a tsz-ekben. A növekedés főleg az alaptevékenységen belül volt észlelhető.

A szakszövetkezetekben a saját földön gazdálkodó tagok kötelező vagyoni hozzájárulását vagy a föld aranykorona értéke után vetették ki, vagy pedig a termés 10 százalékaiban határozták meg. Ez a szántóföld után aranykoronánként minimum 5 kg búza értékét, továbbá a leadott szőlő és gyümölcs értéke 10%-ának az elvonását jelentette. Kezdetben ez volt a szakszövetkezetek közös vagyonának szinte egyetlen forrása, melynek 80%-a még 1970-ben is ebből a forrásból akkumulálódott.

A vagyoni hozzájárulás ma is része a szakszövetkezeti közös gazdaságok bevételeinek, de az alapító gazdák elöregedésével, a közös gazdaság méretének növekedésével ez egyre kisebb arányú. E folyamattal párhuzamosan az ipari melléküzemágak a 70-es évek eleje óta terjedőben vannak. Egyes településeken a szakszövetkezetek vezetői – ügyesen és burkoltan – korábban kezdték meg ezek kialakítását, mint a termelőszövetkezetek. Létrehozásukat jórészt a rossz minőségű földre hivatkozva indokolták a felsőbb szerveknél. A 70-es évek végétől kialakították a gyümölcs- és szőlőtermesztéshez kapcsolódó feldolgozó ipart, amely ma már vertikummá épült ki.

Az 1980-as évek elején a nehezdő gazdasági körülmények egyre idősebbé tették az egyéni felelősségvállalást és érdekeltiséget, a termelőeszközök ésszerűbb használatát, s mindenekelőtt a kisvállalkozást. Ezeknek elemei a szakszövetkezetekben fokozottabban érvényesülnek mint a termelőszövetkezetekben, a szakszövetkezetek gazdaságpolitikai megítélése kedvezőbbre fordult. Talán ennek is köszönhető, hogy jó

néhány új publikáció jelent meg a témában. (SIMÓ T. 1983, HARSÁNYI E. 1984, KOVÁCS Z. 1984, MAGLÓDI L. 1985.)

E tanulmányok, a korábbi hiányt pótlandó, a szakszövetkezetek létének tudatosításával, létrejöttével, sajátos körülményeivel, a velük kapcsolatos jogszabályok gyakorlati következményeinek ismertetésével, a tagi gazdák életstratégiájával, a közös és tagi gazdaságok termelési szerkezetének bemutatásával foglalkoznak. MAGLÓDI említést tesz róla, SIMÓ pedig külön fejezetben foglalkozik a tagi gazdák alvállalkozói szerepével. Ebben az összefüggésben a szakszövetkezet a fővállalkozó. Véleményem szerint SIMÓ következtetéseit a napjainkban legjobban gazdálkodó szakszövetkezetekben végzett vizsgálatai alapján vonta le, melyek a kollektívizálás előtt is gazdag településeként számontartott Kecelen és Soltvadkerten működnek. Mindenképpen kiemelendőnek tartom, *hogy azok az emberek*, akik a szakszövetkezettől 25 évre bérelnek szőlőtelepítésre földet, ehhez hosszúlejáratú OTP hitelt vesznek fel, százalékos művelésben dolgoznak rajta, azon töprengve, hogy pénzüket hogyan fektethetik be közös társulásokba, *egyértelműen vállalkozók*. Ez azonban csak egy szűk réteg, amely főleg az új falusi elit tagjaiból tevődik össze. Felvetődik a kérdés, hogy a nem ebben a formában tevékenykedő tagi gazdák hová sorolhatók.

A fentebb említett publikációk erre a kérdésre csak sommás választ adnak. El kellene dönteni, s ehhez további kutatások szükségesek, hogy a szakszövetkezeti tagi gazdák milyen mértékben tekinthetők vállalkozóknak, s mennyire olyanok e szempontból, mint a tsz-tagok. (Tehát nem vállalkozók, csak egy holdnál nagyobb háztájit művelnek.) Tanulmányunk ennek a kérdésnek egy részét szeretné megválaszolni.

Kerekegyháza 1984. őszén végzett vizsgálatunknak csak az volt a célja, hogy megállapítsuk, az idősebb generációk körében a jól gazdálkodók milyen irányban befolyásolták utódaik életútját. Ezeknek a gazdáknak élettörténete, gazdálkodástörténete tekinthető ugyan gazdasági vállalkozásnak, de ők maguk mindig csak arra törekedtek, hogy jó gazdák legyenek. Kérdés az is, hogy a ma jól jövedelmező gazdaságokat működtető fiatalabb generáció mennyiben vállalkozó, milyen családi háttérrel indult, illetve van-e Kerekegyháza két generáció mérvadó gazdái között folytonosság?

Vizsgálatunkat egy kisebb, mindössze 40 személyt kitevő csoportra vonatkozóan végeztük el. A megkérdezettek fele-fele arányban tartoztak az ötven éven felüli korosztályhoz és az ötven éven aluliakhoz. Az ötven éven felüliek között egyaránt voltak tsz-tagok és szakszövetkezeti tagok. Módszerünk a kötetlen beszélgetés volt, amelyet a testvérek számával, a szülők foglalkozásának és vagyoni helyzetének megkérdezésével kezdtünk. Az idősebbeknél külön figyelmet fordítottunk arra, hogy reagáltak gazdálkodásukban az életükben több ízben bekövetkezett gazdaságpolitikai változásokra, és arra, hogy utódaikat milyen életpálya felé irányították. A fiatalabbak csoportjánál figyelmünk élet- és munkaszervezésükre, illetve a második gazdaságban folytatott tevékenységükre irányult.

Mielőtt rátérnék a két generáció közötti különbségek bemutatására, előbb a tagi gazdák gazdálkodását és életkörülményeit befolyásoló jogszabályokról, majd Kerekegyháza fontosabb népességi és gazdasági adatairól szólnék. Ezek nélkül ugyanis nem érthető meg a két generáció gazdálkodásában tapasztalható különbségek.

II. A szakszövetkezeti tagok gazdálkodását és életkörülményeit befolyásoló jogszabályok

Az 1961-ben a szakszövetkezetbe belépett gazdák életkörülményeit és munkakedvét legjobban a nyugdíjjal, a földtulajdonnal és a kettős foglalkozással kapcsolatos jogszabályok befolyásolták.

Magyarországon a parasztok nyugdíjjogosultsága a mezőgazdaság szocialista átszervezése után alakult ki. Az elmúlt 25 évben, ha ez az intézkedés nem lépett volna életbe, akkor a jó munkaerő a mezőgazdaságot még az eddigieknél is nagyobb mértékben hagyta volna el, az idős tsz-parasztok jelentős rétege pedig elszegényedett volna. A szakszövetkezetekben a nyugdíjjogosultságra 1970 óta van mód. A szakszövetkezeti nyugdíjasokat járadékosoknak nevezik. A tagok a nyugdíjkor eléréséig a szakszövetkezetnek havi nyugdíj-járulékot fizetnek. Ez alatt a 15 év alatt ez a járulékfizetés többször módosult.

Jelenleg öt formája van: az első kategóriába a közös gazdaságban rendszeresen dolgozók tartoznak. Rájuk ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint a termelőszövetkezeti tagokra vagy az állami vállalatoknál lévő alkalmazottakra.

A második kategóriába azok a közösben nem dolgozó tagok tartoznak, akiknek évi jövedelme eléri vagy meghaladja a 36 ezer forintot. A nők 55, a férfiak 60 éves korban lesznek szakszövetkezeti nyugdíjasok. Ők most havi 850 Ft nyugdíj-járulékot fizetnek. Ezzel a nyugdíjmegváltási lehetőséggel nem jár együtt betegségi biztosítási segély, csak baleseti táppénz. Ez a felemelt összegű járulék sok vitát vált ki az utóbbi időben. Akik ezt fizetik, azok közül sokan fel akarnak hagyni a gazdálkodással és szeretnének elmenni vagy már el is mentek a szakszövetkezet közös gazdaságába, illetve állami vállalathoz dolgozni. A helyzetükkel foglalkozó TOT üléseken a résztvevők is magasnak tartják ezt az összeget. (TOT-jegyzőkönyv, 1984) Úgy vélik, hogy ők ugyanannyiért váltják meg a nyugdíjukat és úgy adóznak, mint az egyéni parasztok, de hátrányosabb helyzetben vannak, mert még vagyoni hozzájárulást is kell fizetniük a szakszövetkezetnek.

A harmadik kategóriába tartozók is úgynevezett emelt szintű, de csak havi 300 Ft-os járulékot fizetnek. Ezt 1983. január 1-től tíz évre visszamenőleg lehetett fizetni, vagy megváltani a hiányzó éveket. Az ez összeget fizető nők 55, a férfiak 60 éves korban havi 2000 forint járadékot kapnak.

A negyedik kategóriába a havi 200 Ft-ot fizetők tartoznak. Esetükben a nők 65, a férfiak 70 éves korban lesznek havi 1.900 Ft járadékra jogosultak. A járulékot fizetők legnagyobb része ezt az összeget fizeti.

Végül az ötödik kategóriába azok tartoznak, akik életkoruknál fogva már hozzájutottak az öregségi járadékhoz.

A földtulajdon kérdése is hasonlóan bonyolult. Előzetesen azt kell megállapítanunk, hogy a szakszövetkezetek 1961-es szervezésekor ezt a formát középpótnak szánták a kollektivizálás és a magángazdálkodás között. A szakszövetkezetbe belépett parasztok földjére vonatkozóan a tulajdonjog és a használati jog kettévált. A tulajdonjog feltételeessé vált, amely gyakorlatilag csupán korlátozott használati jogot jelent. (Ezt a tsz-ekhez viszonyítva enyhébb vagyonbeviteli formát a vagyoni hozzájárulás bevezetésével ellensúlyozták.) Még enyhébben jártak el a szőlő- és gyümölcsültetvények esetében.

3 ha-ig ezeket jogilag, tehát forgalomképesen meghagyták a gazdáknál. Az 1977/III. 12./MÉM. rendelettel viszont megtiltották, hogy a tagi szőlő- és gyümölcssterületek adás-vétel tárgyát képezzék. Az addigra kívülállók tulajdonába került szőlő- és gyümölcssterületre ez a jogszabály nem vonatkozott. Ez gyakorlatilag tehát azt jelenti, hogy a szakszövetkezeti tagnak nem, de szakszövetkezeten kívülálló személynek lehet magántulajdonában (forgalomképes) szőlője és gyümölcsöse.

Nagyon fontos volt a Minisztertanács 7/1977. évi rendelete, amelynek értelmében felül kellett vizsgálni a kettős foglalkozásúak tagsági viszonyát. Eszerint 1978. december 31-e után nem lehetett szakszövetkezeti tag az, aki máshol volt munkaviszonyban. A rendelet hatására a kettős foglalkozásúak nagyobb része megszüntette a szakszövetkezettel a tagsági viszonyát. (Kerekegyháza példáján például 250 fővel csökkent a szakszövetkezeti tagság. Bécs-Kiskun megyében a 32.000 szakszövetkezeti tag közel egynegyedét érintette ez a jogszabály. Ezek 66%-a a tagsági viszony megszüntetése mellett döntött. További 10% többszöri felhívásra sem nyilatkozott, így automatikusan törölték a tagok közül. A jogfolytonosság fenntartását gyakran úgy oldották meg, hogy a házastárs lépett be a szakszövetkezetbe.)

A 35/1982. évi tvr. a tagsági viszonyt új módon szabályozta. E szerint a fegyveres testületek tagjainak kivételével ismét lehetővé vált a kettős jogviszony. Ezzel újra engedélyezték azt, amit mindössze öt évvel korábban megtiltottak.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a szakszövetkezetekre nézve a fent említett 1977-es rendeleteknek több volt a káros kihatásuk, mint az előnyük (KOVÁCS Z. 1984.). Növekedtek a parlagföldek, elsősorban az elhanyagolt gyümölcs- és szőlőterületek. Tehát a jogszabályok gyakori és olykor ellentmondásos változása a tagság körében bizonytalanságot szült, amelyre eltérően reagáltak.

Az idősebb generáció egy része nem észlelte, hogyan változnak a jogszabályok, a másik részük tudott a változásokról, de azok tartalmát már nem tudta követni. A középkorúak — különösen a közvetlenül érintettek — már felfogták a problémák lényegét, és ha a szakszövetkezeti vezetők is hajlandóságot mutattak, akkor közösen keresték annak a lehetőségét, hogy változatlan formában (csak más elnevezéssel) tovább folytassák az eddigi gazdálkodási formákat. (Például a kettős tagság megszüntetése után bérbe vették azt a földterületet, amelyet korábban is műveltek.) Az a kevés fiatal, aki érdekelt volt a szakszövetkezeti tagi gazdálkodás folytatásában, a fenti rendeletek meghozatala után még tisztábban fogalmazta meg azt a kérdést, hogy érdemes-e parasztnak maradni, nagyobb kockázatvállalás mellett.

A szakszövetkezeti vezetőség, beállítottságtól és szituációtól függően, kétféleképpen reagált a rendeletekre. Egyeseknél a megszorítások következtében szorongás és tanácstalanság jelentkezett, míg mások a megszorításokban azt látták, hogy a jövőben kevesebb munkájuk lesz, eredményesebben tudnak majd a közösen gazdálkodni és döntéseket hozni. („Jobb” lesz a közgyűlésen résztvevők statisztikája.)

III. A falufejlődés jellemzői Kerekegyházán

A tanácsháza falán lévő emléktábla szerint Kerekegyháza belterületén az első ház 1857-ben épült. 1910-ben a mai község közigazgatási területén 4450-en, 1949-ben 6130-an éltek. 1980-ra a lakosság száma 6010-re csökkent, majd 1984-re 100 fővel ismét gyarapodott. Az utóbbi időben tapasztalható némi lakosságnövekedést Kecskemét közelsége (18 km), az egyre javuló községi infrastruktúra, a helyi ipartelepítés, a nagy- és kisüzemi mezőgazdaság párhuzamos fellendülése váltotta ki.

1984-ben megkezdték a gázvezeték építését, és üzembehelyezték az automata telefonközpontot is. 1982-ben új iskolaépületet adtak át, ahová 900 gyermek jár. A községben 8 km hosszú vízvezeték-hálózat és – beleértve a teljes közigazgatási területet – 30 km hosszú műút van. Naponta 50 autóbuszjárat érinti a falut. Kerekegyházán 1901–1972 között volt vasúti közlekedés. Megszüntetését ma sok helyi lakos egyértelműen helytelennek tartja.

A munkaviszonyban lévők közül naponta 750–800 fő ingázik, a többiek egy része a község négy ipari üzemében dolgozik. Közülük legnagyobb a kecskeméti MEZŐGÉP telephelye, amely 710 munkást foglalkoztat. A Habselyem Kötöttárugyár telepének 168 dolgozója van. A Fa-, Fém- és Szolgáltatóipari Kiszövetkezet ma 75, a Tésztaüzem pedig 58 munkást alkalmaz.

1949-ben a lakosság fele még tanyán élt, ma ez az arány 18%-ra csökkent. A megmaradt tanyák 70%-án van villany.

A századforduló és a II. világháború között Kerekegyháza agrárfalu volt. Az 1910-es statisztikai adatok szerint a faluban 381 önálló birtokos és bérlő lakott. Ebben nem számították ugyan bele a 10 kat. hold alatti kis- és törpebirtokosokat, akik, mint köztudott, a birtokosok legnagyobb részét alkották. (A 10 kat. hold feletti birtokosok és bérlők száma 1935-re már csökkent.)

Az 1935-ös összeírás már több részletet tartalmaz. Ezek szerint 684 családnak egy kat. holdnál kisebb földterülete volt, közülük 485 család szántófölddel nem rendelkezett. További 382 családnak volt 1–5 kat. hold földje. E két kategóriába tartozók alkották azt a zsellér- és törpebirtokos réteget, akik a saját földjük műveléséből származó jövedelemből nem tudták kielégíteni sokgyerekes családjuk minimális létszükségletét sem. A két csoport tette ki a birtokosok 74,4%-át, de birtokolt földterületük a határnak csak 12,7%-át foglalta el. A birtokosok másik részét az a 8 család képezte, amelyeknek 100 holdnál több földjük volt. Ők a földtulajdonosok 0,6%-át tették ki a községben, de a terület 28,6%-án gazdálkodtak. A leggazdagabbak a Móczár, a Beretvás és Fazekas családok voltak. A polgárosodásra számba vehető 5–50 kat. holdas kis- és középbirtokos családokból 339 élt a faluban, az 50–100 kat. holdasokból 19. Ők alkották együttesen a birtokosok 1/4-ét, a földterületnek pedig 59,7%-án gazdálkodtak.

1949-re tovább csökkent a birtokok nagysága és a birtokosok száma is.
(1. táblázat)

1949-ben alakult meg az első tsz, a Dózsa, 1951-ben a második, az Előre.

Az 1961-es átszervezés alkalmával egy tsz és hat tsz-csoport jött létre. A tsz-csoportokat 1969-ben minősítették át szakszövetkezetekké. Az 1960-as évek közepén ezeket több lépcsőben egyesítették, majd 1975-re alakult ki a mai Kossuth Szakszövetkezet (két szakszövetkezetből és egy tsz-ből). Rajta kívül a faluban működik még a Dózsa Tsz.

A kerekegyházi mezőgazdasági népesség foglalkozási viszony szerint

1. táblázat

Önálló	Kereső				Kereső segítő családtagja			
	0–1	1–10	10–25	25 +	0–1	1–10	10–25	25 +
fő	127	727	236	81	33	501	223	87
%-ban	11	62	20	7	4	59	27	10

Önálló	Eltartottja				Összesen			
	0–1	1–10	10–25	25 +	0–1	1–10	10–25	25 +
fő	130	1469	470	153	280	2697	929	321
%-ban	5	66	21	7	7	64	22	7

Forrás: 1949. évi népszámlálás 8. Foglalkozási statisztika részletes eredményei (p. 242.) Budapest, 1952.

Ma a község mezőgazdasági területének 39%-a (2017 ha) a termelőszövetkezethez, 61%-a (5217 ha) a szakszövetkezethez tartozik. Országosan a szakszövetkezetek földterületének 40%-a van egyéni művelésben. Kerekegyházán ez az arány kisebb, az 1975-ös egyesüléskor 30, ma 19%.

Vizsgált településünkön a tsz és a szakszövetkezet más-más problémákkal küzd, és eltérő gazdálkodási, irányítási stratégiát követ. Az 1960-as években a két, különböző típusú szövetkezet elődei nagyon hasonlítottak egymáshoz; ez ma csak az idős tsz-tagok és tagi gazdák gazdálkodásáról mondható el.

A Dózsa Tsz-nek két főágazata és számos kisméretű részlege van. Gépeik amortizálódása 68–70%-os. Hitelállományuk 39 M Ft, ebből számottevő, 20 M Ft körüli a háztáji ágazathoz kötött, a kihelyezett sertésenyésztésre felvett hitel. Nettó eredményük 1980–1983 között 1,6–3,2 M Ft között változott. 1984-ben eredményük már megközelítette a 4 M Ft-ot.

Ez a növekedés főleg az 1982-ben a tsz élére került új vezetők kezdeményező készségének köszönhető. Az új vezetés a kukoricával bevetett területet a minimálisra csökkentette, helyette egy termelési rendszer tagjaként a jelenleg jobban fizető kenyérgabona és napraforgó területét növelte. Egy év alatt 8 átalánydíjas önellátó melléküzemi részleget hoztak létre. Ezek az ország különböző pontjain találhatók: Nagykőrösön, Cegléden, Kecskeméten, Kerekegyházán, Budapesten. Megjegyzendő, hogy ezek az intézkedések még csak a külső tartalékok feltárását jelentették, de jó érzékkel használták ki az adódó lehetőségeket. Úgy tűnik, ha rátérnek a növénytermesztés és állattenyésztés önelszámoló rendszerére, akkor az már a belső tartalékok feltárásához vezet. Ez egyben új gazdálkodási stratégiát is hozhat.

A szakszövetkezet élén álló, hosszú vezetői tapasztalattal és tekintéllyel rendelkező elnöknő a kisparaszti gazdálkodást folytató gazdaságok támogatását és fenntartását tartja a szövetkezet központi feladatának. Ezt még olyan áron is támogatja, hogy a közös gazdaság készen álljon átvenni nem jövedelmező termelési ágakat a tagi gazdaktól. A szakszövetkezet többi vezetője nagy energiát fektet be saját kisgazdaságába.

1984-ben a családi termelésben a szakszövetkezet valóban szép eredményt (84 M Ft forgalmat) ért el. Ez az eredmény a sok idős parasztgazda és a néhány, szakosított termelést nagyban folytató fiatal vagy középkorú tag gazdaságából származik. Hiányzik viszont az újabb- és újabb kisgazdaságok felfuttatása, illetve a szakszövetkezettel közös gazdálkodási stratégiák kialakítása. Jórészt hagyományos termelést folytató melléküzemágai vannak (lakatos-, asztalos-, szállítási üzemek), amelyek manapság általában már kevés jövedelmet hoznak. Nincs viszont olyan jól jövedelmező melléküzemáguk, amely élelmiszeripari feldolgozásra támaszkodna (pl. a borászat).

A Kossuth Szakszövetkezet hitelállománya 5 M Ft, tartalékalapja 6 M Ft, munkagépekkel jól ellátottak. A gépek amortizálódása csak 20–25%-os. Nettó eredményük 1979–83 között évi 4–6 M Ft volt, de ez 1984-ben 3 M Ft-ra csökkent. Az 1975-ös szövetkezeti összevonás után a szakszövetkezet a korábbiakhoz viszonyítva nagylétszámú szervezetté vált. Gazdasági szempontból ez előnyös, de az irányításban és az emberi kapcsolatteremtésben számos nehézséget támaszt. A vezetőség a jelenlegi gazdálkodási körülményeket a korábbiakhoz képest nehezebbnek tartja.

IV. Az 50 éven felüli szakszövetkezeti tagok életútja

A Kossuth Szakszövetkezet járadékos vagy járadék fizetésére kötelezett tagjainak 85,5%-a betöltötte az 50 évet, 43%-a pedig a 70-et is. Gazdálkodásuk kezdete tehát a két világháború közé esett. A megkérdezettek többsége jó vagyoni helyzetű szülőktől származik és sokgyerekes patriarchális családban nőtt fel.

A szülőktől nagyobb földterületet esetleg egyik szülő halála után remélhettek. Házasságkötésük után pár hold földet és néhány jószágot kaptak. A fiatalabb fiúk közül egy a házasságkötés után is a szülőkkel maradt. A többiek az új életet bérelt földön kezdték, amelyen tanya is állt. Induláskor a szülői segítség még legfeljebb a bérelt föld bevetéséig terjedt. Azon túl a gazdálkodás, a vagyon gyarapítása a fiatal házásokra hárult. A szülőket és induláskor még az ő gazdálkodásukat is a szőlőtermesztés és a vertikális állattartás kombinációja jellemezte. A JUHÁSZ P. által jellemzett vertikális állattartás azt feltételezi, hogy a földhasználat lényege az állati takarmánytermelés; a piacra késztermékként csak az állatok kerülnek.

A II. világháború alatti és utáni évek több ízben is visszafogták és fékeztek e generáció hagyományos parasztgazdálkodását.

Az 1924-ig születettek — tehát a megkérdezés időpontjában 60 évesek vagy idősebbek — résztvettek a II. világháborúban, közülük többen hadifogságba estek.

Az 1930 körül születetteknek, amennyiben családjuk kuláklistára került, katonaság helyett a munkaszolgálat jutott. A beszolgáltatás idején a megkérdezettek közül többen is a hivatalos tájékoztatást követve felismerték, hogy ipari növények termesztésére kötött szerződésekkel és földterületek leadásával enyhíthetik a beszolgáltatási terheket. („Leleményességüket” bizonyítja, hogy nagyobb területre szerződtek, mint amennyit tényleg bevetettek.)

Az 50-es évek második felében az emberek felszabadultabban kezdtek élni. Visszakerültek hozzájuk a korábban elvett földek, kezdtek ruhára költeni és újra gazdálkodni.

Az 1961-es kollektivizálás alkalmával a tsz-csoportok vezetői is e generáció jó-módú középparaszt vagy feltörekvő kisparaszt gazdái közül kerültek ki, s nagyon vi-gyáztak arra, hogy a tagság rokonszenvét munkával és példamutató magatartással sze-rezzék meg. Tegyük hozzá, ez volt az az idő, amikor ezek a tsz-csoportok néha még az önellátásra is képtelenek voltak, de az akkori vezetők a „közös” fenntartásáért mégis mindent megtettek. Magatartásukat a túlzott aggodalom, a patriarchális szellem, a mér-téktartó kockázatvállalás, a kétkezi munka túlértékelése jellemezte. Számunkra viszont a kollektivizálásnak nem voltak biztató történelmi tapasztalatai, és a közös gazdálkodás önmagában is távol állt individuális gazdálkodási szokásaiktól. Így az akkori vezetők hitükkel és meggyőződésükkel ellentétesen cselekedtek. Ennek ellenére a vezetéssel megbízott emberek komolyan vették megbízásukat, és a közös tulajdont úgy kezelték, mintha az a saját gazdaságuk volna. Ezért a szövetkezetek első kerekgyeházi vezetői idővel meghasonlott, lelkileg meggyötört emberek lettek. Tudvalevő, hogy a meggyötört emberek fizikai munkaképessége csökken, vezetésre való alkalmasságot pedig kép-telenség tőlük elvárni.

1961-ben a volt jó módú gazdák közül a község egyetlen tsz-ébe azok léptek be, akiket sújtott a beszolgáltatás korából visszamaradt adó. A többiek a jelenlegi szak-szövetkezet jogelődjeként működő tsz-csoportok valamelyikében vállaltak munkát. Gazdálkodásukban — legalábbis a visszaemlékezésekből ítélve — nem történt nagy vál-tozás. A jó módú gazdáknak akkor átlagosan 20 hold földjük volt (ebből 2 kat. h. szőlő), és tsz-csoporti, majd szakszövetkezeti tagként továbbra is egyéni gazda módján művelték „saját” földjüket. Igaz, parcellájukat gyakran évenként áthelyezték, ami bi-zonytalanságot szült, nehezítette a tervszerű gazdálkodást, és gyakran elvette munka-kedvüket is. De idővel ezek a parcellák „megállapodtak”.

Ez a generáció a 60-as évek végét, 70-es évek elejét tartja élete legszebb szak-a-szának. Abban az időben nagyon sokat dolgoztak, saját földjük művelésén kívül még szolgáltatást is — pl. teherfuvarozást — vállaltak, ám életkoruk előrehaladásával egyre kevésbé voltak képesek különmunka végzésére.

Ma a megkérdezettek átlagosan 7 kat. hold földet művelnek. (Ez szakszövet-kezeti és tsz-tagokra egyaránt érvényes azzal, hogy a szakszövetkezeti tagok a „saját” földjükön, a tsz-tagok pedig egy hold háztáji plusz bérelt földön gazdálkodnak.) Ebből a szőlőterület általában 1 kat. holdat tesz ki, a többi földön pedig „vegyes gazdálko-dást” folytatnak. Gazdaságuk felszereltsége műszaki szempontból rendkívül fejletlen; a faluban nincs az ő kisgazdaságuk működtetéséhez szükséges szolgáltató ipar. Vagy ők maguk lesznek tehát újítók, „feltalálók”, vagy felkutatják azokat, akik burkolt formá-ban mezőgazdasági kisgépeket és felszerelést „gyártanak”. Általában egy lovat tart-a-nak, ritkábban személygépkocsijuk is van. Néhány évvel ezelőtt még volt szarvasmarhá-juk, ma már csak az 50-es és a 60-as éveik elején járók tartanak szarvasmarhát. Évente felnevelik 2–3 anyakoca szaporulatát, és baromfijuk is van.

Ez az 50 éven felüli generáció a 60-as — 70-es években épített vagy kibővített sátoztetős „kockaházakban” lakik. Lakáskörülményeik viszonylag jók, de udvaraik ren-dezetlenek, mert fiatal korukban ezt szokták meg: ez a gazdálkodás, az állattartás ter-mészetes velejárójának számított. Járadéuk összege alacsony. A feleségek egyes ese-tekben házastársi pótlékot kapnak. Mindezek ellenére — saját véleményük szerint —

most jól élnek. Jellegzetes, hogy a szakszövetkezeti tagok jobban ragaszkodnak a földhöz és az önállóan szervezett gazdálkodáshoz, mint a termelőszövetkezetiek.

Fontosabb nekik az önállóság, mint a nyereség. Az interjúkból az is kiderült: gyakran azt sem érzékelik, hogy földjeik rendelkezési jogát már elveszítették. Paraszti logikájuk azt diktálja, hogy amíg adóznak a földért, addig az az övék. Bár e földhasználat drágább, mint ha ugyanakkora területet bérelnének a szövetkezettől, mégis inkább a „sajátjukat” művelik.

Mindennek ellentmond, hogy e generáció közömbös a gazdaság fenntartásának folytonossága iránt. Gyermeküket megtanították ugyan a paraszti munkára, de már nem követelték meg tőlük, hogy a gazdaságot továbbvigyék és fokozottan gyarapítsák. Mivel e fontos paraszti norma érvényét veszítette, ezért e gazdálkodási forma paradox módon, e generációváltással megszűnik. A gazdálkodást – legalábbis az általunk megkérdezettek közül – egyetlen valamikor irányadó gazda gyereke sem választotta élethivatásul. Az utódok azért döntöttek így, mert szüleik szerint a mezőgazdaságon kívüli foglalkozások biztonságosabb megélhetést nyújtanak.

Az utódok első csoportja (a 40-es évek elején születettek) szakképesítés nélküli betanított vagy segédmunkások lettek. Ők hagyták el legnagyobb mértékben a községet. Később, a szülői pályaeorientáció valamilyen szakma vagy hivatalnoki állás felé irányította a gyerekeket.

E folyamattal egyidőben a generációk között eltűntek a patriarchális viszonyok, a családok mégsem atomizálódtak. A családot alapító gyerekeket a szülőknek – bár különálló családi házakban, de – sikerült a faluban tartani. A két generáció kölcsönösen segíti egymást, összetart.

V. A fiatalabb korosztály

A megkérdezettek közül az 1935–1954 között születetteket, tehát a megkérdezés időpontjában az 50 év alattiakat tekintettük idetartozónak. Ők gazdálkodásukat már a mezőgazdaság átszervezése után kezdték. E középkorú és fiatalabb férfiak munkavégzésére és gazdálkodására heterogén tevékenységszerkezet jellemző, amely gyakorlatilag a 8 órás állandó munkaviszonyt és a kisegítő vagy háztáji gazdálkodás párhuzamos vállalását jelenti.

Az egyéni gazdálkodással, mint főfoglalkozással előbb a férfiak, majd a nők is felhagytak. A 30-as években született nőknél az a tipikus helyzet, hogy vezetnek egy kisméretű hagyományos gazdaságot, a férjek pedig fix fizetésért kereső munkát végeznek. 1968 után a pályakezdőknél más volt a helyzet. A nők is munkát vállaltak, mégpedig általában középfokú iskolai végzettséggel. A háztáji vagy kisegítő gazdaságot pedig egyre inkább korszerűsítették és szakosították. Az ilyen gazdaságokban szarvasmarhát már nem tartanak, a sertésenyésztésben pedig önetetőt és önitatót használnak. Manapság a baromfitelepek (tojóhibrid, broylercsirke, kacsa) a faluban a legnagyobb befektetést igénylő és a legjobban jövedelmező családi vállalkozások. A *műszaki berendezések* sorozatgyártmányú ipari termékek, a kezelőnek szaktudása csupán a meghibásodások észrevételéhez és az alkatrészek cseréjéhez van. A gazdaságok szakosítása és „iparosítása” miatt a hagyományos kisipari szolgáltató tevékenységet nem igénylik.

Figyelemre méltó, hogy ezeket a korszerű háztáji gazdaságokat azok működtetik, akik rendelkeznek ehhez megfelelő piaci információval, tőkével, eleget tudnak tenni a legszigorúbb állategészségügyi szabályoknak, technológiai előírásoknak, és vannak bizonyos műszaki ismereteik is. *Akik mindezzel rendelkeznek, azok általában fő munkahelyükön gazdasági vezetői beosztásban dolgoznak.* Ez a 70-es években feltörekvő agrárértelmiség a közös és a háztáji gazdaságban egyaránt a szakértelmet és a gazdaságosságot helyezte előtérbe kizárólagos értéként. Értékrendszerüket generációjukból más szakmai csoportok is fokozatosan átveszik. Az interjúkból az is kiderült, hogy ha a jelenlegi piaci áringadozások számukra nem megfelelően változnak, akkor át-, illetve le fogják állítani a termelést.

E generációnak az a néhány tagja, aki csak egyénileg gazdálkodik, az idősebb korosztályhoz hasonlóan főleg vegyes gazdálkodást folytat. Szarvasmarhatartással (a fiatalok és középkorúak közül) csak ők foglalkoznak. Viszont az előbbi csoporthoz hasonlóan a *gazdaságosság és számítás elvét ugyanúgy figyelembe veszik.* Nyíltan vallják, hogy ha ráfizetéses lesz a gazdálkodásuk, felhagynak az egyéni gazdálkodással, és a tsz vagy a szakszövetkezet közös gazdaságában munkaviszonyt létesítenek. Úgy vélik, hogy akkor a törvényes előírt munkaidőben, kockázatvállalás nélkül és kevés munkával, ha nem is magas, de legalább garantált jövedelemre tesznek szert.

A „korszerűen szakosított” és a „hagyományosan vegyes” kisgazdaságok között helyezkednek el a kisméretű, csak részben korszerű sertésenyésztő gazdaságok. Ezekből van a legtöbb a faluban. Tulajdonosaik általában iparban vagy mezőgazdaságban dolgozó betanított, illetve segédmunkások. Nekik is viszonylag jók a lakáskörülményeik, ügyelnek udvaraik rendezettségére. Életmódjukat a maximális befektetésre való törekvés és a visszafogott fogyasztás jellemzi. Háztáji gazdaságukat mindaddig fenntartják, amíg abból egy kis haszon származik. Az érdekeltség mellett számukra fontos az is, hogy ne kelljen pénzt kiadniuk olyan élelmiszerekre, amelyet maguk is előállíthatnak.

Ez a korosztály jobbra megvált a szőlőtől. Esetleg a ház körül lévő kertben ültetett annyit, hogy a család szükségletét kielégítse. Gazdaságukat valamilyen formában az állattartásra állították be. Gyerekeiket is betanították a gazdaságban folyó munkára. Pályaválasztásukat illetően a szülők a legfontosabbnak azt tartják, hogy utódaik a legbiztonságosabbnak tűnő egzisztenciát válasszák. Saját életútjukat, az első és második gazdaság együttes vállalását többnyire követendő példaként kínálják. Ez a generáció az utódokra vonatkozóan a társadalmi státusz-emelkedést másodlagosnak tartja: ez a státuszemelkedés a vezetők gyerekeinél a nagyobb településbe való áttelepülés, a többi szakmai csoport gyermekeinél pedig a szülőkhöz képest *egy szinttel magasabb iskolai végzettség* elérésének igényére terjed ki.

VI. Összegezés

A szakszövetkezet létét Kerekegyházában a rossz termőföldi adottságok (a szántóterület átlagosan 10 aranykorona/ha), a tanyás gazdálkodás, valamint a kisüzemi telepítésű szőlő- és gyümölcssterületek magas aránya tette indokolttá.

Az első szőlőtelepítések a vidék többi településéhez viszonyítva itt viszonylag későn, a XIX–XX. század fordulóján voltak. A szakszövetkezet elnökhelyettese és ház-

táji agronómusa szerint ez a megkésetttség az oka annak, hogy ma — pl. Kecelhez vagy Soltvadkerthez viszonyítva — Kerekegyháza nem „győzött” a szőlő. 1935-ben még 764 kat. hold szőlő volt a faluban, ma viszont a szakszövetkezetnek csak 209, a termelőszövetkezetnek pedig mindössze 91 ha nagyüzemi szőlője van. A tagi gazdák régi telepítésű szőlői kevés kivétellel elhanyagolt állapotban vannak. Ez fokozott mértékben vonatkozik azokra a telepítésekre, amelyeket a volt gazdák átadtak a szakszövetkezetnek.

A szőlőterület csökkenésével és a tanyákról való beköltözéssel párhuzamosan megnőtt a faluban a baromfi- és sertésenyésztés. Ez a folyamat — melyben a szőlő- és gyümölcsstermelést felváltotta az állattenyésztés — szorosan összefügg egy generáció-, illetőleg gazdálkodási kultúra váltással.

A kerekegyházi Kossuth Szakszövetkezet nem tartozik az átlagos szakszövetkezetek közé. A közös gazdaság termelési eredménye alapján az átlag alatt, a tagi gazdaságok termelési eredménye alapján az átlag felett van. A falu szakszövetkezeti tagsága két, egymástól — gazdálkodásban és életmódban is élesen különböző — típusba sorolható.

Az egyénileg gazdálkodó tagi gazdák száma közel 700 fő, átlagéletkoruk 67 év. A közösben dolgozó tagok és az *életvitelükben hozzájuk hasonló* alkalmazottak száma együttesen 350 fő, átlagéletkoruk 36 év. Tehát a *gazdálkodási típusok egyúttal generációs különbséget is jelentenek*.

Mivel az *egyénileg gazdálkodó* tagi gazdák krónikus elöregedése bekövetkezett, ezért sürget az idő a velük kapcsolatos kutatások elvégzésére. Jelenlegi vizsgálatunkban is nagyobb teret szenteltünk az ő életútjuk elemzésének, mint az 50 éven aluliakénak.

Az 50 éven felüliek, már megváltozott viszonyok között, de *amíg fizikai erejükből telik, addig folytatni fogják a paraszti gazdálkodást*. A két világháború közötti „parasztpolgári” vállalkozásukat meg kell különböztetni attól a vállalkozástól, amely az általunk is elemzett fiatalabb generáció körében észlelhető. *A parasztpolgárok jobban értettek a gazdálkodáshoz, mint a vállalkozáshoz*, széles agrárismereti tapasztalatokkal rendelkeztek és örömeiket lelték a gazdálkodásban.

A mai 30–49 évesek vállalkozása a piaci áringadozások, a kézi munka géppel való felcserélése és a szakszövetkezet által garantált jogvédelem pontos és gyors felismerésére irányul. *Így a generációváltást követő gazdálkodásváltás emberi oldalról mindenképpen ellentmondásos*.

A két élesen különböző típus közötti átmenetet csak néhány, 50 éven felüli gazdálkodó képviseli. Ők már az 1950-es évek elején foglalkozást váltottak, és elmentek a faluból. Majd az 1960-as évek végén visszatértek, és fiatalkori agrárismereteik háttérrel, a mai 50 éven aluli korosztályhoz hasonlóan „vállalkoztak”. Ez a tevékenységük csak néhány évig tartott, s azt vallják, hogy az 1970-es évek eleji túlzott adóztatás miatt hagytak fel a gazdálkodással.

Összegzésként elmondható, hogy Kerekegyháza a *középkorú és fiatal vállalkozók a gazdálkodásban nem a valamikori irányadó gazdák követői*. A régi gazdák még a 60-as években is úgy érezték, hogy nekik még megéri, ha a mezőgazdaságban dolgoznak. Viszont gyermekeiktől már nem várták el, hogy a családi gazdaságot továbbvigyék, s helyette az ipari munkavállalást ajánlották az új nemzedéknek.

A társadalmi mobilitásnak vannak kétségbevonhatatlan előnyei, de köztudott, hogy az azonos foglalkozási és munkatapasztalatoknak több generáción át tartó átadása ösztársadalmi és egyéni szempontból is előnyös lehet. Vizsgálatunk szerint *ez a „hagyományörzés” a mezőgazdaságban megszűnik*, pedig a több generáción át azonos szakmavállalás növeli az ismereteket, a szakmaszeretet és a munka sikerélményét. Az irodalomban ismeretese a társadalmi mobilitás statisztikai irányainak pozitív értékelései. Olyan komplex értékelés viszont egyelőre még nincs, amely ennek esetleges negatívumait is részletesen feltárná. Ennek része lehetne a mezőgazdaságban megnyilvánuló „ki- és beáramlás” elemzése. Kerekegyházán e cserélődés jelei is egyértelműen megfigyelhetők.

IRODALOM

- HANN, C.M. 1984: Tázlár — A falu Magyarországon. Lektorátlan fordítás, p. 295.
- HARCSA I. 1984: Mezőgazdasági kistermelés, életkörülmények, életmód. Társadalomkutatás 4–5. pp. 134–153.
- HARSÁNYI E. 1984: Életmód és életmódváltás. Pártélet, XXIX. évf. 9. pp. 62–67.
- JUHÁSZ P. 1975: A mezőgazdasági szövetkezetek dolgozóinak rétegződése munkajelleg csoportok, származás és életút szerint. Szövetkezeti Kutató Intézet Évkönyve, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, pp. 241–277.
- JUHÁSZ P. 1979: Adatok és hipotézisek a mezőgazdasági szövetkezetek állandó dolgozóinak rétegződéséről. Társadalomtudományi Közlemények, IX. évf. 2., pp. 62–82.
- KOVÁCS Z. 1984: A szakszövetkezetek létrejöttének és működésének társadalmi-gazdasági tapasztalatai Bács-Kiskun megyében. Kézirat. Kecskemét, p. 120.
- LISKA T. 1985: Konceptió és kritika. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- MAGLÓDI L. 1985: A mezőgazdasági szakszövetkezetek jelene és jövője. Közgazdasági Szemle, XXXI. évf. 5., pp. 600–609.
- Magyarország földbirtokviszonyai 1935. évben. Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1936.
- SIMÓ T. 1971: Szőlő-, gyümölcsstermelő szakszövetkezeteink. Szövetkezeti Kutató Intézet, Budapest.
- SIMÓ T. 1983: A szőlő-, gyümölcsstermelő szövetkezetek új modelljéről. Szövetkezeti Kutató Intézet közleménye, Budapest.
- TOT JEGYZŐKÖNYV, 1984: Elnökségi ülés, okt. 31.
- ZOLTÁN Z. 1984: A mezőgazdasági szektor vállalkozó kedve kialakulásának néhány társadalmi-gazdasági vonatkozása. Társadalomkutatás 3–4. pp. 113–123.
- 1985: Jelentés a szakszövetkezetek 1984. évi gazdálkozásának fő tapasztalatairól, az 1985. évi feladatokról, különös tekintettel az alacsony hatékonyságú gazdaságok helyzetére. Kiskunsági Mezőgazdasági Szövetkezetek Területi Szövetsége, Kecskemét.

TERÉZ KOVÁCS:

DIFFERENCE OF GENERATIONS WITHIN SPECIALIZED AGRICULTURAL CO-OPERATIVES (based on findings of a survey in Kerekegyháza)

(Summary)

At the time of the 1961 collectivization wave in agriculture the formation of specialized co-operatives represented a midway between collective and individual farming. Specialized co-operatives pooled less individual property from their members than full co-operatives. The joining farmers of the time (the member-farmers of today) have had to pay, however, a property contribu-

tion: 5 kg wheat per one unit plough-land expressed in golden crown and 10% of the value of grapes and fruits delivered. At the beginning, this property contribution was virtually the only source of capital expenditure in the specialized co-operatives but nowadays, with the aging of member-farmers, and the rapid development of non-farming auxiliary activities, it has a declining proportion.

Until quite recently, specialized co-operatives were put at a disadvantage in the system of state taxation and subsidies in comparison with full agricultural co-operatives. In certain villages the managers of specialized co-operatives introduced non-farming auxiliary activities — in a skilful and veiled manner — earlier than it was the case in full co-operatives. At present, the most stable and the most profitable auxiliary plants are the fruit- and grape processing ones which represent a vertical integration of the activities.

Our survey conducted in Kerekegyháza in the autumn of 1984 revealed some specific features of the local specialized co-operative named 'Kossuth'. Considering the yield of collective farming, the results of this co-op are below the average but with regard to the member-farmers' individual output, they are above the average.

The members of the specialized co-operative in this village form distinct types with respect to their mode of farming and lifestyle. The first type is made of member-farmers who work individually. Their number is 700 and their average age is 67 years. The second major type: co-op members who work on the collective farm. Their number, taken together with the employees, who follow a similar way of life, is 350 and their average age is 36 years. Therefore, different modes of farming also represent a difference of generations.

Those who are over 50 years old will continue — though under different circumstances — peasant farming, as long as they are physically able to. The 'peasant-bourgeois' undertakings between the two wars were, however, dissimilar to the undertakings of the new generation considered here. The peasant-bourgeois farmers knew more about farming than about entrepreneurship. They had an extensive agrarian experience and took pleasure in farming.

Nowadays, the undertakings of farmers in the 30–49 age group are characterized by their prompt reactions to market-price fluctuation, the mechanization of manual work and the exact and quick identification of the legal protection provided by the specialized co-operative itself. Three sub-types can be distinguished within this generation:

Type 1: those who run a small 'traditional mixed' farm on a full-time basis;

Type 2: those who have got a full-time job at a co-operative or state enterprise but also run a modern, specialized, household- or auxiliary farm. They are typically in the managerial staff;

Type 3: those who work in industry or agriculture as semi-skilled or unskilled labourers and have got a small farm which consists of a modernized piggery and a subsistence vegetable garden.

According to our survey, the 'preservation of agricultural traditions' has come to an end. The middle-aged and young entrepreneurs in Kerekegyháza are not the followers of the one-time model farmers. Formerly, even during the 1960s, the farmers deemed it to be worthwhile for them to work in agriculture. But they did not expect their children to take over and run the family farm. Instead, they encouraged the new generation to get employed in industry and with this done, household farming is a supplementary activity now.

Translation by Oláhné Szentessy Éva

КОВАЧ, ТЕРЕЗ:

**ВОЗРАСТНЫЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ЧЛЕНАМИ
СПЕЦИАЛИЗИРОВАВШИХСЯ КООПЕРАТИВОВ
(По результатам исследования кооператива в Керекедьхазе)**

(Резюме)

Специализировавшиеся кооперативы в отношении отчислений и государственной помощи, вплоть до недавнего времени, находились в невыгодном положении по сравнению с

сельскохозяйственными кооперативами. В период сельскохозяйственной реорганизации (1961 г.) специализировавшиеся кооперативы представляли собой переход между коллективизацией и единоличным хозяйством, что означало также менее строгую форму имущественной лепты, чем в сельскохозяйственных кооперативах. Бывшие единоличники, вступившие в специализировавшийся кооператив (сегодня мы называем их членами-единоличниками), должны были платить взнос с состояния. Это составляло стоимость не менее 5 кг пшеницы и 10% вычетов со сданного количества винограда и фруктов. Вначале взносы с состояния были практически единственным источником общего достояния специализировавшихся кооперативов, сегодня же по причине старения членов-единоличников доля этой формы взносов постоянно сокращается. Параллельно с упомянутым процессом процветали вспомогательные производства. Руководители специализировавшихся кооперативов начали скрытно и умело создавать в отдельных поселениях вспомогательные производства, опережая тем самым сельскохозяйственные кооперативы. Самые стабильные и самые доходные отрасли наших дней, получившие уже название вертикама, функционируют в обрабатывающей промышленности, связанной с плодоводством и виноградарством.

Результаты исследований, проведенных в Керекедьхазе осенью 1984 года, показывают, что местный специализировавшийся кооператив им. Кошута не относится к категории средних специализировавшихся кооперативов: по производству коллективного хозяйства он находится на уровне ниже среднего, по результатам же, достигнутым членами-единоличниками, выше среднего.

Члены специализировавшегося кооператива деревни могут быть разбиты на три типа, резко отличающиеся друг от друга по способу ведения хозяйства и образу жизни. Количество членов-единоличников с обособленным хозяйством — 700 чел., средний возраст — 67 лет. Число членов, работающих в коллективном хозяйстве, а также число служащих, ведущих подобный образ жизни, — 350 человек, средний возраст — 36 лет. Значит, типы ведения хозяйства одновременно означают и возрастные различия.

Те, кому уже более 50 лет, будут вести крестьянское хозяйство до полного истощения физических сил, правда, в изменившихся условиях. Не следует смешивать предпринимательство «крестьянских мещан» (мещан крестьянского происхождения), распространенного в период между двумя мировыми войнами, с предпринимательством более молодого поколения, изученного также и нами. Крестьянские мещане лучше разбирались в ведении хозяйства, чем в искусстве предпринимательства, обладали большим аграрным опытом и находили удовольствие в хозяйствовании.

Предпринимательство людей в возрасте от 30 до 49 лет имеет в своей основе точное и быстрое распознавание колебаний рыночных цен, преимуществ замены ручного труда машинным, распознавание выгоды гарантированного дохода в специализировавшемся кооперативе. Среди представителей этого поколения можно выделить три типа:

1 тип — его представители ведут «традиционное смешанное» мелкое хозяйство как основной род занятий.

2 тип — основной род занятий его представителей — работа в кооперативах или на государственных предприятиях; наряду с этим они имеют современный и специализированный приусадебный участок или вспомогательное хозяйство; названные обрабатываются и ведутся, как правило, руководящими работниками каких-либо хозяйств.

3 тип — обученные или подсобные рабочие, работающие в промышленности или сельском хозяйстве; они тоже имеют небольшое хозяйство, в рамках которого разводят свиней частично усовершенствованным методом и занимаются огородничеством для удовлетворения собственных потребностей.

Предлагаемое исследование свидетельствует об изживании традиций в сельском хозяйстве. Молодежь и люди среднего возраста с Керекедьхазы не идут в ведении хозяйства по стопам крестьян, бывших когда-то образцовыми хозяевами. В 60-е годы эти хозяева еще считали выгодной работу в сельском хозяйстве, однако от своих детей уже не требовали продолжения семейных начинаний, советуя новому поколению идти в промышленность, доход от которой они пополняют теперь приусадебным хозяйством.

BELUSZKY PÁL:

MEGKEZDI MŰKÖDÉSÉT A TELEPÜLÉSFIGYELŐ HÁLÓZAT

I. A Hálózat célja

A II. világháborút követő 3 évtizedben a települések, a helyi társadalmak formálódását mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági környezet „makrofolyamatai” befolyásolták, irányították (állami iparpolitika, nehéz-iparosítás, majd a „vidék” iparosítása, az annak nyomán kibontakozó foglalkozási átrétegződés és ingázás, az ún. szocialista városok központilag elhatározott felépítése, földosztás, kollektivizálás, a termelési technológia és technika rendkívül gyors modernizációja, az ágazatok és területek közötti újraelosztás fokozódása, a társadalmi mobilitást fokozó „külső” tényezők stb.). „Külső” tényező volt a kialakuló településpolitika s eszközzrendszere is, amely országos – „központi” – elképzelések, célok alapján kívánta formálni a településhálózatot. Ezek a mélyreható, sok forrásból táplálkozó változások igen gyors ütemben formálták át a településállományt, pontosabban annak érzékenyebb elemét, a helyi társadalmakat, *elfedték a települések egyediségéből fakadó különbségeket* (noha utólag már megállapítható, hogy különböző multú, társadalmi összetételű, tradíciójú, vagyoni helyzetű települések különbözőképp reagáltak a „külső” hatásokra).

Ezen országosan érvényesülő tendenciák, makroszintű változások vizsgálata a településtudományok (településföldrajz, -statisztika, urbanisztika, településtervezés, később a településszociológia) hagyományos statisztikai-információs bázisán, országos vagy megyei keretek között is eredményesnek bizonyult. A II. világháború előtt túlsúlyban lévő empirikus, egy-egy településre korlátozódó, autopsziára alapozott munkák helyét (mint pl. a Szarvas földrajza, Kemse monográfiája, egy palóc falu életrajza, a tardi helyzet leírása¹ stb.) országos léptékű, népszámlálási adatokra, statisztikai kiadványok információira alapozott településvizsgálatok foglalták el (LETTRICH EDITnek az urbanizációról írt munkái, e sorok írójának a városhierarchiáról, a falutípusokról publikált vizsgálatai, TÓTH JÓZSEFnek az Alföld egészét érintő elemzései² stb.). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a települések, mindenekelőtt a falvak átforgalmát a tudományos kutatás hézagtelenül feltárta volna, különösen az ötvenes-hatvanas évekre vonatkozóan. A II. világháború utáni évtizedek amúgysem kedveztek a falukutatásoknak. Részint egyes, a faluvizsgálatokban kiemelkedő szerepet játszó tudományágak szorultak háttérbe, váltak kegyvesztetté – mint a szociológia, a településföldrajz, a népi írók munkásságával összeforrt falukutató mozgalom –, részint az a meglehetősen sommás nézet alakult ki, hogy a településhálózat átalakulásának, moder-

nizációjának motorjai, meghatározói, dinamikus elemei a városok; fejlődésük-fejlesztésük nyomán, mintegy automatikusan a falusi térségek modernizációja is megvalósul. A közfigyelem s a tudományos érdeklődés így a városok felé fordult; a falvak vizsgálata esetleges, ötletserű volt. Az ötvenes évek falusi történéseit többnyire a közelmúltban végzett rekonstrukciós kísérletek nyomán ismerjük.³

A hetvenes években azonban mind a szaktudományok érdeklődése, mind a közérdeklődés ismét a falvak felé fordult. Ezt a fokozódó figyelmet részben a falusi térségek belső gondjai váltották ki (erős differenciálódás a falvak között, stagnáló, depressziós térségek kialakulása, helyenként gyors elvándorlás, a demográfiai struktúra torzulása, a faluközösségek szétesése, az agglomerálódó falvak zsúfolódása stb.), de nyilvánvalóvá vált az is, hogy a városok, agglomerálódó térségek számos problémájának megoldási lehetőségei is a falusi térségekben található. Ezen érdeklődés nyomán megélnékültek a faluvizsgálatok is, s — többnyire az említett „hagyományos” statisztikai bázison — jelentős eredmények születtek.⁴

Időközben a településhálózatot formáló extenzív folyamatok lanyhultak (stagnál vagy csökken az ipari keresők száma, nyugvópontra jutott a foglalkozási ártétegződés, mérséklődött a nagytávú migráció, a mezőgazdasági nagyüzemek a falusi térségekbe integrálódtak, megszilárdult az egyének-családok társadalmi helyzete is, megindult egyes falvak helyi társadalmának restabilizálódása stb.). Ez kedvez a települések, helyi közösségek individuális értékei, egyéni sajátosságai kibontakozásának, érvényesülésének. A megújuló településpolitika is ösztönzi e folyamatokat.

A települések kibontakozó sokszínűsége nem teszi lehetővé a településformáló folyamatok statisztikai átlagokra alapozott vizsgálatát, sőt, az egyes településekre vonatkozó statisztikai adatok sem teszik lehetővé esetenként e folyamatok megismerését a maguk összetettségében (mert pl. a lakosság egyes csoportjai eltérően vesznek részt a településformáló folyamatokban).

Míndez új követelményeket támaszt a településkutatásokkal szemben: *oly empirikus vizsgálatokra van szükség, melyek feltárják a települések fejlődésének-formálódásának eleddig általában rejtve maradt tényezőit*, azokat, amelyek a statisztikai adatok mögött állnak, de általuk fel nem tárható, esetleg a statisztikai megfigyelések körén kívül is esnek (az egyének, családok, kisközösségek által a változó helyzetekre adott reakciók, a különböző életkorú, foglalkozású, iskolázottságú, családi állású egyének, családok lakóhelyükkel szemben támasztott igényei, szándékai — s a lakossági szándékok, tervek egyre inkább meghatározzák a településfejlődés lehetőségeit, eredményeit! —, a falukép formálódása, a második gazdaság, s a település integrációja, a helyi társadalom, közösség állapota stb.).

Ezek az igények a közelmúltban, a 70-es évek végétől megnövelték az empirikus faluvizsgálatok számát, életre hívták a falukutató tábortakat (Dudar, Homokmégy, Jakabszállás, Rudabánya, Balotaszállás stb.).

Ezek az egyedi, egy-egy településre, településcsoportra kiterjedő empirikus vizsgálatok azonban csak akkor tölthetik be céljukat, ha:

- a települések szisztematikusan kiválasztott körét ölelik fel; a vizsgált települések — a lehetőségek határai között — reprezentálják a (megfigyelni kívánt) településállományt;
- a megfigyelt jelenségek köre, a megfigyelés, információgyűjtés és rögzítés, a

dokumentálás szempontjai, módszerei az összehasonlíthatóság érdekében azonosak (megengedve a speciális jelenségek speciális megfigyelésének lehetőségét; l. alább);

- a megfigyelés kellően hosszú időtartamú, folyamatos.

Ezt figyelembe véve a *településfigyelő hálózat célja*, hogy *különböző típusú falusi településekben, azonos megfigyelési szempontok, módszerek, dokumentálás révén, folyamatosan észlelje, megfigyelje a településformáló folyamatokat, a helyi társadalmak alakulásának sajátosságait. A vizsgálatok eredményeiből adattárat létesít. A megfigyelésekből származó tudományos eredményeket, következtetéseket rendszeresen publikálja; az alapinformációkat kutatási célokra, gyakorlati feladatok megoldására átengedi.*

II. A településfigyelő hálózat telepítésének szempontjai

A Településfigyelő Hálózatot a *falusi térségekben* megfigyelhető településformáló folyamatok regisztrálására kívánjuk kiépíteni. Döntésünket kizárólagos gyakorlati szempontok indokolják: a városi átalakulások megfigyelése több városban követelné meg állomás telepítését, s *ezt sem a rendelkezésre álló pénzeszközök, sem a kutatói kapacitás nem tenné lehetővé.* (Ha a vázolt célok megvalósítására alkalmas kutatás nem is folyik városainkban, vizsgálatuk mégis rendszerebb, mint a falvaké, formálódásuk, alakulásuk jobban nyomon követhető.) A falusi térségre korlátozott vizsgálat nem zárja ki feltétlenül valamely falusi térségbe ékelődő kisváros, valamely városrész stb. megfigyelését.

A *megfigyelés egységei* a (falusi) *települések, résztelepülések, település-részek.* Ezek többnyire közigazgatási egységek (községek) is, de elképzelhető közigazgatási önállósággal nem, ám bizonyos fokú települési önállósággal rendelkező egységek vizsgálata is (pl. csoportos tanyákból kialakított községek egyik egysége – egy-egy tanyaborkor vizsgálata Nagycserkesz, Nyírtelek vagy Nyíregyháza külterületén –, keletkező „új” falusi települések, közigazgatási egyesítésen átesett volt önálló községek, közigazgatásilag nem önálló üdülőtelepek stb.). Ugyancsak megfontolandó lehet néhány település esetében – a Hálózat teljesítőképességére tekintettel – egy-egy településrésze korlátozni megfigyeléseinket (népes alföldi óriásfalvak egy-egy szegmentjének vizsgálata, nagy kiterjedésű, homogén tanyavilággal rendelkező község esetében egy-egy határrész megfigyelése stb.).

A Hálózat kialakításánál arra kell törekedni, hogy a főbb falutípusok megfigyelésére lehetőség nyíljon, a különböző szempontok szerint egyaránt reprezentatív legyen a „minta”. Az állomások kiválasztásához tehát segítségül vehető ugyan valamely sokszempontú, komplex településtipológia, de ügyelni kell arra, hogy az erősen „agregált” típusokban esetleg meg nem jelenő szempontok is érvényesüljenek a Hálózat kialakításakor. Az állomások kiválasztásakor tehát figyelembe kell venni a *településtörténeti szempontokat* (a nemzetiségi, egykori nemzetiségi viszonyokat, a birtokviszonyok egykori differenciáit, következményeit – gazda-paraszti, törpebirtokos-summás, agrárproletár-falvak, uradalmi majorok stb. –, az agrártermelés jellegét, a falukeletkezés speciális eseteit, mint pl. tanyaközségek, telepített falvak, üdülőtelepekből önállósult

községek stb.), a települések jelenlegi funkcióit (pl. agglomerálódó község, üdülőfalu, agrárfalu nagyüzemi központtal, nagyüzemi központ nélkül, lakóközség, a forgalmi helyzet differenciái stb.), a településszerkezetből-településnagyságból fakadó különbségeket (tanyás településszerkezetű községek, apró- és kistalvak, óriástalvak, aprófalvas településű területek alsófokú központjai stb.), a közigazgatási beosztás különbözőségeit, a települések természeti környezetét, dinamikáját, a helyi közösségek állapotát – amennyiben erre adataink vannak –, a települések szociológiai jellemzőit (a közösséggé szerveződés (a közösségek bomlásának) foka, a közösség jellege, pl. termelői, fogyasztói, szomszédási közösség stb.).

Lehetőség szerint törekedni kell az állomások területileg arányos elosztására (országrészek közötti arányos megoszlás). Az állomáshelyek kiválasztásánál lehetőleg figyelemmel kell lenni a korábbi, értékes információkat biztosító empirikus vizsgálatokra, a más kutatóhelyeken jelenleg is folyó falukutatásokra.

A következő szempontrendszerrel kívántuk kielégíteni a települések kiválasztásával (vagyis lehetőleg minél több altípust képviseljen egy vagy több település):

1. **Településszerkezet, a településhálózatban elfoglalt helyzet** (településméret, az alapellátás szintje, közigazgatási jogállás)
 - 1.1 *Tanyás településszerkezetű község* (további szempont lehet a belterület kora, jellege, mérete a külterülettel összevetve – „új tanyaközség”, tanyavilág „régii” anyatelepüléssel –; a tanyák alaprajzi típusai – tanyabokor, tanyautca, szórt tanyák stb. –; a tanyák jelenlegi szerepköre, gazdasági funkciója stb.)
 - 1.2 *Apró- és kistalvak* (további differenciálási szempont lehet az „aprófalvas folyamatok” erőssége)
 - 1.3 *Kistalvas településszerkezetű területek helyi központjai* (igazgatási és intézményi központok)
 - 1.4 *Közepes méretű*, a településhálózati kapcsolatok terén *autark község* (önálló tanácsú község)
 - 1.5 *Nagy- és óriástalva*, volt kismezőváros (további különbségtétel lehetősége a településtörténeti múlt alapján)
 - 1.6 *Külterületen kialakuló*, közigazgatásilag nem önálló *település*
 - 1.7 Közigazgatási függetlenségét elvesztő, más településsel *egyesített* (egyesülő) *falva*(rész)
 - 1.8 Községtípusok a *közigazgatási jogállás* szerint (önálló tanácsú község, nagyközség, közös tanács székhelye, társközsége, egyéb belterület, külterület)
2. **A falvak gazdasági szerepköre, funkcionális típusai**
 - 2.1 *Agrárfalu* (a mezőgazdasági szerepkör túlsúlya mellett további osztályozási szempont a település és a mezőgazdasági nagyüzem térbeli viszonya – a településben működik-e ÁG-központ, üzemegység, tsz-központ, major, melléküzem, szakszövetkezet vagy sem –, a nagyüzemi gazdálkodás színvonala és jellege, a kistermelés intenzitása és jellege – önellátó, hagyományos irányú, pl. szarvasmarhatartó, speciális kultúrákat fenntartó, erősen „innovatív” jellegű stb.)
 - 2.2 *Tradicionalis ipari és bányászfalvak*
 - 2.3 *A II. világháború után iparosodott falvak*

- 2.4 *Agglomerálódó települések, lakófalvak* (az agglomerálódás, a lakófaluvá-válás mértéke és időtartama alapján további altípusok)
- 2.5 *Üdülő-települések* (az idegenforgalmi-üdülési szerepkör jellege – pl. fürdőhely családi üdülőkkel, gyógyfürdőhely, klimatikus gyógyhely stb. –, erőssége, az üdülőjelleg kialakulásának módja és múltja – pl. más település külterületén üdülőtelepként keletkezett, utólag többnyire közigazgatásilag önállósult üdülőközség, erősen átalakult egykori agrárfalu, őslakosok által elhagyott, üdülőfaluvá alakult község, üdülőfunkció rátelepedése a falura stb.)
- 2.6 *Vasutas-község*
- 2.7 *Speciális funkciójú falvak, településrészek*
3. **A falvak múltja; a helyi közösségek tradíciói**
 - 3.1 *A falvak feudáliskori helyzete* (jobbágyközségek, uradalmi falvak, telepes falvak, kismemesi falvak, szabadalmas területek települései, mezővárosok stb.)
 - 3.2 *A falvak történeti típusai a XX. században, 1945-ig* („zárt” parasztfalvak, „nyitott” gazdaparaszti falvak, summás-agrárproletár falvak, uradalmi majzorok, puszták, polgárosodó parasztfalvak, agrárjellegüket elhagyó (iparos, bányász, üdülő, agglomerálódó) falvak, speciális falvak (kubikos falvak, tanya-központok stb.)
 - 3.3 *A falvak típusai a két világháború közötti időszak birtokviszonyai alapján*
 - 3.4 *A falvak egykori s mai nemzetiségi viszonyai* (ma is nemzetiségi kultúrával rendelkező falvak; 1945 előtt nemzetiségek lakta, ki- és belepítésen átesett falvak; 1945 előtt is túlnyomórészt magyar lakosságú falvak; cigány(osodó) falvak /?/)
 - 3.5 *A falvak típusai a lakosság vallási megoszlása alapján*
 - 3.6 *Speciális történeti, településtörténeti vonások* (pl. Beloianisz, Sátorhely, Hortobágy stb.)
4. **A helyi társadalmak mai jellemzői** (E szempont érvényesítése kellő ismeretek hiányában nehéz.)
5. **A településfejlődés dinamikája**
 - 5.1 *A falufejlesztés (fejlődés) alaptípusai* (döntően önerős; dotált; vegyes stb.)
 - 5.2 *A népességszámváltozás, vándorlás iránya, mértéke* (menekülésszerű elvándorlás – elhaló falu; erősen csökkenő népességű falvak; stagnáló népességű falvak; kiegyenlített demográfiai folyamatokkal rendelkező falvak; növekvő népességű falvak)
6. **Speciális szempontok** (pl. jelentős kutatástörténeti előzmények, mélyreható változásokat valószínűsítő esemény – Vatta – bányanyitás, Felsőlajos – községszervezés stb.)

A fenti szempontok alapján képezhető falutípusok száma végtelenül nagy (pl. aprófalú jobbágyfalusi múlttal, 1945 előtt polgárosodó paraszttársadalommal, a középparaszti réteg túlsúlyával, református magyar lakossággal, erősen csökkenő népességgel, agrárfunkcióval, kisvolumenű, tradicionális irányú agrárkistermeléssel, tsz-majjossal; társközségi státusz). Ezért teljesen kilátástalan arra törekedni, hogy a lehetséges kombinációk mindegyikét megfigyeljük. (Tehát pl. legyen a vizsgálatra kijelölt *aprófalvak*

között egykori kismemesi falu, telepesközség, jobbágyközség, uradalmi telep, ezeken belül nemzetiségi lakossággal rendelkező és nem rendelkező falu stb.)

A falvak életét alapvetően befolyásoló tényezők, folyamatok s gyakorlati szempontok figyelembevételével 10 alaptípust alakítottunk ki, s a települések kiválasztásánál csak arra törekszünk, hogy a fenti szempontok *valamelyik* fő típuson belül érvényesüljenek. (Vagyis legyen a vizsgálandó települések között nemzetiségi kultúrával jelenleg is rendelkező falu, nagyvolumenű agrárkistermelést folytató falu és így tovább.) Ez természetesen az eredmények értékelését, az összehasonlítást nehezíti, hisz pl. a nemzetiségi lakosság faluformáló hatását csak akkor lehetne megnyugtatóan (?) felmérni, ha sokféle s az egyéb szempontok alapján azonos jellegű településtípuson belül kerülne sor nemzetiségi s „magyar” falvak vizsgálatára.

Az alaptípusok a következők:

1. *Tanyás településszerkezetű községek*
2. *Apró- és kisfalvak*
 - a) Kedvezőtlen helyzetben lévő aprófalvak (kedvezőtlen termelési feltételek, rossz forgalmi fekvés, munkaalkalmak hiánya stb.); előrehaladott demográfiai erózió, a települési önállóság fokozatos megszűnése.
 - b) Kedvezőbb helyzetben lévő aprófalvak (kedvező természeti környezet, jelentős kistermelés, jobb forgalmi helyzet, ingázási lehetőségek stb.); mérsékelt elvándorlás vagy stagnáló népesség.
3. *Aprófalvas településszerkezetű területek központi falvai*; kisméretű (1–2 ezer lakosú) települések tanácsi székhellyel, mezőgazdasági üzemközponttal, alapfokú intézményekkel, ám az aprófalvak települési terület több jellemvonásával (elvándorlás, népességcsökkenés, viszonylag csekély munkahelyválaszték stb.)
4. *Közepes méretű, hagyományos kapcsolatrendszerű, településhálózati helyzetű, uralkodóan agrárjellegű falvak*; a lakóhelyfunkció járulékosan előfordulhat.
 - a) Kedvezőtlen helyzetben (rossz/abb/ mezőgazdasági adottságok, a helyi társadalom kedvezőtlen állapota, csekély mérvű másodgazdálkodás stb.)
 - b) Kedvező helyzetben
5. (Alföldi?) *nagy- vagy óriásfalvak* (feltehetően további differenciálás szükséges a településtörténeti múlt alapján – kismezővárosi, falusi múlt –, esetleg a jelenlegi helyzet és funkció alapján is)
6. *Agglomerálódó községek, a lakóövezetek falvai*; az agglomerálódás, a lakófunkció felerősödése alapvetően megszabja a települések életét, a településméret, az alapellátás kihatásai másodlagossá válnak; az agglomerálódás ugyanakkor egy sor településformáló folyamat jellegét meghatározza – demográfiai folyamatok, foglalkozási szerkezet stb. Az agglomerálódás, a lakófaluvá válás előrehaladottsága és kora alapján legalább három altípus különíthető el:
 - a) *Agglomerációs települések* (a magas kiingázási arányok mellett az agglomerálódás további ismérvei is megfigyelhetők: hosszabb távon bevándorlás és növekvő népesség, szoros funkcionális kapcsolatok a környező településekkel, keresztíngázás, az infrastrukturális rendszerek összekapcsolódása stb.)
 - b) *A belső lakóöv falvai* (magas kiingázási arányok mellett az agglomerálódás további ismérvei nem egyértelműen jellemzőek)

- c) *A külső lakóöv falvai* (közepes, magas kiingázási arányok, az agglomerálódás ismérvei hiányoznak, esetenként kedvezőtlen helyzet — pl. alacsony szintű infrastruktúra, elvándorlás, kedvezőtlen társadalmi összetétel stb.)
7. *Ipari falvak, bányászközségek*; a helyben települt ipar vagy bányászat foglalkoztatja a keresők többségét; további differenciáló tényező az ipar jellege (bányász- illetve ipari községek), az ipartelepítés időpontja, a település nagysága és települési környezete (agrárkörnyezet, ipari agglomeráció). Altípusok:
- a) bányászközségek;
- b) hagyományos, már 1945 előtt is iparosodott községek, „ipari társadalommal”, művi környezettel (pl. Látatlan, Nyergesújfalú, Tokod, Berhida, Almásfüzitő stb.);
- c) „új” ipari községek, többnyire agrárkörnyezetben (az iparosítás viszonylagos fiatalsága miatt sok hasonlóság a lakóövezet községeivel).
8. *Üdülőtelepülések*
- a) Üdülőtelepként keletkezett vagy erősen átalakult települések; az üdülési-idegenforgalmi funkció vezető szerepet játszik (pl. Balatonföldvár, Balatonfenyves, Mátraháza, ill. Tihany, Héviz, Fonyód stb.);
- b) Az üdülési-idegenforgalmi szerepkör által jelentősen átformált vegyes funkciójú települések (pl. Velence, Visegrád, Balatonudvari stb.);
- c) Az őslakosság által teljesen vagy majdnem teljesen elhagyott, üdülőfaluvá alakított település (pl. Kisújbánya, Vérteskozma stb.).
9. *Kialakuló csoportos falusi település*, általában mezőgazdasági nagyüzemhez kapcsolódó fejlődéssel, esetenként közigazgatási önállóság nélkül.
10. *Speciális (mélyreható átalakulás előtt álló) falu*; a megfigyelés kezdetekor egy a közelmúltban vagy napjainkban kezdődő, a település életét jelentősen befolyásoló „esemény” kihatásai felmérhetők; pl. új ipari üzem, bányatelepítés vagy bezárása, közigazgatási változások, idegenforgalmi funkció megtelepedése stb.

E sorok írásakor a Hálózat egységeinek kijelölése nem fejeződött be, néhány község helye látszik biztosnak a vizsgálatban⁵.

III. A megfigyelés köre, szempontjai; módszerek

A megfigyelések körének, szempontjainak, módszereinek megállapítása, kidolgozása maga is önálló kutatási feladat.

A megfigyelések a *településformáló folyamatokra terjednek ki*. Ezek körének meghatározásakor a településföldrajz és a településtudomány település-fogalmából indultunk ki: „A település egy embercsoportnak, a bővített társadalmi újratermelés céljait szolgáló, ezen embercsoport által igénybe vett létesítmények — lakó-, munka- és pihenőhelyek, szolgáltatási intézmények — a lakosság mindennapos, rendszeres „mozgástere” által kijelölt funkcionális egysége, lokalizálható egysége.”

A megfigyelésbe bevont főbb területek:

1. *A települések természeti környezete* (a topográfiai viszonyok rögzítése, a község határának morfológiája, az előforduló tájtípusok, a jelenlegi területhasznosítás,

a természeti környezet erőforrásai és hasznosításuk, a természeti környezet és a helyi társadalom kapcsolata — a környezet birtokbavétele, átalakítása stb.).

2. *A községek településtörténete*; gondos mérlegelést kíván a vizsgálatok történetisége. Nyilvánvaló, hogy részletes helytörténeti feltárára nem vállalkozhatunk. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy egyrészt a település múltja ma is településformáló tényező, másrészt a folyamatok megfigyelésébe „menet közben” kapcsolódunk; a közvetlen előzmények ismerete nélkül azok értékelése nem lehet megnyugtató. Mindebből következik, hogy a települések történetének főbb gazdasági, társadalmi mozzanatait fel kell tárni, dokumentálni, s rekonstruálni kell a mai helyzetet, a jelenlegi folyamatok közvetlen előzményeit.

3. *A községek földrajzi, forgalmi, településhálózati helyzete*; (általános földrajzi helyzet, közlekedési viszonyok, a lakosság utazásainak céljai és gyakorisága, a község helye a településhierarchiában és a vonzáskörzeti rendszerben, a település térbeli kapcsolatrendszere, térszerkezete stb.).

4. *A községek termelő tevékenysége* (az idegenforgalommal).

5. *A községek ellátó-szolgáltató tevékenysége, intézményhálózata, közigazgatása* (példaként: a közigazgatás vizsgálata során megfigyelésre kerül a község közigazgatási helyzete — megyén belül, a városkörnyéken, a közös tanácscon belül —, a közigazgatási besorolás változásai, ezek értékelése, a tanács szervezete, felépítése, személyi összetétele — tanácstagi választókerületek elhelyezkedése, jellege, a tanácstagság összetétele, a választási eredmények, a VB összetétele; a tanácsstagok és a VB-tagok milyen érdekek (csoportok, hatalmi központok) képviselői; milyen helyi érdekek érvényesülnek a testületi munkában; ennek összevetése a település jellegével, a helyi társadalom és rétegei igényeivel stb. —; a tanács működése — tanácsülések, VB ülések, tanácsbizottságok működése, a tanács vezetők ténykedése, a szakigazgatási szervezet működése; a falugyűlés — a részvétel aránya, aktivitás, tárgykörök, tisztségviselők szereplésének jellege stb. —; tanács tevékenység nem székhely társközségek esetében; tanácsgazdálkodás, településfejlesztő tevékenység; a községi tanács és a helyi társadalom — tisztségviselők informáltsága a helyi viszonyokról, a lakosság igényeiről, aspirációiról; a tanács tisztségviselők presztízse, kapcsolatuk a község más vezetőivel, vezetési stratégiájuk, kapcsolatuk a lakossággal; a lakosság informáltsága a tanács tevékenységéről, részvétel a tanács tevékenységben, elégedettsége a községvezetéssel stb.).

6. *A községek morfológiája, művi környezete* (alaprajz és funkció, telekhasználat, lakásállomány és felszereltsége, műszaki infrastruktúra, falukép, a művi környezet és a helyi társadalom; fotódokumentáció készítése).

7. *A községek társadalma*

a) Demográfiai folyamatok

b) A helyi társadalom szerkezete; helyi közösség (a helyi társadalom „múltja”, demográfiai bázisa, termelőtevékenysége, munkahely-igényei, aspirációi; munkaerőpiac; a helyi társadalom fogyasztása, életmódja, -minősége, -vitele; időmérleg; értékek; a helyi társadalom rétegezettsége; csoportok; közösségi tevékenység; helyi társadalom és helyi vezetés stb.).

A vizsgálat tárgyának vázlatos felsorolása érzékelteti, hogy a Hálózat nem egyetlen tudományág — pl. településföldrajz, településtudomány — érdeklődését kívánja kielégíteni, *hanem egész sor tudományág közreműködésére számít*, szemléletüket,

kutatási módszereiket igényli, vizsgálati tereumukat felöleli (társadalmi és természeti földrajz, településstatisztika, közigazgatástudomány, politológia, település-, üzemi-, családszociológia, néprajz, történettudomány, településtudomány stb.). Ugyanakkor többnyire nem törekedhetünk arra – nincs rá lehetőségünk! –, hogy egy-egy tudományág, egy-egy vizsgálati terület teljes mélységű, részletezettségű felvételezését elvégezzük (pl. megközelítően teljes részletezettségű életmódkutatásra nincs lehetőségünk, de az egyes társadalmi csoportok, rétegek életmódjáról tájékozódni kívánunk).

A megfigyelés köre, a felvétel módszerei, a megfigyelés tárgyai minden állomáson azonosak. Az alapfelvétel (a minden állomásra kötelező minimum) mellett speciális jellegű falvak esetében kiegészítő megfigyelések végezhetők (pl. üdülő-települések esetében, tanyavizsgálatoknál stb.).

A Hálózat céljaira rendelkezésre álló pénzeszközök és kutatói kapacitás korlátozott volta kevés számú település vizsgálatát teszi lehetővé. A vizsgált helységekben megfigyelt folyamatok általánosíthatósága, a településnek a településhálózatban elfoglalt helyének pontosabb „bemérése” indokolja, hogy a teljes körű felmérések mellett részleges felméréseket is végezzünk egyes településekben. A megfigyelésnek *azonos elvek és szemlélet* alapján kell történnie, részletezettsége viszont csekélyebb és esetleg a megfigyelés időpontjai ritkábbak (I., II. rendű hálózati egységek).

A vizsgálatok egységessége érdekében a vizsgálatokat *felvételi utasítások, minták alapján végezzük*.

Ha a vizsgált település szorosan kapcsolódik környéke valamely településéhez, földrajzi szempontból települési önállósága nem teljes, a funkciók megosztottak (pl. kistalvak esetében az alapfokú intézmények valamely környező településben működnek), akkor a kapcsolódó településre is ki kell terjednie a vizsgálatnak, megfigyelésnek; enélkül nem értelmezhetők a helyi folyamatok (pl. az „alsófokú” központ munkaerőpiaca, a nem helyi központú tsz tevékenysége, igazgatási-ellátási-társadalmi kapcsolatok stb.).

IV. A megfigyelés időbelisége

A megfigyelések – végső határidő nélkül – folyamatosak. (Feltétlenül törekedni kell tehát arra, hogy a Támogatási Keret lejárta után is folytathassuk megfigyeléseinket.)

A megfigyelések bizonyos körében

a) évről-évre regisztrálandók a változások (pl. a népesedési folyamatok, az intézményhálózatban bekövetkezett változások, ingatlanforgalom, a közlekedési lehetőségek stb.);

b) 3 vagy 5 éves időközökben történik időközi felvétel (pl. a falukép változásának regisztrálása, a kiegészítő mezőgazdasági termelés felmérése stb.);

c) végül egyes esetekben 10 évenként – célszerűen a népszámlálás időpontjához igazodva – ismételjük meg a felvételt (a falu társadalmának kérdőíves vizsgálata).

Az I., II. rendű állomások között a megfigyelések gyakoriságában is eltérések lesznek; ezeket a felvételi utasítások tartalmazzák.

V. Adattár, dokumentáció

A vizsgálatok, megfigyelések eredményeit egységes formában *dokumentáljuk*, s több példányban előállítva *adattárakat* hozunk létre. A Hálózat *központi adattárát* az MTA Regionális Kutatások Központjában (a Regionális Tudományos Osztályon) alakítjuk ki. Célszerűségi szempontból javasolható, hogy az egyes hálózati egységek (állomások) vezetőjének munkahelyén is létesüljön adattár az általa megfigyelt település anyagából. Az egy példányban készült, sokszorosításra nem javasolt anyagok — pl. kérdőívek — feldolgozás után a központi adattárba kerülnek. Törekedni kell arra, hogy „megyei szinten” is létesüljön adattár; elhelyezésére legalkalmasabbnak a megyei műzeumi igazgatóságok látszanak.

Meghatározandó, hogy a nem a Hálózat tevékenysége során keletkezett dokumentumok, adatok, információk milyen köre veendő fel az adattárba. Más megítélést kaphatnak a publikált anyagok — pl. a népszámlálások adatai, menetrendi adatok, egyéb adatpublikációk stb. — s más a nem publikált, „kézíratos” anyagok (pl. levéltári anyagok, kézíratos térképek, lakónyilvántartókönyvi adatok, falugyűlések jegyzőkönyvei stb.). Az adattárak használhatósága érdekében célszerű a fenti anyagokra is kiterjedő dokumentálás.

VI. A Hálózat eredményeinek hasznosítása

A Hálózat egészében, illetve az egyes állomások tevékenysége nyomán keletkező vizsgálati eredményeket időről-időre tudományos publikációkban kell közreadni.

A Hálózat adattárjai felhasználhatók a Hálózat keretein kívül folyó kutatások esetében, illetve különböző gyakorlati célokra (pl. rendezési tervek, településfejlesztési koncepciók készítésekor, egyes, a települések életét befolyásoló intézkedések hatásának regisztrálására stb.).

A Településfigyelő Hálózat bázis-intézménye az MTA Regionális Kutatások Központja, szervező-koordináló központja annak Regionális Tudományos Osztálya (Budapest).

A Hálózat *szakmai irányítója* az Alapkutatások Támogatási Keretének pályázatát elnyerő BELUSZKY PÁL (MTA RKK Regionális Tudományos Osztály). Feladatait, hatáskörét az MTA Társadalomtudományi Főosztályával kötött szerződés szabályozza.

A Hálózat *egyes állomásainak élén* a falukutatásban nagy tapasztalatokkal rendelkező kutatók állnak, akik elvégzik egy-egy állomás működtetésével kapcsolatos szervezési, kutatásszervezési, illetve a szakmai képzettségüknek megfelelő tudományos feladatokat. Az állomás működésébe további közreműködőket von(hat) be, segéderőket (kérdőbiztosok, fényképész, kartográfus stb.) alkalmaz. A Hálózat munkájában résztvevő szakemberek részben munkahelyük tudományos munkaterveinek keretében végezhetik kutatásaikat, részben a Hálózat alkalmi munkavállalóiként.

JEGYZETEK

- 1) MENDÖL TIBOR: Szarvas földrajza. — Debrecen, 1928. ELEK PÉTER—GUNDA BÉLA—HILSCHER ZOLTÁN: Elsüllyedt falu a Dunántúlon — Kemse község élete. — Budapest, 1936., SZABÓ ZOLTÁN: A tardi helyzet. — Cserépfalvi kiadó, Budapest, 1936., FODOR FERENC: Egy palócfalu életrajza (Nagyvitnyó). — Budapest, 1930.
- 2) LETTRICH EDIT: Urbanizálódás Magyarországon. — Földrajzi Tanulmányok 5. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965., BELUSZKY PÁL: A falusi települések osztályozása. — Földrajzi Értesítő, 1965., TÓTH JÓZSEF: A népesség területi koncentrállódásának néhány jellegzetesége a Dél-Aiföldön. — Földrajzi Értesítő, 1969.
- 3) Noha WALLNER ERNŐ, BECSEI JÓZSEF, PETRI EDIT, BELUSZKY PÁL, LETTRICH EDIT stb. tevékenysége nyomán empirikus munkák is születtek ebben az időszakban is.
- 4) BELUSZKY PÁL: Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai. — Földrajzi Értesítő, 1979., BELUSZKY PÁL—SIKOS T. TAMÁS: Magyarország falutípusai. — MTA FKI, Budapest, 1982., KULCSÁR VIKTOR: Falvaink gazdasági fejlődése. — Ter. Stat. 1974., VÁGVÖLGYI ANDRÁS: A falusi életkörülmények főbb típusai. — In: A falu a mai magyar társadalomban. — Szerk.: VÁGVÖLGYI ANDRÁS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- 5) Így a tanyás településszerkezetű Kunszállás, a belső lakóöv-típusba sorolható Egerszalók, a közepes méretű, kedvezőtlen helyzetű agrárfalu, Sarud, az aprófalvas településszerkezetű területek központi falva, Nagynyárad, Pusztafalu, az aprófalvak képviselője.

ENYEDI GYÖRGY:

KÍSÉRTET-HISTÓRIA

LACKÓ LÁSZLÓ: *A területi fejlődés egységes értelmezése* c. gondolatébresztő írásában (Tér és Társadalom, 1987. 1. sz.) óva inti a hazai regionális kutatókat a nyugat-európai országokban keletkező elméleti munkák szolgai másolásától: „... ezek közül sem a legmélyebbeket, hanem a „legkézenfekvőbbeket” hozzuk be (például az urbanizáció szakaszai) szinte figyelmen kívül hagyva a politikai, társadalmi, közgazdasági stb. környezet alapvető különbözőségeit”.

A legveszedelmesebb ilyen szolgai másolat az európai urbanizáció négyszakaszos elmélete. „A négyszakaszos urbanizáció kísértete ugyanis járja Európát . . .” A kísértet azért végül mégsem oly elborzasztó. „... hatása kedvező volt Magyarországon, mert ráirányította a figyelmet a nagyvárosi fejlődésben statisztikai adatokkal is kimutatható szakaszosságra — ha tetszik: a ciklusokra”. A *lidérc* hazánk földjén megszeli, kimutatható valósággá változik.

Sekélyes nyugat-európai elméletek szolgai másolása persze mihaszna dolog. (Vélem, ez más égtájakra is érvényes.) LACKÓ azonban kissé szigorú: mind általában az elméletekkel foglalkozó kutatók, mind az urbanizáció szakaszos fejlődésének hívei felett eléggé sommásan ítélkezik.

A nyugat-európai minta másolása egyáltalán nem az elmélet felrészítése érdekében kezdődött. Ez — az 1960-as, 1970-es években — az egyre fokozódó, az 1980-as évek elejére már az elviselhetetlenségig fokozódó centralizációs településpolitikai igazolását, legitimálását szolgálta. A közigazgatási összevonások, az iskolakörzetesítések, a kereskedelmi hálózat összevonása, vagyis a magyar falvak mintegy egyharmadának elemi, alapellátó intézményeitől való megfosztása mind a „fejlett nyugat-európai országok” példájára való hivatkozással történt. Még a hírhedt „3000 fő a legkisebb szocialista faluméret” jelszó (ami a falvak kétharmada felszámolásának jelszava volt az 1960-as években) forrását is megleltem egy svéd munkában, amely az alapellátási intézmény-modellt 3000 főre méretezte. (Ez a 3000 fő persze nem *egy* faluban, hanem másfél magyar megyének megfelelő területen élhet.) Ez volt a szolgai másolás: a magyar településhálózat nagytájankénti igen eltérő szerkezetének, a falusi infrastruktúra helyzetének s állapotának teljes megvizsgálása. Nem az elméleti kutatók másoltak (azok kétségbeesetten tiltakoztak), hanem a gyakorlati tervezők.

Szigorúan ítélkezik LACKÓ az urbanizáció szakaszosságáról is. Igaza van abban, hogy a népesség területi (városi) koncentrációja önmagában nem kifejezője az urbanizációs folyamat teljességének, de nemzetközi összehasonlításra csak ez alkalmazható. Sőt, KLAASEN-ék európai urbanizációs modelljének bírálatában is sok igazsága van. Abban nincs, hogy a négyszakaszos elmélet a holland agglomerációs vizsgálatból

indul ki: ehhez a bécsi Társadalomtudományi Koordinációs Központ által irányított vizsgálat egész Európára kiterjedő vizsgálata szolgált háttérül. (A cikkben idézett ábrát egyébként a bécsi Központ projektje keretében készült „Urban Europe” című kötet értelmezi.¹ LACKÓ rossz szövegkörnyezetben nézte az ábrát (az általa idézett munka csak a reurbanizációs szakasszal, nem a négy szakasszal foglalkozik). A reurbanizáció szakasza azonban jellegét tekintve sem illeszkedik az előző szakaszokhoz (mert nem a településrendszeren belüli átalakulást, hanem csak a városi agglomerációkon belüli lakóhelyváltoztatást teszi szakasz-jellemzővé), meg feltételezett mechanizmusa sem működik. Ez esetben valóban csak a holland agglomerációkra támaszkodnak, de csak ebben az egy szakaszban.

Az alapkérdés nem a három vagy négy szakasz – hanem, hogy az urbanizáció során a népesség területi koncentrációja állandóan növekszik-e, mint néhány évtizede általános, napjainkban is még létező felfogás; avagy vannak-e koncentrációs és dekoncentrációs szakaszok? Továbbá: van-e a modern urbanizációnak általános, nemcsak Európára érvényes, hanem globális modellje, avagy – amint LACKÓ sugallja – Európa keleti felén valami egészen más történik, mint egyebütt? S végül: ha nem a gazdasági fejlődési szakaszokhoz kapcsolódnak a területi fejlődési szakaszok, akkor mihez? Mert azt elismerem, hogy egy új szakasz a termelőerők új irányú fejlődésével kezdődik, s ehhez képest készik a településhálózat vagy az infrastruktúra hálózat módosulása, de sokat nem késhet, hiszen az módi gazdaságot el kell látnia, működési feltételeit meg kell adnia. Ez utóbbi kérdésben LACKÓ ellentmondásba keveredik: a területi fejlődés szakaszosságát elismeri, az urbanizációét viszont nem, pedig éppen e két folyamat szoros összekapcsolódását hangsúlyozza (helyesen).

Fontosabb a szakaszok kérdése. Ez már jó húsz éve felmerült, amikor a legfejlettebb ipari országok egy részében – az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában – megállt a nagyvárosi növekedés, s nem folytatódott – mint korábban feltételezték – a népesség szakadatlan területi koncentrációja. Sőt: a nem-városi, rurális terekbe kezdett áttolódni a népesedés súlya. Az 1970-es évek során kiderült, hogy a jelenség nem sajátosan amerikai, nem is átmeneti, hanem az egész iparosodott Európában tartósan jelentkezik. Roppant irodalma van ennek, amely adatokkal is gazdagon dokumentálja a jelenséget az ipari országok egész sorában.²

A szakadatlan városnövekedés végére vonatkozó nézeteimet 1972-ben fejtetem ki először, amikor a Nemzetközi Földrajzi Unión belül egy, a falusi fejlődéssel foglalkozó munkabizottság létrehozását javasoltam. Ezt 1975-ben publikáltam³. Azután alakult ki bennem az a felfogás, mely szerint az urbanizáció, mint a társadalmi modernizáció egyik átfogó jelensége, globális érvényű. Ezt arra alapoztam, hogy az európai periféria az 1970-es évek településfejlődésében (és területi gazdasági fejlődésében) az európai magterület 2–3 évtizeddel korábbi fejlődéséhez erősen hasonlító jelenségeket találtam. Az európai magterület településfejlődésében pedig az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején vált általánossá az egy évtizeddel korábban Észak-Amerikában kezdődött, dezurbanizációnak nevezett folyamat. Végül: a fejlődő országok városfejlődése is analógiákat mutat korábbi euro-amerikai szakaszokkal: a frissen iparosodó-urbanizálódó országokban a XIX. század-végi „gátlástalan” nagyvárosi növekedéssel, régebbi városi hagyományú országokban, például Indiában, a relatív dekoncentráció jelenségével. Természetesen, e szakaszok konkrét formái mindig magukon viselik az éppen belépő

országok történelmi hagyományait, társadalmi rendszerét, a településhálózat sajátosságait stb. Ám globális modellnél a nemzeti sajátosságoktól el kell tekinteni, a modell működésének lényegére kell koncentrálni.

A világban lejátszódó településföldrajzi események sokévi vizsgálata vezetett tehát az urbanizációs folyamat szakaszosságának feltételezéséhez. A szakaszok jellegét, rövid leírását és bizonyítását 1984-ben publikáltam.⁴ Hozzáteszem, hogy a reurbanizációs szakaszt én sem fogadom el. Híven a termelőerők gerjesztő, eredendő hatásáról vallott felfogásomhoz, úgy vélem, hogy új szakasz kezdődik a településfejlődésben: az informatika szakasza. Erre vonatkozó, nagyon elsődleges elképzeléseim is némi nyilvánosságot kaptak már.⁵

Ne tessék hiú öregembernek tekinteni, hogy oly sokat hivatkozom magamra. Dehát épp az „urbanizáció szakaszai” elméletét hozza fel LACKÓ elrettentő például, mint egy sekélyes nyugati elmélet szolgáló másolatát. Valójában az én „szakasz”-felfogásom mintegy másfél évtized kutatás eredménye, *először kísérel meg globális modellt megfogalmazni* (mert a nyugati elméletek csak a fejlett tőkésországokkal foglalkoztak), s a jövő fejlődésre is tartalmaz elképzeléseket. Ettől persze még lehet sekélyes is, sőt marhaság is, de mindenesetre a saját sekélyem. Érdeklődve várom LACKÓ *érvelő* cáfolatát urbanizációs szakasz-felfogásomról.

JEGYZETEK

- 1/ VAN DEN BERG, L.—DREWETT, R. et. al. (1982): *Urban Europe. A Study of Growth and Decline*. Pergamon Press, Oxford — New York.
- 2/ A szakadatlan népesség-koncentráció végét először az amerikai szakirodalom tárta fel. (Nem beszéltek a szuburbanizációról, amely a városi agglomeráción belüli dekoncentráció, de a településrendszeren belül az agglomerálódás is felfogható koncentrációnak.) Utalok itt elsőnek DAVIS, K. *World Urbanization 1950–1970*. (1969), Berkeley: University of California Press, BERRY, B.J.L. (1973), *The Human Consequences of Urbanisation* (London: Macmillan) munkáira. Ezt követte a sokszor idézett BERRY, B.J.L. (1976) *Urbanization and Counterurbanization*, London: Sage, c. könyv és VIRGIN, D. és KONTULY, T. (1978) *Population Dispersal from Major Metropolitan Regions: An International Comparison*. *International Regional Science Review*, n^o-3, 49–73 c. munkája, amelyek széleskörű nemzetközi összehasonlítást adtak a dezurbanizációnak nevezett jelenségről. Az európai dezurbanizációról: a *Regional Studies* (Cambridge) 1986. júniusi számát teljes egészében az Egyesült Királyság átalakuló településrendszerének szenteli; egy másik könyv: CHAMPION, A. (1981) *Counterurbanisation and Rural Rejuvenation in Britain: An Evaluation of Population Trends Since 1971* Newcastle: Univ of Newcastle upon Tyne Press: Franciaország: BOUDOUL, F.—FAUR, J.P. (1982) *Renaissance des communes rurales on nouvelle forme d’urbanization?* *Economie et Statistique*, n^o-149, 1–16 vagy PUMAIN, D. (1983) *Déconcentration urbaine* *Population et Sociétés*, n^o-166, Egész Nyugat-Európát vizsgálja FIELDING, A.J. (1982) *Counterurbanisation in Western Europe* *Progress in Planning* 17, n^o-1 1–52 c. tanulmánya. Mindez persze csak szerény kóstoló.
- 3/ ENYEDI GY. (1975): *Research Problems in Rural Geography*. IGU Working Europe on Rural Planning and Development, Budapest. (Magyarul is megjelent az MTA FKI kiadásában.) ENYEDI GY. (1975): *A magyar falu átalakulása. Földrajzi közlemények* No. 2. pp. 109–124.
- 4/ ENYEDI GY. (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- 5/ ENYEDI GY. (1985): *A magyar településhálózat 2020-ban*. Előadás a Magyar Jövőkutató Kongresszuson, 1985. január (kézirat).

TÓTH JÓZSEF:

RÉGIÓK ÉS/VAGY MEGYÉK?

— Meditáció egy alapkérdésről —

A termelőerők fejlődése a munkamegosztás mélyülésével jár. A munkamegosztás mélyülése visszahat a termelőerők fejlődésére, gyorsítva ezt a folyamatot. A munkamegosztás egyrészt társadalmi oldalról, mint tevékenységek közötti munkamegosztás jelentkezik, másrészt — e tevékenységek térbeli allokációja következtében — mint területi munkamegosztás fogható fel. Az utóbbi oldalról nézve a termelőerők fejlődése sajátos területi egységeket eredményez, amelyek még egy olyan kis országban is, mint Magyarország, szignifikáns módon elkülönülnek. Ezek a területi egységek — definitív módon és legmagasabb hierarchia-szintjüket tekintve: régiók — mind a termelés szerkezetét, mind a társadalmi struktúrát nézve lényegesen különböznek egymástól. Érdekes módon, de a dolgok logikájából szervesen következően ezek a területi egységek egyben, s a természetföldrajzi adottságokhoz alkalmazkodó fejlődés következtében a tájakkal is többé-kevésbé megegyeznek. A termelőerők fejlődése során, objektív folyamatok eredményeként kialakuló területi egységek a termelőerők fejlődése jövőjének befolyásolásakor mint adekvát térbeli egységek felhasználhatók, figyelembevételükkel a termelőerők fejlődése meggyorsítható. Nem közömbös tehát, hogy a gazdasági (és nemcsak gazdasági) tér szubjektív, társadalmi oldalról és különböző szempontok alapján történő felosztása mennyire veszi figyelembe a termelés ez objektív területi egységeit. Ha a tér e felosztásai inadekvát módon tükrözik vagy figyelmen kívül hagyják a termelés területi egységeit, nem segítik, hanem akadályozzák a termelőerők fejlődését.

Annak rögzítésével, hogy Magyarországon — bár kis országról van szó — léteznek a termelés objektív módon, a történelmi fejlődés során kialakult és természetföldrajzi tájakra épülő területi egységei, és annak leszögezésével, hogy e területi-termelési egységek nem egyeznek meg a tér különböző szempontú társadalmi felosztásával, megállapítható, hogy a kérdéskör alapos vizsgálata, vitája nem közömbös a termelőerők hazai fejlődési lehetőségeinek megítélése szempontjából sem. Mik lehetnek egy ilyen vita csomópontjai? Az elvi, elméleti kérdések sokoldalú, több tudományág szempontjából való elemzésén és konfrontációján túl elsősorban a hozzáigazítás célszerűségének és várható „össznépi” hasznának mérlegelése, a végrehajtás mikéntjének keresése, az új struktúra várható működési problémáinak számbavétele — és természetesen más kérdések is.

A továbbiakban egy ilyen lehetséges eszmecseréhez szeretnék néhány gondolattal hozzájárulni.

A régiók lényege a „másság”, a többi régiótól való lényegi eltérés. Ez a másság megnyilvánul a régió fejlődésének sajátos történeti útjában, a mindenkori területi munkamegosztásban elfoglalt helyében, e hely változásában, a természeti adottságokhoz való, a termelőerők fejlettségétől függő mértékű alkalmazkodásban, napjaink környezeti problémáinak súlyában, érzékelésében és levezetésében, a termelés ágazati szerkezetében, a gazdasági tér textúrájában, a településhálózat sajátosságaiban, a régióban élő népesség társadalmi, gazdasági helyzetében, demográfiai sajátosságaiban és még számos tényezőben. A régiók másságának lényegéhez tartozik – épp az előbbiekből következően – az is, hogy a régiók jövőbeli formálódásának, fejlesztésének legfőbb kérdései intraregionálisan azonosak, interregionálisan eltérnek egymástól. Az objektív valóság megnyilvánulási formája, hogy a régiók a népesség tudatában is léteznek, elfogadottá válnak, a köznapi beszédben is jelentőséget kapnak (alföldi, dunántúli, „pesti” ember, szokások, mentalitás stb.).

A regionális sajátosságokhoz – a területi munkamegosztásban elfoglalt helyhez, e hely fontosságához kapcsolódóan – a gazdasági-társadalmi fejlettség különbségei is csatlakoztak. Ezek következményként létrejövő különbségek, és az egyes régiókhoz mint időleges jellemvonások tartoznak hozzá. Ez az időlegesség természetesen viszonylagos. Egyes régióknak a területi munkamegosztásban kialakult kedvezőtlen helyzete (vagy a fejlesztési források központi elosztása esetén: diszpreferenciája) tartós lehet, az elmaradás fokozódhat és a régió sajátosságait is befolyásolhatja. Ez azonban nem változtat azon, hogy a régió lényege a másság, a sajátosságok összessége, melyekre építve, melyeket megőrizve kell az elmaradottságot, a kedvezőtlen helyzetet felszámolni. (Akarva-akaratlanul, hányszor keverjük a két dolgot össze! Az elmaradottság megszűntetése helyett gyakran valamely sajátosságot teszünk meg bűnnek. Pedig az ipar vagy a város nem egészében véve fejlettebb, a mezőgazdaság, a tanya vagy az aprófalu nem ab ovo elmaradottabb. Ipar és ipar, mezőgazdaság és mezőgazdaság között épp úgy óriási különbség lehet a fejlettségben, jövedelmezőségben, munkakörülményekben, mint a városok, a tanyák és az aprófalvak között infrastrukturális ellátottság, a lakosság életkörülményei és egyebek tekintetében.)

Az eddigiek alapján – a régiók sajátosságaiból, másságából egyenesen következően – létezik sajátos, regionális érdek. Ez a regionális érdek azonban – éppen abból kifolyólag, hogy az ország terének felosztása a felépítményi szférában eltérő, inadekvát módon történt – az intézményrendszeren keresztül nem tud manifesztálódni, artikulálódni. A sajátos regionális érdekek felaprózódva jelentkeznek, parciális érdekek eredőjeként és lényegesen meggyengülve tudnak érvényesülni. Ezáltal az ország egészének érdekei is lényegesen csorbulnak.

A magyarországi helyzet nem egyedülálló a hazánkat is tartalmazó kontinentális régióban. Kelet-Közép-Európa társadalmi-gazdasági fejlődése általában nem kedvelt a régiók „elismerésének”, a regionális érdekek artikulációjának. Európának erre a részére történelmileg is a centralizált hatalmi mechanizmus volt jellemző, amely felülről diktált, és a regionális érdek érvényesítését csak ellentmondásosan, erősen korlátozottan tette lehetővé. A szocializmus építésének eddigi szakaszát is a centralizált modell jellemzi, ami szintén hátráltatja a regionális érdekek érvényesülését, a központi akarattal szembeni fellépés lehetőségét, illetve hatékonyságát. Mindehhez hozzájárult, hogy Magyarországon történelmi hagyományként él a megyerendszer, amelyre ez a központi irányítás évszázadok óta támaszkodik.

Ez a megyerendszer annak ellenére lényeges változás nélkül vészeltte át az elmúlt ezer évet, hogy igazából a megyehatár által körülfogott területek nem egységei sem a természetföldrajzi térnek, sem a gazdasági tevékenységnek. Így az a furcsa ketősség áll fenn, hogy vannak olyan kreációink a hazai tér felosztásában, amelyek nem igazán egységek, de van érdekképviselőjük – és vannak olyan egységeink, amelyek a tágabb értelemben vett termelés objektíve kialakult egységei ugyan, de nincs érdekképviselőjük, nincs intézményrendszerük.

Azok a kísérletek, amelyek ennek az ellentmondásnak a feloldására a felszabadulás utáni évtizedekben történtek, mind ez ideig nem jártak sikerrel. Elsősorban a gazdasági körzet-kutatásokra gondolok, amelyek első évtizede tulajdonképpen teoretikus vitákkal telt el, olyan vitákkal, amelyek érvanyaga tényleges kutatási eredményekre nem támaszkodhatott, második időszaka pedig, bár már részletes kutatási eredmények birtokában történt a gazdasági körzetek kialakítása, határainak megvonása, mégsem eredményezett általánosan elfogadott gazdasági körzetbeosztást Magyarországon. E kísérletek közé sorolható a tervezési-gazdasági körzetek rendszere is, amelyben – a könnyebb megoldást választva – bizonyos megyecsoportokat vontak össze, az országot hat tervezési-gazdasági körzetre osztották. Ezek sem váltak azonban a termelés és a ráépülő felépítményi szféra tényleges területi egységeivé, intézményeik kialakulatlanok maradtak, lényegében a távlati tervezésben is csak rövid ideig játszottak – akkor sem lényeges – szerepet.

Véleményem szerint Magyarország természetföldrajzi nagytájaival és a tényekkel, kutatási eredményekkel leginkább alátámasztott Krajkó Gyula-féle gazdasági körzetbeosztás legmagasabb taxonómiai szintjével lényegében megegyően *négy régiót találunk Magyarországon*. Ezek: a Budapestet és tágabb környékét magába foglaló Központi Körzet, a Dunántúl, Észak-Magyarország és az Alföld. E négy régió fejlődése, mind történelmileg, mind a korábban, a régiók tartalmi jegyeinél, lényegi vonásainál felsorolt egyéb tényezők tekintetében eltérő volt, e régiókon belüli különbségek (a sajátosságok és nem a fejlettség szempontjából!) kisebbek, mint a régiók közöttiek, jellegzetes kohézióval rendelkeznek. Történetileg változó helyzetükre, az országos területi munkamegosztásban elfoglalt mai helyükre vonatkozóan – bár elemzésükre nics terem – beszédes számokból közlök két összeállítást (1. és 2. táblázat).

1. táblázat

A régiók Magyarország össznépeességéből való részesedésének változása

Régió	1784/87.	1870.	1920.	1949.	1980.
Központi Körzet	8,9	12,6	22,5	24,7	28,3
Észak-Magyarország	18,3	14,2	12,7	12,6	13,1
Dunántúl	46,8	38,5	32,0	30,1	30,1
Alföld	26,0	34,7	32,8	32,6	28,5
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A városok rang-koefficiensének alakulása régióként és korszakonként

Régió	1870–1910	1910–1949	1949–1980	1870–1980
Központi Körzet	1,00	1,21	1,25	1,51
Észak-Magyarország	1,11	0,99	1,05	1,15
Dunántúl	0,99	0,98	1,09	1,06
Alföld	0,94	0,98	0,78	0,72
Együtt	1,00	1,00	1,00	1,00

Meggyőződésem, hogy az ország termelőerőinek fejlesztését – területi aspektusból – e négy régiót tudomásul vevő térfelosztásra kell alapozni, ráépítve e régiókra a megfelelő érdekképviseletet biztosító intézményrendszert, intraregionálisan pedig a vonzaskörzetekre, a vonzasközpontokból és környékükből álló területi egységekre kell támaszkodni. (Ezek csak részben egyeznek meg a mai városkörnyékekkel, amelyek kialakításánál a vonzaskörzet-kutatások eredményeit nem vették kellő súllyal figyelembe.) E régiók a megfelelő intézményrendszer birtokában artikulálni tudnák érdekeiket, amelyek a fejlesztési eszközök elosztásában, az egységes területfejlesztési szemlélet és gyakorlat meghonosításában, az ágazati allokációk befolyásolásában ragadhatók meg elsősorban. A régiók léte kiküszöbölné – egyebek között – azt a furcsa helyzetet is, amely Magyarországon, több vizsgálati eredmény és a VII. ötéves tervre vonatkozó kormányprogram szerint *tény*: az ország halmozottan hátrányos helyzetű, elmaradott térségei részint (nagyrészt baráti, szocialista országokról lévén szó, csak többé-kevésbé érthető módon) az országhatár mentén helyezkednek el, részint pedig (józan ésszel végképp érthetetlen, illetve elfogadhatatlan módon) a megyehatárok mindkét oldalán húzódnak. E térségek csökkenését természetesen nem attól reméljük, hogy kevesebb belső határhoz szükségképpen kisebb kiterjedésű elmaradott terület tapadhat, hanem arra alapozzuk, hogy egyrészt a régióhatárok – eltérő jellegű területek között húzódván – dinamizáló hatásúak, másrészt a volt megyehatárok mentén elhelyezkedő térségek kikerülnek a belső periféria állapotából, melyben a megyék közötti, „állandóan fejlődő” koordináció ellenére napjainkban vannak.

Nem beszélve most a megyék közigazgatási funkcion messze túlnőtt szerepéről, ez a helyzet egyértelműen a gazdasági tér inadekvát felosztásának a következménye, és az ebből fakadó hátrányokat nem engedhetjük meg magunknak. Főleg olyan időszakban, amely az intenzív fejlődés elemeit egyre markánsabban foglalja magába, amikor a terület, a tér, az azokból következő sajátosságok egyre inkább befolyásolják a termelés hatékonyságát, lehetőségeit.

Mai térfelosztásunk pazarló. Időben, energiában, pénzben. Nem vagyunk gazdagok. Takarékoskodjunk.

T. MÉREY KLÁRA

PÉCS A SZÁZADFORDULÓN

Amikor városaink múltját tanulmányozzuk — és a mai urbanizációs periódusban egyre gyakrabban, egyre több tudományág szemszögéből tesszük ezt —, mindig az a kérdés merül fel elsőként: milyen fejlődési periódusok különíthetők el egy-egy város életében, mi volt fejlődésük vagy visszamaradásuk konkrét oka, s miként határozta meg egy-egy gazdasági, társadalmi vagy politikai esemény a városi közösség jövőbeli kilátásait, a fejlődés útját.

E tanulmány a történettudomány rendelkezésére álló szerény eszközök segítségével szeretne rámutatni arra, hogy városaink fejlődésében milyen szerepet játszott, miként történhetett meg a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetelük, hogy a jelenkori fejlődés megalapozásában mi volt a századforduló infrastrukturális kiépítettségi fokának szerepe. Véleményem szerint az akkor kiépülő ipari és kereskedelmi hálózat fél évszázadon át meghatározta egy-egy település szerepkörét a hozzá tartozó „vidék” életén kívül a nagyobb gazdasági egység: a Dunántúl, sőt az ország akkori és későbbi életében is.

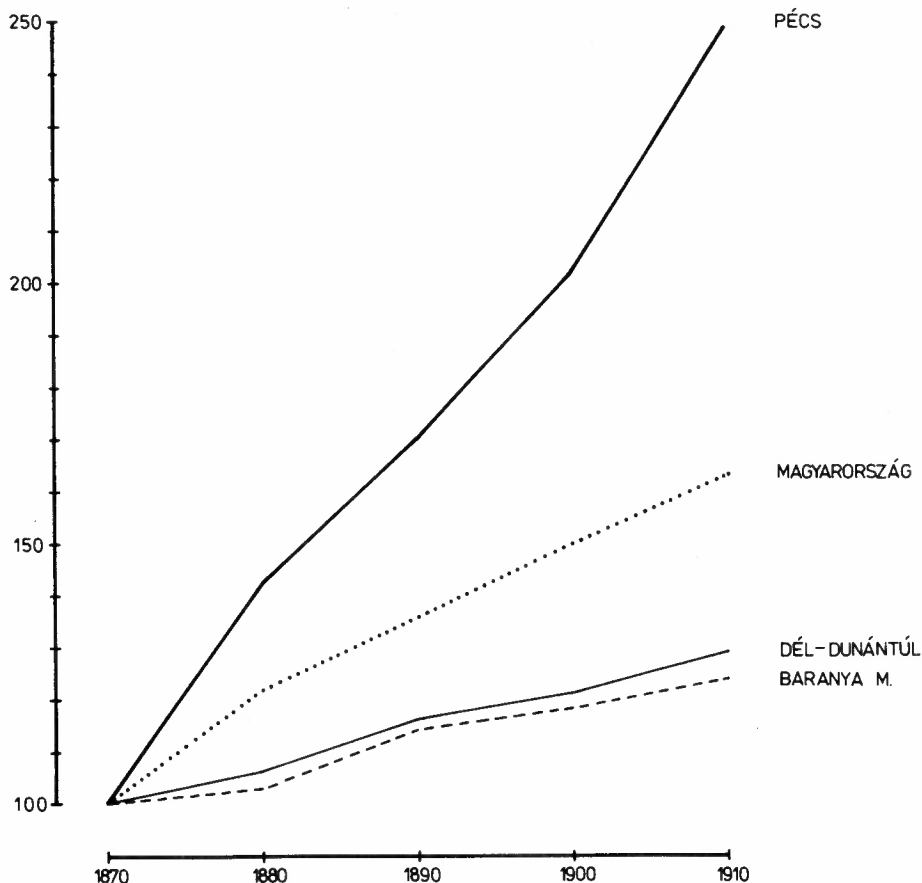
Pécs a századforduló idején Dél-Dunántúl legjelentősebb települése volt, 1780-tól a szabad királyi város rangját viselte, majd a községrendezési törvény (1871. XVIII. t. c.) életbe lépte után e terület egyetlen törvényhatósági jogú városa lett. Önálló városi életet élt tehát, földesúri befolyás nem korlátozhatta ténykedését. A város, amely hajdan szőlővel telepített hegyoldalairól volt nevezetes, ekkor már egyre inkább a modern kor egyik legfőbb energiahordozójának: a szénnek városa lett.

Már a kortársak, majd a földrajztudomány képviselői is felfigyeltek a város lakosainak hatalmas számbeli gyarapodására, amely Pécs egyik jellemzője lett 1850 után. Az 1840-es években Pécs hazánk népesebb települései sorában a huszonötödik helyen állt, 1869-ben a tizedik helyre lépett elő, s 1900-ban — lakosainak számát tekintve — hazánk hatodik települése volt.¹ (1. ábra)

A város külső arca is átrendeződött. 1900-ban 43 982 lakosa volt, a népesség 13%-a a város külterületein élt. Ebből az 5 784 külterületi lakosból 4 177 fő a bányatelepen, további 88 fő ugyancsak a bányák közelsége miatt, főként a bányászok lakta Meszes telepen élt.²

A mezőgazdaság, amely egykor minden város határában még igen jelentős szerepet játszott, a századforduló Pécsében még nem tűnt el teljesen. Az 1896-ban készült mezőgazdasági statisztika szerint a város határa 12 961 kat. hold volt, s ennek 19%-át alkotta szántóföld, 2%-a volt kert, 9%-a rét, 11%-a legelő, 3%-a beültetett és 14%-a

A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE 1869–1910 KÖZÖTT (bázisindex alapján)

1. ábra

parlagon levő szőlő (a filoxéra szörnyű pusztítását mutatja ez!), 38% volt erdő és 4% hasznavethetetlen terület. A város határában három birtokosnak volt száz kh-nál nagyobb birtoktest a tulajdonában: a legnagyobb területtel a város rendelkezett (5 213 k. h.), de e birtoknak 82%-a erdőterület volt. Nagyobb birtoka volt még a pécsi püspöknek, a hajdani földesúrnak (s e terület 58%-a szántóföld), továbbá a pécsi székesegyháznak, amelynek majorsága a város keleti részén volt. Ennek a birtoka 20%-ban szőlő,

39%-ban szántóföld volt. Pécs határának 44%-a volt e három nagybirtokos tulajdonában, akik közül azonban a város köztulajdona volt a legjelentősebb. A többi terület, pl. a kert és a szőlő 90, illetve 85%-a, a szántóterület 84%-a, a legelő 72%-a száz holdon aluli birtokosok kezén volt, s nyilván ezeket művelte meg a város lakóinak 7%-a. Az 1896. évi statisztikai felmérés szerint 801 birtokos között oszlott meg 396 kat. h. terület, s ezek mindegyike 1 holdnál kevesebb földdel rendelkezett. Legnagyobb kategória az 1–5 holddal rendelkezők csoportja, 871 birtokost tartottak ebben számon, akiknek a kezén összesen 1 903 kat. hold föld volt.³

A századforduló idején a város határában már jelentős kertészetet is találunk, amelyet betelepült bolgárok létesítettek. Valószínűleg ők alkották a város lakosainak anyanyelv szerinti megoszlásában feltüntetett 1 159 fő nagyobb részét, akik „egyéb” nyelvet vallottak anyanyelvüknek.⁴ Ezt a képet egészítik ki a különböző, 1864-től 1901-ig rendelkezésünkre álló utcanévjegyzékek⁵ konkrét adatai, amelyek pl. a bányatelepen a székesegyház majorságát említették, s a házak között fekvő kertek sokaságáról adtak hírt. Ez tehát a századfordulón a mezőgazdaság képe a városban, amelynek lakosaiból 1900-ban 3 347 fő (7,6%), 1910-ben pedig 3 533 fő (7,1%) élt a gazdaság-
nak ebből az ágából.⁶

A város lakosságának nagyobbik része, 53%-a 1900-ban az iparforgalomból élt, vagyis a bányászat, az ipar, a kereskedelem és a közlekedés nyújtott számukra megélhetést.

Az iparforgalmi népességen belül a bányászat jelentősége a legnagyobb, még akkor is, ha ezt a számösszetétel nem is jelzi túlnyomónak. A város keresőinek 6,4%-a 1900-ban és 5,4%-a 1910-ben a szénbányában dolgozott. A bányászok általában nagy családról gondoskodtak, ezt jelzi az, hogy a városban élő eltartottaknak 1900-ban 10,8%-a, 1910-ben 9,4%-a kötődött a bányához. Végül is így „jön ki” a végeredmény: a századfordulón a város lakói 8,7, illetve 7,1%-ának a bánya adta a megélhetést.

A szénbánya a város keleti felében helyezkedett el, s a közelében levő telepek (*colonia* – ahogy a korabeli feljegyzésekben szerepel) házainak és lakóinak száma az idők folyamán jelentősen megnőtt. 1864-ben a feljegyzett utca, házsám és tulajdonosjegyzékben külön szerepel a „bánya-telep”, mint a „colonia”, ahol ekkor 123 ház állott, nagy többségben a Dunagőzhajózási Társaság tulajdonában, mint „munkásházak”, amelyeket helyel-közzel megszakított egy-egy kocsmáépület, de találunk ezen a területen néhány malmot, négy „téglaházat” (téglavetőket) és hat vasúti épületet is, amely utóbbiak a bányához tartoztak. Volt a telepen iskola és tanítólak, a bánya vezetőinek külön házai. Ebben a városrészben jegyezték fel a székesegyház majorságának épületeit is.⁷

1901-ben a Colonián már 23 név szerint említett utca, út vagy köz, esetenként házcsoport említése szerepel, ahol összesen 942 házhelyet jegyeztek fel, de a házhelyek egy része üres, és több házat „rombadólt”-nek jelez ez a kimutatás. Volt olyan út, pl. a Rigoder – Szabolcsi út, ahol 149 házsámot jegyeztek fel, de csak 52 telken állott épület. A fejlődés így is kiemelkedően nagy, mert a Colonia területén ez évben ténylegesen 681 épület állt, több mint ötszöröse a 40 év előttinek. Igaz, ezeknek az épületeknek egy része nem tartozott a bányához, de 1864-ben is ez volt a helyzet. 1901-ben is megtaláljuk a vasúthoz tartozó épületeket, jelzik a székesegyházi majorság épületeit, áll néhány présház vagy „borház”, és szerepel a feljegyzésben néhány „nyaraló” is. Az aknák

száma azonban megnőtt, és az épületek nagy többsége a Dunagőzhajózási Társaság munkáslakásaiként került a jegyzékbe.⁸

Pécs keleti külvárosa, az ún. budai városrész tömöríti a bányászokat, itt a DGT házaiban élnek a nagyrészt külföldről betelepített bányamunkások, szakmunkások, bányában dolgozó iparosok.

Egy, a város szerkezetének alakulását áttekintő tanulmány — az épületek számának kerületenkénti szaporodása alapján — kimutatta, hogy 1904-ben a budai külvárosban volt a legtöbb lakóház; a város lakóházainak 41%-a állt ebben a városrészben. A lakóházak számának növekedése ebben a kerületben 1864 és 1877 között volt a legnagyobb (15%-os), de egészen 1904-ig, a nagyjából 10 évenkénti növekedés üteme egyszer sem csökkent 10% alá.⁹ Tegyük azonban ehhez még azt is hozzá, hogy a külterületen élők száma Pécsen 1910-ben a 10 év előtti állapothoz képest 13%-ról 9%-ra csökkent, de ugyanakkor a Pécs határán kívül eső bányatelepeken a bányászok száma növekedett. (Szabolcsbányatelepen, Szabolcs, illetve Mecsekszabolcs községben.)¹⁰

Az iparral foglalkozók száma — ellentétben a bányászat kismértékű hanyatlást mutató adataival — folytonos emelkedést mutat. 1880-ban Pécs városában az összes népesség 19%-a élt iparból, 1900-ban a keresők 30%-a foglalkozott iparral, és az iparból élők aránya megközelítette a 31%-ot. Tíz év múlva ez az arány már 35, illetve 37%-ra nőtt.

Az ipar „felfutását” szépen nyomonkövethetjük nemcsak a gyáriparnak az 1850-es években kialakuló, majd az 1880-as években fellendülő új alapításainak bemutatásaival, hanem az egyes üzemek egyre szélesebb körű fejlődésével is. Több tanulmány készült már egy-egy pécsi gyár munkájáról, a fejlődésükben igen nagy szerepet játszó vasútvonalak kiépülésének jelentőségéről. Nem hanyagolhatjuk el Pécs kisiparát sem, amelynek művelői a századfordulón is meg tudták tartani „vállalataikat”, műhelyeiket, 1900-ban Pécsen az iparvállalatok száma 1 848 volt, közülük 1 068 dolgozott segéd nélkül, s 22 volt a húsnál több segédet foglalkoztató ún. nagyvállalat.¹¹ Tíz évvel később az ipari vállalatok száma Pécsen 2 127 volt, közülük 1 203 dolgozott segéd nélkül, s 38-ra növekedett az ún. nagyvállalatok száma.¹²

Az ipar szerepének megnövekedése nemcsak a város térszerkezetének módosulásában mutatkozott meg igen pregnánsan, bár az is nagyon elgondolkodtató, hogy a nagyipari üzemek tömörítő Siklói városrész lakóházainak száma 1864 és 1877 között 94-ről 142-re nőtt. 1904-ben már 311 lakóházat találunk ott, s számos gyárépületet, amelyek a házak közé ékelődő üres telkekre települtek. Igen figyelemreméltó azonban az is, hogy noha ebben a városrészben 1904-ben a város lakóházainak mindössze a 7,5%-át találjuk, az emeletes épületek aránya a Belváros után itt a legmagasabb, a város emeletes házainak 13%-a a Siklói városrészben állt.¹³

A város ipari üzeimeivel sem kívánok részletesen foglalkozni, ezt már másutt megtettem,¹⁴ itt csupán utalni szeretnék arra, hogy Pécs gyáriparának fejlődésével párhuzamosan kiépült az infrastruktúra is. Ha a korabeli újságokat lapozgatjuk, feltűnik, hogy milyen sok szó esik a város vízvezetékének ügyéről,¹⁵ a köztisztaságról (portalan utak, csatornázás, az udvarokon levő istállók problémái stb.),¹⁶ a városi építkezésekről (laktanyák és egyéb középületek), a villanyvilágítás megoldásáról stb.¹⁷

Mindezek a problémák az iparhoz kapcsolódtak elsősorban, ám egyben megoldásukkal a város arculatának átalakulását, korszerűsítését és egészségesebbé tételét is

szorgalmazták. Ide tartozik a kereskedelem és a hitelélet problémaköre is, amely akkor még a statisztikai adatokban összevontan szerepelt.

A századfordulón Pécsen a lakosság keresőinek 6,9%-át foglalkoztatta a gazdaságnak ez az ága (az ebből élők aránya 7,8%), tíz évvel később a keresők 7,5%-a (az abból élőknek változatlanul 7,8%-a) volt a kereskedelemhez és a hitelülethez kötve. Ez – más városok hasonló adataihoz képest – nem túl magas arány, mindemellett Pécs kereskedelme élénk, és a bankok szerepe, a bankügyletek lebonyolításának munkája kielégítő volt. Minthogy a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara az 1880-as évektől – nevének is megfelelően – a városban székel, így jelentéseiben is nagy teret szentelt a Pécsen belüli kereskedelmet és hiteléletet érintő problémáknak. Már korán jelzi azt is, hogy a kereskedelem egyik fő iránya a határokon túli területek felé mutat, illetve onnan szállítanak fát, sertést és egyéb feldolgozásra váró terményt. A pécsi ipari üzemek egy részének pedig már kiépített piaca volt délen, az országhatárokon túli területeken. (A Zsolnay-gyár, a bőrgyár és más üzemek is szállítottak oda áruikból.)¹⁸

A kereskedelem jelentősége Pécsen egyre nőtt. A századfordulón a gabona – a szőlő pusztulása miatt már csökkent mértékben, de – még mindig jelentős a bor, a gyümölcs, az állat, a nyersbőr, a gyapjú, a tej, a vaj, a tojás és fakereskedelem a város életében.¹⁹

A hitelélet „kiszolgálói”: a pénzüzetek, amelyeknek a századfordulóra már többségükben megvoltak a felépített nagy palotái. A XIX. század végén állt már a Széchenyi téren a Pécsi Takarékpénztár kétemeletes, impozáns palotája. Ez a pénzüzet még 1845-ben jött létre 15 ezer forint alaptőkével, Czindery László „ügybuzgalmából”. Ugyancsak a Széchenyi téren állott a Pécs – Baranyai Központi Takarékpénztár kétemeletes épülete. Ezt a bankot pécsi kereskedők alapították 1872-ben, 200 ezer forint alaptőkével. E részvénytőkének azonban 1890-ig csak egy részét fizették be, úgyhogy 60 ezer forint alaptőkével működött. A Király utcában (a mai Kossuth L. utca elején) állott a Baranya megyei Hitelintézet, amely 100 ezer forint alaptőkével indult. Ugyancsak a Király utcában találjuk a Pécsi Kölcsönös Segélyegylet három utcára néző palotáját. Ez utóbbi bankot a város gazdag iparosai létesítették. Kezdetben „Krajcáros egyletnek” hívták, 1894-ben már 3,5 millió forint körüli vagyona volt.

A város tehát a századfordulóra már az akkori pénzüvilág egyik kis központja lett, amit az is jelez, hogy a monarchia bankjának: az Osztrák–Magyar Banknak is volt a városban fiókinézete 1887-től.²⁰

A gazdasági élet egyik legfontosabb tényezője a jó közlekedés. A századfordulóra Pécsen már ez is megoldódott. Ez a gazdasági ág dolgozóinak számát tekintve mindvégig egyenesvonalú fejlődést mutatott. 1900-ban a keresők 3,6, tíz év múlva 4,6%-a volt közlekedési alkalmazott, de az ebből a gazdasági ágból élők aránya még nagyobb, a lakosság 5,5, illetve 1910-ben 6,8%-a Pécsen a közlekedéshez kötődött.

Pécs modern közlekedési hálózata viszonylag későn épült ki. Itt létesült ugyan az első vasút Délkelet-Dunántúlon, de ez eleinte kifejezetten a szénszállítást szolgálta. Az osztrák érdekeltségű Dunagőzhajózási Társaság Pécsen bányászott szenét szállította Úszög állomásról Mohácsra, a Dunához. Ez a szárnyvonal 1857-ben készült el, s hamarosan már személyszállításra is berendezkedett.

Pécs és Nagykanizsa között a vasúti összeköttetés 1868-ban Barcson keresztül valósult meg. Mindkét vasútvonal jelentősége azért nagy, mert lehetővé tette, hogy Pécs

közvetlen összeköttetésbe kerüljön Béccsel és Trieszttel, illetve az 1870-től megteremtett villányi elágazás segítségével Pécs és az észéki drávai kikötő között is létrejött a közvetlen kapcsolat.

Viszonylag későn, 1882-ben teremtődött meg a közvetlen vasúti összeköttetés Pécs és Budapest között, de ez sem a legcélszerűbb módon. A kitérők, a közbeiktatott csomópontok fontos vasútvonalakat tereltek el Pécsről (pl. a fiumei vonal Dombóváron át vezet). A város közvéleményének hangot adó sajtó még 1911-ben is felhánytorgatta a vasút okozta sérelmeket.²²

Pécs közlekedési szerepe azonban így is igen jelentős, fejlődése impozáns. Ezt jelzi postai forgalmának „felfutása” is. Az 1850-es években a városban a postát még egy postamester, egy hivatalnok és egy kézbesítő jelentette, s ez utóbbi egy nap alatt hordta ki a városba az összes levelet. 1887-ben már postaigazgatóság volt Pécsen, ahol 38 fő állott alkalmazásban. 1894-ben pedig már 49 főre növekedett a postai alkalmazottak száma, öt fiókpostahivatal működött a város különböző részeiben, illetve fontosabb ipartelepek mellett (a bányánál, a Zsolnay-gyárnál). Pécs volt hazánk második városa, ahol bevezették a telefont (1880-ban!).²³ Mindez már jelzi, hogy a város közlekedésben, kereskedelemben betöltött szerepe szilárd, s ez fontos tényezője volt a gazdasági élet fejlődésének. A rendkívül impozáns postaépület (a Zsolnay-gyárban készített díszes tetőcserepekkel) 1902–1904 között épült fel a mai Jókai utcában.²⁴

Pécs azonban már kezdettől nemcsak a vidék gazdasági életének fontos centruma volt, hanem a kultúra egyik fellegvára is. Ezt jelezték nemcsak az iskolái, hanem a közegészségüggyel való törődés, kórházak, árvaházak léte. E vonatkozásban erősen megtartotta befolyását az egyház, hiszen a középiskolák és a kórházak egy része szerzetesrendek kezében volt.

A XIX. század második felében egy egyetemi rangú felsőoktatási intézmény volt a városban: a Papnevelde vagy szeminárium. Ehhez kapcsolódott — helyileg is közel lévén — a Klimó püspök által 1774-ben, az országban elsőként létesített nyilvános könyvtár. Figyelemre méltó oktatási intézmény volt a püspöki jogliceum, amely 1865-ben nyílt meg, s hallgatóinak száma 100 fő körül mozgott. Ehhez tartozott a líceumi nyomda is. A Széchenyi téren a cisztercita rend főgimnáziuma állott. A püspöki tanítóképző 1831-ben nyílt meg, majd 1848-ban megszűnt. 1856-ban nyitotta meg ismét kapuit. Egy évvel később: 1857-ben kezdte meg működését a pécsi állami főreáliskola.

Volt ebben a városban középkereskedelmi magániskola is, továbbá polgári leányiskola, amelyben apácák oktattak. Több népiskola, iparos tanonciskola; 1860 óta óvoda működött a város területén. A századfordulón közel hatezer gyerek járt Pécsen iskolába, számuk 1860 óta közel háromszorosára nőtt, ami a város kulturális vonzásokörének növekedését is jelzi.

A szociális kérdésekkel való törődést mutatják Pécs árvaházai, amelyeket a város vagy a megye kezelte.

Nagy gondot fordítottak a közegészségügyi hálózatra is. A XIX. század második felének néhány különösen pusztító járványát a rossz ivóvízellátásra vezették vissza, s ezért, erre hivatkozva építették ki a vízvezetékhalózatot. A régi középkori, majd a török korban épített égetett agyag csőrendszert is felhasználva, 1892-ben adták át közhasználatra a 38 ezer méter hosszú csőrendszert, amely a Tettye-forrás vizét vezette be a városi háztartások egy részébe.

A közegészségügy védelmére létesítettek kórházakat, működtek a városban gyógyszertárak. A pécsi polgárság büszkén állapíthatta meg, hogy e vonatkozásban városa jól ellátott, csupán a beözönlő vidéki betegek miatt mutatkoztak néha szűknek a kórházak.

Az 1890-es években jól berendezett négy kórház volt a város területén. A városi közkórház kétemeletes épület volt 14 kórteremmel, amelyben az irgalmas nővérek végezték az ápolási munkát. Az udvaron külön épületekben helyezték el a fertőző és a gyógyíthatatlan betegségben szenvedőket, továbbá az „elmekeórosokat”. 1893-ban több mint 3 ezer beteget láttak itt el.

A katonai kórház 1889-ben a város költségén épült, cserébe a Fő utcában levő katonai kórházért, amelynek épületét egy aradi cég vásárolta meg üzleti célokra. A város harmadik kórháza a Széchenyi téren: az irgalmas rend pécsi kórháza volt, 40 ágygal. Ennek épületét még 1797-ben emelték.

Viszonylag új létesítmény volt a DGT pécsbányatelepi kórháza, amely ugyancsak 40 ágyra volt berendezve, bányaszerencsétlenség esetére kibővíthetően. Ebben a kórházban csak a társulat munkásait ápolták.

A belső „infrastrukturális” hálózat ekkor tehát viszonylag modern. Komoly gondot a csatornázás megoldatlansága jelentett. Terveket készítettek már az 1890-es években, pótadó kivetését is tervbe vették e célból,²⁵ de Pécs város egyik újságja még 1911 novemberében is megoldatlan problémaként ír a város utcáit elöntő szennyvizek elvezetéséről, amely balesetet is előidézhethet. Ez év decemberében fogadta el a város az elkészített csatornázási tervet.²⁶

A házak közé beépült kórházak rendszere máig jellemzi Pécs utcaképét. Csak éppen a házak között meghúzódó nagy kertek tűntek el, amelyek a századfordulón a város levegőjét tisztították és egészségessé tették. Gyümölcs- és díszfák, esetenként szőlőlugasok, virágok díszítették ezeket a belső kerteket, amelyeket rendszerint csak akkor pillanthatott meg az ember, amikor átlépte a telek frontján emelkedő ház belső kapuját is. E belső kertek rendszerét a rohamos városiasodás szüntette meg.

Milyen volt tehát Pécs a századfordulón? A képek, festmények és fényképek rendszerint a város közepét: a székesegyház környékét emelik ki festői kék tetejével, a XIX. század utolsó éveiben átépített új külsejével. Esetenként már helyet kapnak a városképi ábrázolásokon a nagy ipari üzemek, amelyek világkiállításokon szereztek hírnevet a pécsi iparnak. 1913-ban megindul a pécsi sárga villamos is, amely két útvonalon: a vasutat a Széchenyi térrel észak–déli irányban, s a Búza teret (a mai Irányi Dániel teret) a Szigeti országúton levő „laktanyavárossal”, kelet–nyugati irányban kötötte össze. Ez a villamos, néhány kitérével átszelte az akkori egész várost. Lassan döcögött ugyan, de a pécsiek talán úgy érezhették, hogy ezzel a villamossal az ő városuk is az európai városok sorába emelkedett.

Nem feledkezhetünk meg azonban – a város századfordulói képének bemutatásakor – a laktanyákról sem. Pécs – ellentétben más dél-dunántúli településekkel – határozottan kívánta és szorgalmazta a katonaság megtelepülését a városban. A katonaság nemcsak jó felvásárló piacot jelentett, hanem a város polgárai számára az idegen és sokáig gyanakodva figyelt bányászokkal szembeni védelem érzetét is keltette bennük. E katonaságot zömmel a város nyugati részén helyezték el, itt épültek sorra a laktanyák. 1910-ben a Pécssett állomásozó katonaság létszáma már megközelítette a kétezzer főt.²⁷

Pécs főtere a századfordulón

1901-ben az utcanevjegyzékben már említik az Állami Kincstár épületeként a M. Kir. Hadapródiskolát, és állnak már a laktanyák vastag falai. A pécsi szerző feljegyezte, hogy a városban 1850-től milyen fontosabb épületet emeltek a város pénzén. Ezeknek az adatoknak összesítéséből kiderült, hogy az építésre szánt összegek 47%-át költötték katonai célú épületre: hét laktanyát és egy katonai kórházat emeltek a városban ez idő alatt. Az összeg többi részén iskola, kulturális létesítmények, középületek (pl. a Királyi Tábla épülete) épültek fel, az utóbbi 145 ezer forintba került, közel egyharmaddal kevesebbe, mint egy kaszárnya.²⁸

Pécs tehát a századfordulón valóban több funkciót betöltő város, s hazai viszonyainkat tekintve nagyvárosnak számít. Fejlődésének ebben a szakaszában vált azzá. Lakosságának száma 1842-től 1910-ig három és félszeresére nőtt; népessége növekedésének üteme a századfordulón volt a legmagasabb. 1910-ben a 24 törvényhatósági jogú város között népességének növekedési *ütemét* tekintve a negyedik helyen állt, noha a népességének *száma* szerint a 12. ranghely illette meg.²⁹

A főutca – akkor Király, ma Kossuth utca – 1912-ben

S ebben az időszakban alakult ki Pécs „regionális központ” szerepköre is. Az ipar irányítását végző Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara hatásköre Baranya megyén kívül Tolna és Somogy megyére is kiterjedt. A kerületi ítélő tábla az említett három megyén kívül – Bács megyei hatáskörrel bővülve – a jogszolgáltatásban játszott nagy szerepet. A pécsi egyházmegyei szakfelügyelet ugyancsak átlépte a megyehatárokat. S mindez visszahatott a város társadalmának szerkezetére, mert ezek az intézmények a maguk apparátusával magas képzettségű értelmiségi csoportot teremtettek.

A város vonzereje sem lebecsülendő. Egy korabeli kimutatás szerint 1890-ben a pécsi lakosságnak 45%-a volt csak pécsi születésű, 19%-a Baranya megyei, 26%-a más hazai megyéből jött, 1% fővárosi születésű volt. Találunk lakosai között Horvát-Szlavóniából érkezetteket, fiumei és ausztriai lakosokat is (ezek aránya összesen 8%, amiből

*A főutca villamossal, egy 1917-ben írott üdvözlőlapon.
(A Janus Pannoniusz Múzeum levelezőlap gyűjteményéből); készítette: Gál Júlia.)*

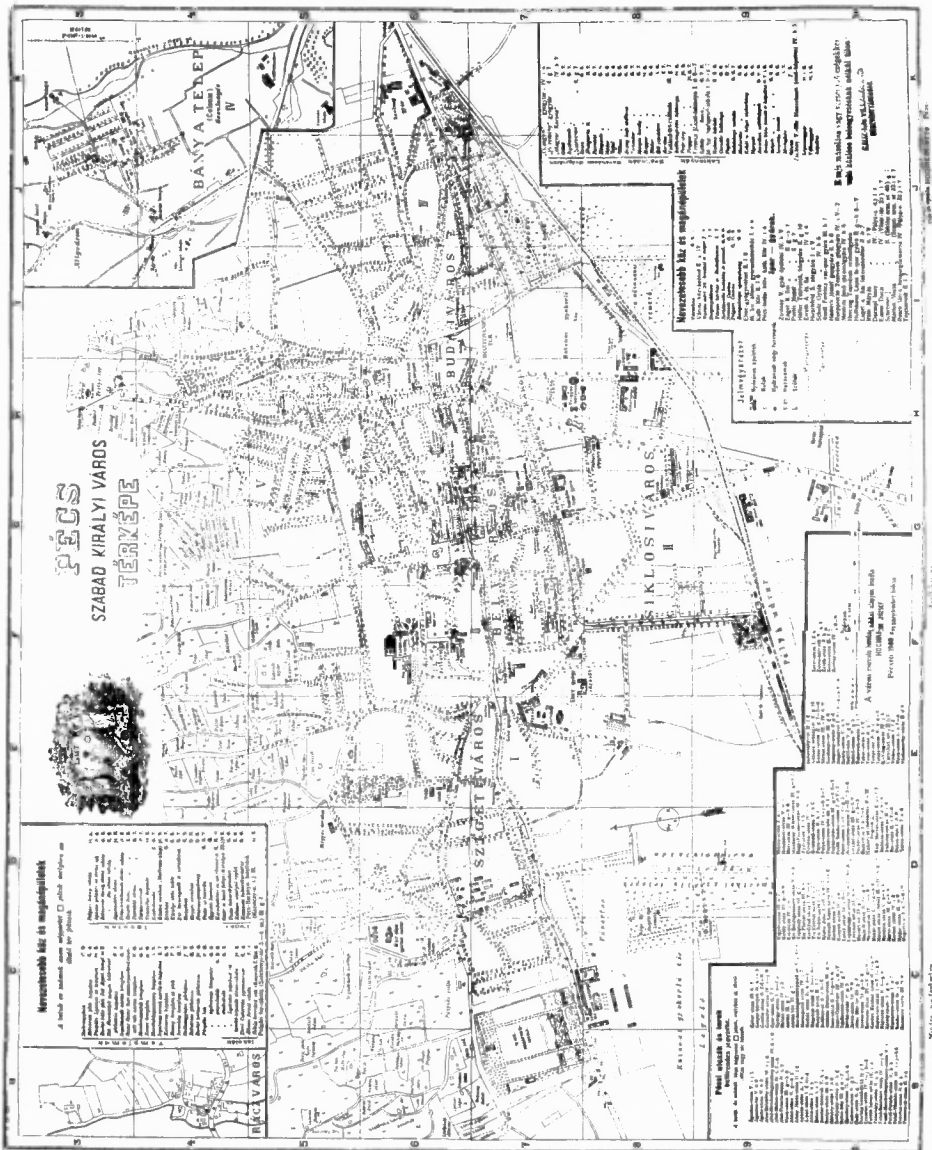
6,4% volt az Ausztriában születettek száma).³⁰ Ez a sokfelől történő beköltözés növelte a város lakosságának etnikai és nemzetiségi tarkaságát. Annak idején, a történelem folyamán elkülönült a városban és a város körül a „rácok” lakta rész, a német negyed, a bosnyákok lakta „szögletnek” nyomai pedig még a századvégi utcanevjegyzékekben is megtalálhatók.

A századfordulón már foglalkozás szerinti elkülönülés mutatható ki a városon belül: a bányatelep, mely külön városrészévé növekedett, az ipartelepek körüli munkáslakások sokasága, a laktanyák városrésze stb. A város szétterült, a vasútállomás és a vasút felépülése során feltöltődött a hajdani lápos, vizenyős terület is, és csupán nagy esőzések alkalmával kerültek elő a pallók, amelyek a Mecsekről lezúduló és az utcákon hőmpolygó vízáradaton való átkelést megkönnyítették.

A tarka-barka lakosságú, forgalmas Pécs egy viszonylag nagy kiterjedésű környék természetes központjának funkcióját töltötte be a gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai életben egyaránt. A város, melynek élete ma már több mint kétezer évre nyúlik vissza, hihetetlen erővel őrizte meg a hajdani elődök által kialakított városmagot, noha az ott épült házak már a XVIII. század, sőt későbbi korok alkotásai.³¹ Arculata mégis más lett, új és új korok hagyták rajta bélyegüket.

A város alapvető szerkezeti átalakulásának mai képe azonban — nagy vonásokban — a századfordulón rajzolódott fel a térképre (lásd a következő oldalon). S amit a ma embere javított alakján, amit kibontott, átépített, újraalkotott, az még mindig

a hajdani központ arcának fő vonásait viseli magán. Ezek az öröklődő „alapvonások” teremtik meg a közvetlen kapcsolatot a jelenen át a múlt és a jövő között.

IRODALOM

- ÁGH T. 1984: Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből. Pécs, Taizs J. ny.
Dunántúl, 1911.: Pécsi napilap, 1. évf.
- ERDŐSI F. 1978.: A Dél-Dunántúl közlekedési hálózatának kialakulása és szerepe a terület régióvá válásában. Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék regionális tanácskozása. Kaposvár. Szerk. Kanyar J. és Troszt T. Somogy m. Tanács VB. Művelődésügyi Oszt. kiad. pp. 67–88.
- ERDŐSI F. 1968: A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, Közlemények 6. Pécs.
- Jegyzéke a Pécs szab. kir. város és határában levő épületeknek 1901. Pécs. Összeállította: Puskás A. Pécs Részvénytnyomda.
- Jegyzéke a Pécs szab. kir. város és határában lévő épületeknek. 1896. Pécs. Összeállította: Puskás A. és Taizs J. ny.
- KOLTA J. 1968: Baranya megye és Pécs város népesedése 1869–1968. Pécs m. j. Városi Tanács Művelődésügyi Osztálya, Pécs.
- KOLTA J. 1972: Pécs. Panoráma.
- MADAS J. 1978: Pécs-belváros telkei és házai. Adatgyűjtemény. Pécs. Janus Pannonius Múzeum kiad.
- A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1900. IV. köt. Budapest. Pestí Kny. RT.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. I. rész 1902. Magyar Statisztikai Közlemények 1. köt. Budapest. M. Kir. Központ Statisztikai Hivatal kiad.
- A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. rész. 1904. Magyar Statisztikai Közlemények, 2. köt. Budapest. M. Kir. Közp. Stat. Hiv. kiad.
- Magyarország földbirtokosai és bérlői. 1893. Szerk.: Baross K. Budapest. Hungaria könyvnyomda.
- Magyarország helységnévtára. 1900. M. Kir. KSH. Budapest.
- A magyar szent korona országainak helységnévtára. 1913. M. Kir. KSH. Budapest.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész.
- Magyar Statisztikai Közlemények, 1912. 42. köt. Budapest. M. Kir. KSH. kiad.
- A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. Magyar Statisztikai Közlemények, 1913. 48. köt. Budapest. M. Kir. KSH. kiad.
- T. MÉREY K. 1985: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pécsi Figyelő, 1892.: politikai napilap.
- Pécsi Figyelő, 1893.: politikai napilap.
- Pécsi Hírlap, 1888.: pécsi újság, megjelent hetente kétszer.
- A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a kerületét képező Baranya, Somogy és Tolna megyének, továbbá Pécs sz. kir. városának gazdasági, kereskedelmi és forgalmi viszonyairól 1882-ben. 1883. Pécs, Taizs M.
- A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamarának jelentése a kerületét képező Baranya, Somogy, Tolna megyének és Pécs szab. kir. városnak gazdasági, kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól az 1896. évben. 1897. Pécs. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai RT.
- Pécs szab. kir. város házszámainak sorozata hiteltelekkönyvi betétszámok és tulajdonosok neveivel. 1887. Pécs. Összeállította: Németh B. és Taizs J. ny.
- Pécs szab. kir. város utczái, házszámai és háztulajdonosainak névjegyzéke. 1864. Pécs, Lyczeum ny.
- Pécs szab. kir. város utczái, házszámai és háztulajdonosainak névjegyzéke 1877-ig évben. 1877. Pécs. Összeállította: Lukáts I., Tuizs M. ny.
- VÁRADY F. 1896: Baranya múltja és jelenje. I–II. köt. Pécs. Telegdi.
- VÖRÖS K. 1982: Pécs a XX. század elejének magyarországi városhálózatában. Tanulmányok Pécs város történetéből. Szerk.: Sándor L. Pécs. Baranya megyei Levéltár kiadása. pp. 73–82.

JEGYZETEK

1. ÁGH T. 1894. p. 20. — Kolta J. 1968. pp. 152–154.
2. Magyarország helységnévtára. 1900. pp. 47–52.
3. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. 1900. IV. köt. 17. old. adatai alapján. — Magyarország földbirtokosai (1896) 95.
4. Magyar Statisztikai Közlemények. 1. köt. pp. 94–95.
5. Az 1864., 1877., 1896. és 1901. évi utcanévjegyzék adatai.
6. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. p. 186. Ua. 48. köt. p. 22. — Az 1900. és 1910. évi foglalkozási statisztika egyéb adatainak is ez a forrása.
7. Az 1864. évi utcanévjegyzék.
8. Az 1901. évi utcanévjegyzék.
9. ERDŐSI F. 1968. p. 23.
10. Helységnévtár. 1913. p. 4.
11. Magyar Statisztikai Közlemények. 2. köt. p. 188.
12. Ua. 48. köt. p. 24.
13. ERDŐSI F. 1968. p. 22., p. 23., p. 44. — Pécsi utcanévjegyzékek adatai, 1864–1901.
14. T. MÉREY K. 1985.
15. Pécsi Hírlap. 1888. febr.—máj.
16. Pécsi Figyelő. 1892. okt.—nov.
17. Pécsi Figyelő. 1893. és 1894. évi számai.
18. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentései, különösen az 1896. évből pp. 107–108.
19. VÁRADY F. 1896. I. köt. pp. 651–668.
ÁGH T. 1894. pp. 233–241.
20. ÁGH T. 1894. pp. 227–232., pp. 216–217. Az 1896. és 1901. évi utcajegyzékek adatai.
21. ERDŐSI F. 1978. pp. 69–77.
22. Dunántúl, 1911. aug. 25. p. 1. — Uo. 1911. nov. 11. p. 1.
23. ÁGH T. 1894. pp. 257–261. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentései.
24. KOLTA J. 1972. p. 187.
25. ÁGH T. 1894. pp. 225–226.
26. Dunántúl, 1911. nov. 17. — Uo. 1911. dec. 13.
27. Magyar Statisztikai Közlemények, 1912. 42. köt. p. 12.
28. ÁGH T. 1894. 216–217. old. adatai alapján végzett számítás.
29. VÖRÖS K. 1982. p. 75.
30. ÁGH T. 1894. p. 21.
31. MADAS J. 1978.

V. J. FEDOSZEJEV, A. Ja. TROCKOVSKIJ, T. I. ZASZLAVSZKAJA:

A GAZDASÁGI KÖRZET SZOCIÁLIS-TERÜLETI SZERKEZETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ*

1. A társadalom szociális-területi szerkezete, fogalmi magyarázat

A különböző területi csoportok, az egyes országrészek, a városok és a falvak, a kis- és nagyvárosokban lakók társadalmi különbségeinek felszámolása a szocialista társadalom program-szerű céljai között szerepel. E népességcsoportok életfeltételei valójában rendkívül különbözőek. A földrajzi helyzet, a természeti-klimatikus adottságok erősen befolyásolják a településrendszerek, a termelés, a szociális infrastruktúra és az emberi élet más egyéb feltételei történelmi fejlődésének jellegét. Emellett a fejlődés dinamikáját nem egységesedés, hanem diverzifikáció, vagyis a sokféleség, a területi csoportok életfeltételei sajátos vonásainak az erősödése kíséri. Ilyen körülmények között a szociális különbségek leküzdése csupán azt jelentheti, hogy azonos szociális életfeltételeket biztosítsunk a különböző területi csoportoknak, miközben megőrizzük e feltételek minőségi sajátosságait.

Napjainkban e feladat mind időszerűbbé válik. „Az osztályok közötti különbségek elmosódása természetesen újabb feladatokat állít a társadalompolitika elé. Ez egyre inkább az egyes osztályok kereteit túlhaladó különbségek felszámolására s azokra a problémákra összpontosít, amelyeknek a megoldásához a legalaposabban figyelembe kell venni a társadalom valamennyi csoportjának sajátosságait s érdekeit”¹ – olvashatjuk az SZKP KB XXVI. kongresszusán előterjesztett beszámolójában. A beszámoló külön aláhúzta a területi szociális különbségek felszámolásának szükségességét.

A különböző területi csoportok szociális életkörülményeiben megmutakozó eltérések tervszerű felszámolása során egyrészt figyelembe kell venni a területi objektumok rendszerjellegét, másrészt pedig azok aktív kölcsönhatásait. Annak érdekében, hogy a társadalomirányítás számára módszertani elveket szolgáltatassunk eme problémakörben, ki kellett dolgoznunk a társadalom szociális-területi szerkezetének koncepcionális alapjait. Munkánk során különböző területi egységeket vizsgáltunk – a falusi településektől a gazdasági körzetekig.²

Területi közösségen a társadalom területi szervezetének olyan teljes és egységes sejtjét szokás érteni, amelynek szerkezeti elemeit az adott népességcsoport, a társadalmi léttér (annak termelési és szociális-jóléti infrastruktúráját is ideértve) általa használt része, valamint a területi irányítás (önkormányzat) szervezete alakítják.

A területi közösségek extern funkciói a szükségletek, az anyagi javak, a termelési és szociális szolgáltatások, az információk és a szellemi javak minél tágabb (átfogóbb) rendszerből való kielégítését ölelik fel. E közösségek intern (szociális) funkciói pedig a bennük fellelhető népesség-

*Dokumentálás: T. J. Zaszlavszkaja, V. J. Fedoszejev, A. Ja. Trockovskij: K voproszu o szocial'no-territorialnoj sztrukturre ékonomicseszko go rajona. Izvestija Szibirszkogo otdelenija AN SzSzsZR, Szerija ékonomiki i prikladnoj szociologii. 1985. I. rész: 1. szám 3–12. pp. 2. rész: 2. szám 35–45. pp. – alapján.

csoportok társadalmilag elfogadható életszükségeinek és a személyiségek fejlődési feltételeinek a megteremtésére irányulnak. Mind a belső, mind pedig a külső közösségi funkciók a helyi szervek által irányított csoportok tevékenységén, továbbá bonyolult társadalmi viszonyok között, e csoportoknak a társadalom más részeivel kialakult kölcsönkapcsolatain keresztül érvényesülnek.

A „területi közösség” fogalmához csatlakoztatható elemek között szerepeltetnünk kell a területi-igazgatási rendszer egyes szintjeit: a szövetségi köztársaságot, a területet (oblasztyot), a hártérterületet (kraj), a várost, a járást és a falut is. A területi közösségek fogalmának lehatárolásához a szakirodalom különféle – köztük sok bonyolult – javaslatot fogalmazott meg.³ A közigazgatási kritériumoknak azonban legalább két lényeges előnyük van az egyéb lehatárolásokkal szemben; egyrészt: a lehatárolt közösségek stabil határok övezik, másrészt: fejlődésükről kellő mennyiségű statisztikai információ áll rendelkezésre. Ehhez hozzá kell vennünk azonban, hogy a Szovjetunió számtalan területi egysége a népesség nemzetiségi összetételét s ennek következtében fejlődésének történelmi útját tekintve sajátos vonásokat mutat. Végezetül a területi igazgatás egysége úgyszintén fontos tényező a területi-igazgatási struktúra társadalmi-politikai és gazdasági egésze szempontjából.

Az egyes (például városi, járási stb.) közösségi szintek társadalmi-gazdasági viszonyainak és kölcsönhatásainak tartalmát „hasonlóságuk” és „különneműségük” minősége is befolyásolja. Minél jobban megegyezik az egyes közösségek népességi összetétele, a termelés specializációja, a szociális infrastruktúra fejlettsége, rendszerint annál inkább hasonlóak időszerű problémáik és a lehetséges megoldások köre is.

A hasonló területi közösségek kölcsönhatásának alapja jellegzetes társadalmi-gazdasági helyzetük egybeesése. A szocializmusban kölcsönhatásuk olyan formákat eredményez, mint például a jobb gazdálkodási eredményekért folyó szocialista verseny, a tapasztalatcsere, a termelési tervfeladatok, a korlátozott termelési erőforrások elosztása és kölcsönös helyettesítése stb.

Az egymástól lényegesen eltérő típusokba tartozó közösségek közötti kapcsolatokra azonban másféle tartalom a jellemző. Ezekben az esetekben az első helyre a specializációs és kooperációs termelési kapcsolatok, az erőforrások, a termékek, a szolgáltatások és az információk cseréje kerül. Az életkörülményekben megmutatkozó különbségek népességmigrációt váltanak ki; a hasonló területi közösségek között a népességcsere mértéke ugyanakkor viszonylag nem nagy.

A társadalom térbeli szerveződése és szervezettsége szempontjából az eltérő típusú területi közösségek kölcsönhatásának van nagy jelentősége. Ez nem csupán kutatási feladatot jelent, hanem a hosszú távú tervezés, a prognóziskészítés és az irányítás számára is hasznos információkkal szolgál. Avégett, hogy a kölcsönhatások rendszerét adekvát módon érzékeltetni tudjuk, alapos vizsgálat alá kell vennünk a minőségileg különböző területi közösségek kölcsönhatásainak összefüggéseit, a társadalom térbeli rendjét.

Kutatásaink (amelyek eredményeit több monográfiában is publikáltuk)⁴ két alapvető hipotézisre épültek. Az első az volt, hogy a területi közösségeket az egyes szinteken kis számú típuscsoportokra lehet bontani, az ezek közötti különbségek a típusképző ismérvek értékkülönbségeinek többségét megjelenítik, mivel ezeknek az értékeknek a csoporton belüli ingadozása lényegesen kisebb, mint ahogy az az egyes csoportok között tapasztalható. Második hipotézisünk annak feltételezéséből fakadt, hogy amennyiben a szomszédos közösségek – az esetek többségében – társadalmi-gazdasági viszonyaikat tekintve hasonlóbbak egymáshoz, mint azok, amelyek egymástól távolabb helyezkednek el, akkor az ugyanabba a típusba tartozó közösségek területi elhelyezkedését többé-kevésbé kompaktnak kell tekintenünk.

A társadalmi-gazdasági szempontból homogén tipológiai övezetek⁵ hierarchikus rendje alkotja – véleményünk szerint – a társadalom látens szociális-területi szerkezetét. Ahhoz, hogy a területi csoportok élettevékenységének feltételei azonos értékűek legyenek, e struktúra terszerű irányítására van szükség, ehhez pedig újabb és újabb ismereteket kell gyűjteni róla. Ebből adódik az a tudománynak címzett feladat, hogy feltárjuk e struktúrát, meghatározzuk a vertikális szinteket, az egyes szintek strukturális elemeit, a „horizontális” és a „vertikális” kapcsolatokat. Az első lépésben az a teendőnk, hogy vázoljuk a szociális-területi szerkezetnek az ország területi-igazgatási egységeihez vagy nagyobb térségeihez (szövetségi köztársaságokhoz, gazdasági körzetekhez stb.) fűződő viszonyát.

II. A szociális-területi és a területi-közigazgatási struktúrák kölcsönhatása

A Szovjetunió területi-közigazgatási rendszerét 15 szövetségi köztársaság, 20 autonóm köztársaság, 143 terület (oblaszty) és határterület (kraj), 8 autonóm terület, 10 autonóm körzet, több mint 3 200 járás, 84 szövetségi köztársasági alárendeltségű város, 817 területi és határterületi, 4 923 körzeti és járási alárendeltségű város alkotja. E struktúra elég összetett, az irányításnak több hierarchikus szintje van.

Ami a szovjet társadalom szociális-területi struktúráját illeti, ennek hipotetikus vázlatát ábránkon mutatjuk be, feltéve persze, hogy a végleges forma a részletes vizsgálatok befejezése után módosulhat. (1. ábra).

Mivel a társadalom szociális-területi struktúráját több hierarchikus szint alkotja, a szintek száma kevesebb, mint a területi-közigazgatási rendszer esetében. Ennek következtében az egyes szintek elemeit nem elkülönült közösségek, hanem tipológiai övezetek és alacsonyabb szinten álló tipológiai csoportok jelenítik meg. Ily módon a vizsgált struktúra nem más, mint a társadalmi-gazdasági fejlettség és a lakossági életkörülmények színvonalában különböző közigazgatási struktúrális elemek területi elhelyezkedésének koncentrált formában történő megjelenítése.

A szociális-területi struktúrák empirikus vizsgálatában a célunk az, hogy a) feltárjuk a területi közigazgatás sajátos jegyeket tükröző hierarchikus szintjeit; b) az adott közösségek társadalmi-gazdasági viszonyait tipizálva vizsgáljuk az egyes szintek szerkezeti elemeit, ezeket térképen ábrázoljuk, s így jelenítsük meg a társadalmilag homogén, területileg pedig összefüggő övezeteket; c) vizsgáljuk az egyes szerkezeti szintek elemei között fellépő társadalmi, gazdasági, demográfiai és egyéb kölcsönhatásokat; d) elemezzük a szociális-területi struktúrák eltérő szinteken elhelyezkedő elemei közötti kapcsolatokat.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Tagozatának Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézetében, a társadalomkutatási osztály irányításával folyó vizsgálatokban az előbb említett kérdésekre keressük a választ. Tanulmányunkban a továbbiakban a nyugat-szibériai gazdasági körzet szociális-területi struktúráját érintő két kérdésre összpontosítjuk figyelmünket. Az első gondolatkörben a legfelső szint felépítését vizsgáljuk, a legátfogóbb tipológiai elemeket tárjuk fel, majd a második lépcsőben egyetlen elemnek, az agráripari övezetnek a belső felépítésével foglalkozunk.

A mindkét kérdésre adandó válasz szempontjából azonban mindenekelőtt a városnak és a falunak a szociális-területi struktúrában elfoglalt helyét érdemes tisztázni.

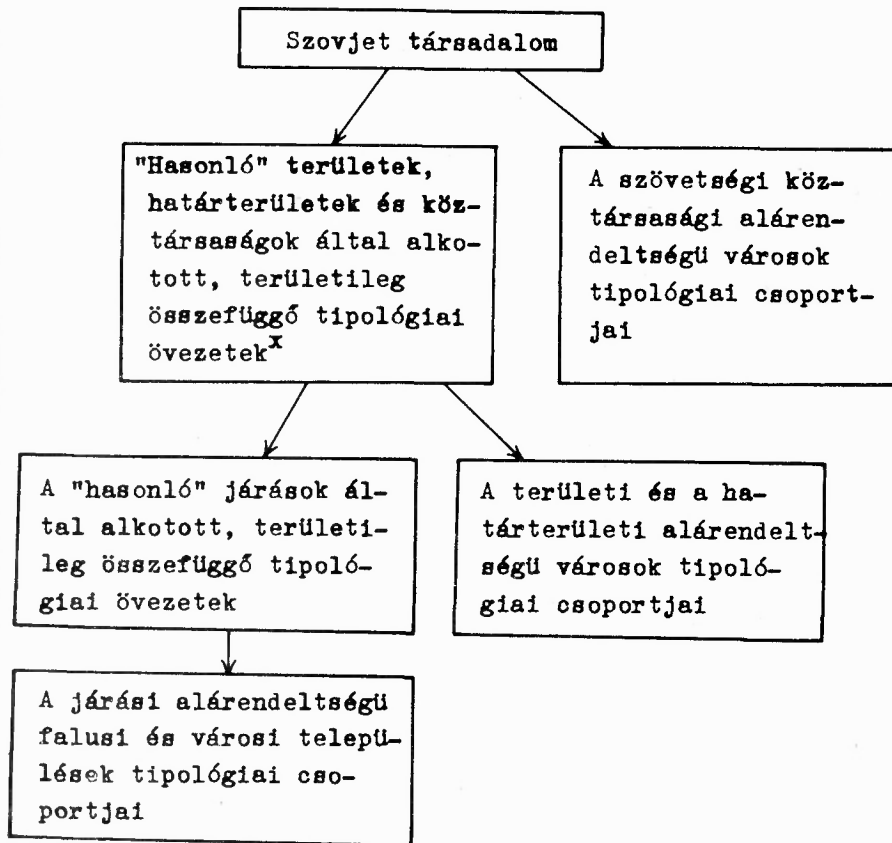
III. A város és a falu helye a társadalom szociális-területi struktúrájában

Természetesen feltételezzük, hogy a társadalom szociális-területi struktúrájának legfelső szintjét a létüket tekintve történelmi mélységekben gyökerező, napjainkban azonban egymást feltételező és az ismert módon egymással ellentmondásban álló városi és falusi közösségi típusok alkotják. Három lényeges kritérium alapján a „város–falv” dichotómiájának nagy társadalmi jelentőségét az adja, hogy elemeik különböző jegyeket mutatnak. Először: a város és a falu a társadalom térbeli szerkezetében egymást kölcsönösen kiegészítő funkciókat lát el, ami miatt – bizonyos feltételezéssel – e két településformát a társadalom funkcionális-területi alrendszerének is tekinthetjük. Másodszor: a város és a falu minőségileg eltérő környezeti feltételeket teremt az adott népességcsoport életmódja és élettevékenysége számára, következésképpen különböző társadalmi-gazdasági közösségi típusokat produkál. Harmadszor: a városi és a falusi települések viszonylag el is különülnek egymástól, ami jogállásukban, a városok és a falvak igazgatásának különválasztásában nyilvánul meg. Ezek a körülmények magyarázzák azt a döntésünket, hogy a várost és a falut a szociális-területi struktúra két legnagyobb alapvető blokkjaként szerepeltessük.

A városok és a falvak, az ipar és a mezőgazdaság között a fejlett országok többségében lejártszódo integrációs folyamatok ugyanakkor érzékelhetően módosítják a társadalmi-gazdasági viszonyokat, a város és a falu relatív elkülönülését. Egyfelől a falusi települések egy része olyanmire összenő a városokkal, hogy függetlenül közigazgatási jogállásuk változatlanágától, a falvak gyakorlatilag egy ipari-városi alrendszer részeivé válnak. Másfelől a falusi körzetek kisvárosi központjai és

A szovjet társadalom szociális-területi struktúrája

/kiinduló hipotézis/

Megjegyzés: ^xIde értendők a területi /oblaszty/ beosztással nem rendelkező szövetségi köztársaságok /Észtország, Lettország, Litvánia és Moldávia/, továbbá az autonóm köztársaságok.

1. Ábra

vonzáskörzetei között erősödnek a kapcsolatok. E városok fő funkciója lényegében a falvak ellátása lett: ide települt a mezőgazdasági építőipar, a mezőgazdasági gépellátó és javító szolgáltatás, itt dolgozzák fel a mezőgazdasági nyersanyagokat, itt található a falusi lakosságot ellátó szociális intézmények.

Ezek a folyamatok a városi és falusi közösségek termelési és társadalmi funkcióinak az átrendeződését eredményezik, hajdan volt kapcsolatok sorvadnak el, majd meg is szűnnek, egyidejűleg új kontaktusok épülnek ki és erősödnek meg. Ugyanakkor a közösségek integrációs folyamatait

kifejező társadalmi-gazdasági jellemzők is megváltoznak. Fokozódik a feltételek, az életmód és az életminőség hasonlósága a falvak és az azokat kiszolgáló városok, a városok központjai és a falusias jellegű peremterületek között. De egyszersmind az életkörülményeket tekintve nőnek is a különbségek az agrár- és az ipari jellegű térségek, a kis- és a nagyvárosok között.

A folyamatokat elemezve, a szovjet kutatók egy része arra a következtetésre jut, hogy a város és a falu közötti társadalmi különbségek felszámolásának kérdését a Szovjetunióban gyakorlatilag már megoldották. Azzal érvelnek, hogy e probléma megoldásához a falusi életkörülmények megváltozása mellett az is hozzájárult, hogy a város és a falu térben közeledett egymáshoz, továbbá fokozódott társadalmi-gazdasági integrálódásuk is. A csoportos településrendszerek kialakítása, a Szovjetunió egységes településrendszerének létrejötte – állítják e szerzők – a falu gyors ütemű szociális fejlődését eredményezi. Avagy, fordított esetben, a falusi lakosság életfeltételei javításának fő útja a gyors városfejlesztés lehet, ennek során a városokban a falusi lakosság számára vonzó munkahelyek és a szociális ellátás széles skálája épül ki. Ezért, annak érdekében, hogy felszámoljuk a falunak a várostól való történelmileg kialakult elmaradását, azt javasolják, hogy a nem termelő beruházások nagy részét továbbra is a városokba telepítsék.⁶

Az intézetünk társadalomkutatási osztályán végzett nyugat-szibériai falukutatás eredményei nemcsak hogy nem igazolták e nézetet, hanem annak helytelenségét bizonyították. A publikált statisztikai adatok szerint az 1918–1965 közötti időszakban a szociális infrastruktúra-fejlesztésre fordított állami beruházások egy főre vetített összege a városokban tizenegyszer volt magasabb, mint a falvakban.⁷ Számításaink szerint a nem termelő beruházások egy főre jutó színvonala napjainkra a nyugat-szibériai falvakban és városokban gyakorlatilag kiegyenlítettődött; ezt az utóbbi évtizedek vívmányának kell tekintenünk. A falusi életviszonyok történelmileg kialakult elmaradása a városhoz képest azonban még mindig jelentős. Emiatt tovább kell növelni a falvak részesedését a szociális jellegű társadalmi ráfordításokból.

A város és a falu térbeli integrációja, meggyőződésünk szerint, nem eredményezi a város és a falu egybeolvadását, a falu (s ezzel együtt a reá jellemző problémák) megszűnését, csupán a társadalom és a gazdasági körzetek többségének legfelsőbb szociális-területi struktúrájában vezet változásokhoz. Az integrációs folyamatok következményeként a társadalmi-gazdasági homogenitás és a viszonylagos területi-funkcionális elkülönültség tulajdonságai a közigazgatási kritériumok alapján elhatárolt városi és falusi alrendszerekről az újonnan megalkotott szociális-területi rendszerekre helyeződnek át, amelyeket – első megközelítésben – agráripari és nem agrár térségeknek (szektoroknak) nevezhetünk. A „város – falu” történelmi dichotómiája és az „agráripari – nem agrár szektorok” napjainkban formálódó megosztottsága közötti összefüggéseket az 1. táblázat mutatja.

Az agráripari térségek rendszerképző tényezőit a termelési szféra és az agráripari ágazatok elemei, továbbá a szociális szféra és a falusi lakosság ellátása közötti kapcsolatok alkotják. E térség integritására és viszonylagos önállóságára külső funkcióinak jellege éppúgy hatással van, mint a szociális infrastruktúra, a társadalmi viszonyok, a népesség összetételének, életmódjának és tudati viszonyainak sajátosságai. Ami a nem agrár térséget illeti, a legfelső szociális-területi szint kialakításában alaphipotézisünk a faluhoz és a mezőgazdasági termeléshez fűződő kapcsolatok hiánya volt. Ezért tekinthetjük ezt a térséget társadalmi-gazdasági szempontból heterogénnek.

A két szociális-területi tagozódási forma viszonya

1. táblázat

A területi-közigazgatási rendszer makroelemei	A legfelsőbb szociális-területi szerkezet elemei	
	Agráripari térségek	Nem agrár térségek
Falu	Agrár és agráripari jellegű falusi területi közösségek összessége	Ipari jellegű vagy városi agglomerációhoz tartozó falusi területi közösségek összessége
Város	Falvak ellátási központjaiként funkcionáló városi települések	Ipari és sokfunkciójú városok

Hipotézisünket a nyugat-szibériai régió példáján verifikáltuk. E körzet az OSZSZSZK területének 11%-át, lakosságának pedig 7,4%-át adja. A körzetben 64 város és 193 járás található. Nyugat-Szibéria régi benépesültségű és gazdaságilag birtokba vett körzetei mellett szép számmal vannak olyan területek is, amelyek gazdasági hasznosítása a jövő feladata lesz. Nyugat-Szibéria szociális-területi szerkezetének elemzését ezek a sajátosságok különösen érdekessé teszik.

Hogy e struktúra legfelső szintjén blokkokat képezhessünk, s ellenőrizhessük azt a hipotézisünket, miszerint a rendszertulajdonságok a faluról az újonnan kialakuló agráripari térségre helyeződnek át, két egymással összefüggő feladatot kellett megoldanunk. Egyrészt elemeztük a nyugat-szibériai városálózatot a falvakkal és a mezőgazdasággal megmutató kapcsolatok intenzitása alapján. Majd gazdasági, társadalmi és demográfiai fejlődési mutatók segítségével tipizáltuk a falusi körzeteket.

IV. A városok osztályozása falusi és mezőgazdasági kapcsolataik alapján

A falvak termelési és szociális ellátásában való részvétel alapján készült várostipológiánk kidolgozása során egyrészt azt vettük figyelembe, hogy a város gazdasága milyen mértékben vesz részt az ellátásban, másrészt pedig azt, hogy mekkora a falunak és a mezőgazdaságnak általuk nyújtott szolgáltatások mennyisége.

Az első ismérv értékelésére 15 egymásra épülő statisztikai mutató lineáris kombinációjából képzett komplex mutatószámot dolgoztunk ki. Egy statisztikai mutató a városban foglalkoztatott mezőgazdasági dolgozók arányát érzékeltette, a többi 14 pedig a falunak és a falusi lakosoknak nyújtott termelési, anyagi-ellátási és szociális-kulturális szolgáltatások arányát fejezte ki a város gazdasági ágazataiban. Az elemzések azt mutatták, hogy a felsorolt mutatók többsége elég szoros kapcsolatban áll azzal az általános tényezővel, amely a város falusi orientációját jellemzi, vagyis ez a tényező statisztikailag kompakt. Beigazolódott tehát az a hipotézisünk, hogy a faluhoz és a mezőgazdasághoz való kötődés foka egységes minőségi jellemzővel határozható meg; a régió városai e szerint differenciálódnak.

Ezen ismérv alapján Nyugat-Szibéria városait automatikus osztályozással 10 csoportba soroltuk, majd a szakértők megkérdezése után 3 nagy osztályt képeztünk, amelyeket feltételesen „agráripari”, „ipari-agrár” és „ipari” megnevezéssel illettünk.

Az első osztályba a teljesen a falusi és mezőgazdasági ellátásra orientálódott városok, a másodikba az átlagos kapcsolatokkal rendelkező városok tartoznak, a harmadik osztályba pedig azok a városok kerültek, amelyek gazdasága csekély mértékben kötődik a faluhoz és a mezőgazdasághoz. E város csoportok néhány jellemzőjét a 2. táblázat szemlélteti.

A második ismérv alapján két városi alcsoportot alakítottunk ki: az egyikbe kerültek azok a városok, amelyekben a falunak nyújtott szolgáltatások volumene nagy, a másikba pedig azok, amelyekben közepes vagy alacsony volt.

A két ismérv alapján végzett osztályozást összevetve azt tapasztalhattuk, hogy azok az agráripari és ipari-agrár városok, amelyek falunak nyújtott szolgáltatásai kis volumenűek, méretüket tekintve minden esetben kis vagy közepes nagyságúak. Az ipari városok eme ismérvek alapján ugyanakkor két alcsoportra oszthatók: a) szűk profilú városok, amelyekben a falvak fejlődésére csekély hatást gyakorló kitermelőipar vagy közlekedés van túlsúlyban; b) sokfunkciójú nagyvárosok, amelyek – függetlenül attól, hogy nem a falu ellátására orientálódnak –, hatalmas méreteik miatt nagy volumenű szolgáltatási kapacitásokkal rendelkeznek. Mindent egybevetve tehát az ellátásban való részvételük alapján a következő négy várostípust alakítottuk ki: agráripari, ipari-agrár, sokfunkciójú és a tulajdonképpeni ipari.

Az *agráripari* várostípust 24 kisváros alkotja, egyharmadának népessége nem éri el a 20 ezer főt. Kivételesen járasközpontok. E városokat kifejezetten a falu termelési és szociális ellátására, a mezőgazdasági termékek felvásárlására és feldolgozására, a mezőgazdasági szakképzésre, a falu gazdasági és politikai igazgatására való orientáció jellemzi. A városok kis mérete miatt azonban a falunak nyújtott szolgáltatások volumene rendszerint nem nagy.

Az *ipari-agrár* várostípusba szám szerint kevés, mindössze 10 város tartozik. A falusi ellátásra való orientálódás szempontjából köztes pozíciót foglalnak el. Méretük rendszerint meghaladja

A nyugat-szibériai városok differenciálódása a falusi és a mezőgazdasági ellátási orientáció szerint

2. táblázat

Megnevezés	Osztály		
	agrár- ipari város	ipari-agár város	ipari város
A mezőgazdasági termelési ellátásban foglalkoztatottak száma tízezer foglalkoztatottra	302	110	28
A mezőgazdasági termelésben foglalkoztatottak száma tízezer foglalkoztatottra	323	83	34
A mezőgazdasági termelés felvásárlásában és a falusi kereskedelemben foglalkoztatottak száma tízezer foglalkoztatottra	277	177	15
A mezőgazdasági igazgatásban foglalkoztatottak száma tízezer foglalkoztatottra	24	12	8
A mezőgazdasági termékek feldolgozását végző ipari foglalkoztatottak aránya, %	27	12	4
A falusi lakosság által igénybevett szolgáltatások aránya	69	29	17
– Kórházi ellátás, %	38	36	14
– Rendelőintézeti ellátás, %	25	13	5
– Szolgáltatóipari kombinátok, %	47	30	5
Faluban munkába lépő szakiskolai végzettek aránya, %	47	30	17

az agrár-
ipari városok városok nagyságát, termelési szférájuk fejlettebb. A falunak nyújtott termelési szolgáltatások, a mezőgazdasági termékek feldolgozásának abszolút volumene rendszerint nem nagyobb, mint az agrár-
ipari városokban, azonban e tevékenységfajták aránya az össztermelésben az előzőhöz képest fele, harmada. Ellátási szférájuk és szakoktatási intézményeik falusi orientációja jelentős.

A sokfunkciójú várostípusba a régió 8 nagyvárosa tartozik, ezek népessége 250 ezer és 1 500 ezer között szóródik. Közülük hat területi vagy határterületi központ, kettő pedig több járársra kiterjedő nagy vonzáskörzet központja. Ipari, közlekedési, építőipari és nagykereskedelmi potenciáljuk igen jelentős. E városok fontos tudományos és kulturális központok is, igen fejlett szociális-kulturális infrastruktúrával rendelkeznek. Nem csupán ipari nagyvállalataik vannak, amelyek termékei az ország más részeibe és külföldre is eljutnak, hanem a három tudományos akadémia tudományos kutatóintézetei, több tucat felsőoktatási intézmény, drámai és operai színházi társulatok is működnek bennük. A sokfunkciójú városok tevékenységében a falusi ellátás szerepe jelentéktelen, az ipari foglalkoztatottaknak mindössze 3%-a, az építőipari foglalkoztatottaknak pedig 13%-a sorolható e tevékenységfajtákhoz.

A falusi ellátással szinte semmiféle kapcsolatot nem mutató ipari várostípusba – az agrár-
ipari típushoz hasonlóan – 24 város sorolható. Ezek kis-, közepes és nagyvárosok, rendszerint ki-termelőipari központok. Egy részük térben igen távol van a mezőgazdasági övezetektől (pl. az északi tyumenyi terület), mások „zárványként” mezőgazdasági környezetben találhatók.

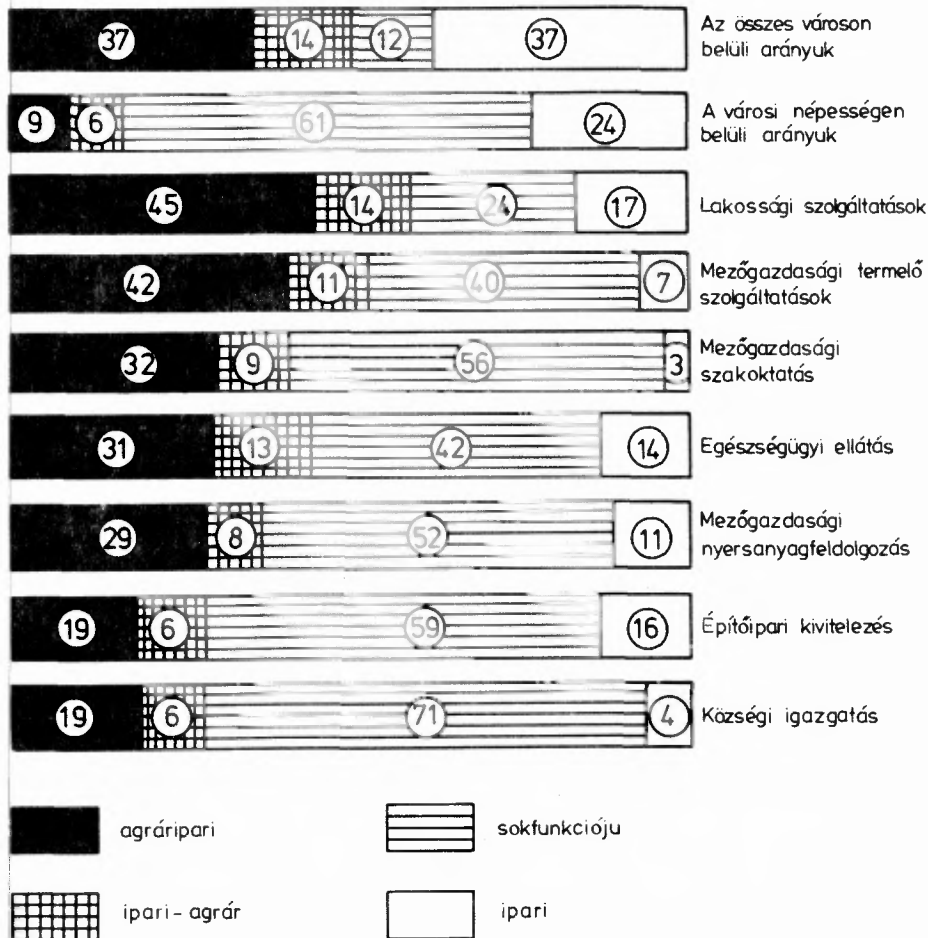
Milyen szerepet játszanak az említett várostípusok a falu-fejlesztésben? Másképpen fogalmazva, a falusi lakosság ellátásában milyen részarányban vesznek részt az egyes várostípusok? E kérdésre a választ a 2. ábrán találjuk meg.

Azt láthatjuk, hogy Nyugat-Szibéria várostípusai a falu termelési és szociális ellátásában különböző mértékben vesznek részt.

Az agrár-
ipari városok, amelyek a régió városainak 37%-át, a városi népességnek pedig csu-
pán 9%-át teszik ki, a falusi szolgáltatások 19–45%-át adják. Az összes város 14%-a, a városi népe-
ség 6%-a szervezi a falunak nyújtott szolgáltatások 6–14%-át. Ezek a városok tehát nagymértékben orientálódnak a falu ellátására, kis méreteik, alacsony népességszámuk miatt azonban a falu fejlesztés-

A KÜLÖNBÖZŐ TÍPUSÚ VÁROSOK SZEREPE A NYUGAT-SZIBÉRIAI FALVAK ELLÁTÁSÁBAN

%

2. Ábra

tésére gyenge hatást gyakorolnak. A 8 sokfunkciójú központban (a városok 12%-ában) él a régió városi népességének 60%-a. S noha a falu ellátása e várostípus tevékenységi körében érzékelhetően szinte alig jelenik meg, a falufejlesztésre gyakorolt hatása ennél azonban sokkal jelentősebb. A mezőgazdasági termelési szolgáltatásokban, a falusi népesség egészségügyi ellátásában részesedésük 40–42%, a mezőgazdasági termékek feldolgozásában, a falusi beruházásokban, a mezőgazdasági szakemberek képzésében ennél is magasabb, 52–59%. A „tisztá” ipari városok szerepe – ezekben él

a városi népesség 24%-a – a falvak ellátásában elég korlátozott, mivel szolgáltatásaik döntő része az ipari jellegű járárok lakossága és gazdasága felé irányul.

Az elmondottak alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy:

1. A nyugat-szibériai városok, a faluhoz fűződő viszonyaik alapján heterogének. Az agrár-
ipari típusba tartozó városok egy része a faluval „szerves egységet” alkot. Ezért a hosszú távú társadalmi-gazdasági tervezésben e városokat és a falvakat egységesen a régió agráripari térségének részeként kell kezelni.

2. Az agráripari térség (szektor) elkülönültsége a régió más részeitől csak viszonylagos. Ezt az a tény is bizonyítja, hogy a falu termelési és szociális szolgáltatási szükségleteinek több mint felét a nem agráripari térség városaiban elégíti ki.

3. A sokfunkciójú, valamint a ténylegesen ipari városok és a falvak kapcsolatait az agráripari térség szempontjából külsőlegesenek kell tekintenünk. E megállapításunkat egyrészt az támasztja alá, hogy e városok foglalkoztatottjainak csak csekély aránya tevékenykedik a falut ellátó ágazatokban, másrészt az igazolja, hogy az agráripari és az egyéb várostípusok falunak nyújtott szolgáltatásai minőségükben igen különbözőek. A falusi lakosság napi szolgáltatási szükségleteinek nagyobb részét a közeli agráripari városokból elégíti ki, a más várostípusok nyújtotta szolgáltatások alkalmi jellegűek.

4. Arra a kérdésre, hogy a régió szociális-területi struktúrájának melyik eleméhez is soroljuk az ipari-agrár városokat, egyértelműen nem adhatunk választ anélkül, hogy ne vennénk figyelembe elhelyezkedésüket, mivel azok nem csupán a mezőgazdaságban, hanem a kőolajkitermelésben, az erdőgazdaságban, a geológiai feltárásokban és más ágazatokban foglalkoztatott falusi dolgozókat is ellátják szolgáltatásaikkal.

5. Mivel a régió több sokfunkciójú nagyvárosa a falusi körzetektől távol helyezkedik el, nem képesek a lokális városi ellátó központoktól fogyasztókat elszívni. Az agráripari városok falusi ellátásból való alacsony részesedése a nyugat-szibériai kisvárosok fejletlenségét mutatja.

Fordította: Horváth Gyula

JEGYZETEK

1. Az SZKP XXVI. kongresszusa. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1981. p. 68.
2. E koncepció alapkérdéseit l. Metodologija i metodika szisztemnogo izucsenija szovetszkaj derevni. Novoszibirszk, Nauka, 1980. pp. 11–26.; ZASZLAVSZKAJA T. I.: Teoreticeszkije voproszű iszsledovanija szocial'no-territorial'noj sztrukturű szovetszkogo obscsesztva. – In: Szocial'no-territorial'naja sztruktura goroda i szela. Novoszibirszk, 1982. pp. 5–31.
3. Leggyakrabban a határövezetek rendje és a város vonzáskörzetből való elérhetősége a lehatárolás kritériuma.
4. L. pl. Razvitie szel'szkih poszelenij (lingviszticeszkij metod tipologicseskzogo analiza szocial'nűh ob'ektov). Moszkva, Sztatisztika, 1977.; Szocial'no-demograficseskzoe razvitija szela. Regional'nűj analiz. Moszkva, Sztatisztika, 1980.; Szocial'no-territorial'naja sztruktura goroda i szela (opűt tipologicseskzogo analiza). Novoszibirszk, Nauka, 1982. stb.
5. A tipológiai övezet (tipozona) fogalmán az egy szociális-területi típushoz tartozó, területileg egybefüggő körzetcsoportot értünk.
6. Ehhez hasonló véleményeket Id. pl.: Problemű preodolenija szocial'no-ekonomicseskzkih razlcsij mezsdu gorodom i derevnej (teziszű Vseszozjuznoj naucsnoj konferencii). Moszkva, In-t ekonomiki AN SzSzsZr. 1975. pp. 111–117.; HODZSAEV, D. G. et al.: Szisztema raszszelejnija v SzSzsZr (Voproszű kompleksznogo planirovanija). Moszkva, Ékonomika, 1977. 53., pp. 73–76.
7. SZMIDOVICS, SZ. G. (szerk.): Razvitie szeti opornűh centrov RSzFSzR. Moszkva, Sztatisztika, 1979. p. 81.

DARÓCZI ETA:

ÚJ KÖNYVSOROZAT ANGOLUL: REGIONAL RESEARCH REPORTS

Érthető, hogy minden kis nemzetet szüntelenül foglalkoztat a kérdés, jelen van-e a „világ köztudatában”, mennyire figyelnek oda rá. Különösen fontos a nemzetközi kapcsolatok tudatos ápolása az olyan népek számára, amelyek nyelve nem hasonlít egyetlen világnyelvre sem. A tudományos életben az egészséges vérkeringés fenntartása megköveteli a legújabb külföldi kutatási eredmények gyors befogadását és a hazaiak mielőbbi közzétételét. Lengyelországban az oktatás színvonala, a kutatók nagy száma és szakosodása, a világgjárás, nyelvtudás stb. mellett (amelyek kétségtelenül az elsődleges tényezők), az is növelte a regionális tudományok hírnevét, hogy már a hatvanas évek elejétől *több sorozat* szakosodott az e téren elért eredmények angol vagy francia nyelvű közlésére (például a Geographia Polonica vagy a Lengyel Tudományos Akadémia Területi Gazdaságtan és Regionális Tervezés Bizottságának kiadványai: Bulletin, Études stb.). Ez lehetővé teszi a „belföldi” gondolatok közvetett szembesülését a tudomány legjelesebb képviselőivel, megfelelő mércét adva ezzel az eredmények értékeléséhez, hozzásegítve a további kutatási irányok helyes rangsorolásához.

Ezt a célt kívánja szolgálni hazánkban a *Regional Research Reports*, a regionális, valamint a város- és falukutatás jelentős társadalomtudományi eredményeinek legújabb angol/amerikai nyelvű fóruma. A sorozat jellegét és témakörét tekintve nemzetközi és tudományközi kíván lenni. Nagy figyelmet fordít arra, hogy mindaddig fordításban nem hozzáférhető eredeti kutatási eredményeket tegyen közzé, olyanokat is, amelyek más, kevésbé ismert nyelven születtek. Jelentős teret szentel a nemzetközi tudományos együttműködés keretében végzett összehasonlító tanulmányoknak, s örömmel fogadja a különböző kultúrákat vagy iskolákat képviselő szerző- illetve szerkesztő-párosok jelentkezését.

A *Regional Research Reports* tanulmánykötetektől, szöveggyűjteményekből és monográfiákból álló sorozat, évente egy-két alkalommal jelenik meg. Az általános tudományos célkitűzések mellett gyakorlati megfontolások is vezették a *Regionális Kutatások Központját* abban, hogy 1986-ban belefogjon ebbe a vállalkozásba. Olyan megjelenésében is színvonalas, „igazi könyvet” kívánt az asztalra letenni, amely megállja a helyét a szakkönyvek világpiacán, vonzó cserealap a csak dollárért beszerezhető kiadványokért, vagy illő ajándék a nemzetközi kapcsolatokban. A szerkesztőség nagy gondot fordít a kéziratok ábra-, térkép- és képanyagának színvonalas előkészítésére. A nyelvhelyességet szakmabeli anyanyelvi lektor ellenőrzi.

A *Regional Research Reports* első kötete ENYEDI GY. – VELDMAN, J. (szerkesztők): *Rural Development Issues in Industrialized Countries*. A falufejlesztés kérdései ipari országokban.) 1000 példányban látott napvilágot. A kötetbe válogatott tanulmányok (az 1983. novemberében megtartott holland–magyar földrajzi szeminárium angol nyelvű anyaga) a falusi térségek átalakulási problémáit és kilátásait tárják fel, illetve az ezzel kapcsolatos fejlesztési politikákat – mint például a központi falu

fejlesztésének koncepciója – tárgyalják. A könyv átfogó képet nyújt Hollandia és Magyarország falusi térségeiről, ahol – minden különbségük ellenére – a döntéshozóknak hasonló nehézségekkel kell megküzdeniük.

A szerkesztők közös bevezető tanulmánya a falusi településhálózat kutatásában és tervezésében jelentkező kulcskérdéseket tekinti át. Érvelnek az agrárföldrajzból szükségszerűen kinőtt faluföldrajz (rural geography) létjogosultsága mellett, amelynek témaköre felöleli a megközelítés, a megközelíthetőség, a vándorlás, a falusi lakásépítés, a munkához jutás, az agráripari – kereskedelmi komplexum (agribusiness) a falusi üdülés, infrastruktúra és szolgáltatás, a településfejlesztés kérdéseit. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a falvak fejlődését és változását nem lehet kizárólag az urbanizációnak tulajdonítani, vannak a falusi térségeknek sajátos belső erőforrásai is. A változásokat előidéző okok eredete (mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági, régión belüli vagy régió kívüli) szerint különbséget tesznek periferiális és városkörnyéki falusi térségek között. E két régiótípus szinte minden tekintetben különbözik (telekpiac, tömegközlekedés, szolgáltatások, helyi közösségek), s e különbségek középpontjában a termelési környezet és a munkaerőpiac áll.

A másik fontos különbségtétel a falusi térségek problémáinak megközelítési módjában van. Az absztrakció mértéke vagy a földrajzi lépték mérete szerint a periferiális és a városkörnyéki falusi térségeket is három szinten tárgyalják: országos, regionális és helyi szinten. Hangsúlyozzák többek között, hogy a falusi településhálózat gondjai a városkörnyéken országos programokkal (infrastrukturahálózat, környezetvédelem, tömegek befogadására alkalmas zöldövezet) oldható meg, míg a perifériában a változások helyi megközelítést igényelnek, az ellátás kérdése sokkal élesebben vetődik fel. A falusi térségek osztályozásával kapcsolatban figyelemre méltó az a megállapítás, hogy Magyarországon továbbra is a falu – város kettősség a meghatározó. Kialakult ugyan a falusi – városkörnyéki – városi kontinuum, de kevés helyen és kis mértékben. A két holland és a hat magyar tanulmány általában színvonalas, jellegük és mélységük azonban különböző. Ez nem nagy baj, legfeljebb meglepi az olvasót. Tömör állásfoglalás (LACKÓ LÁSZLÓ) pontokba fogott tény (SÁRFALVI BÉLA) váltakozik széleskörű empirikus elemzés eredményeit és számottevő elméleti munkát tartalmazó írásokkal. Az országos szintet három tanulmány képviseli: a holland városi és falusi területek demográfiai gazdasági helyzetének változásáról (MARC DE SMIDT); a falufejlesztés településhálózatfejlesztési politikán belül betöltött szerepéről (LACKÓ LÁSZLÓ) és a falusi iparról (BARTA GYÖRGYI).

A városkörnyéki falusi térségekről írottak nagy része érthetően holland szerzőktől származik: ALZEMA és DIJKSTRA a holland településfejlesztési politika három országos dokumentumában (Urbanization Report, Report on Rural Areas, Orientation Report) foglaltak hatását és hatékonyságát vizsgálja. Ezek a hetvenes évek második felében születtek. A szerzők szerint nemcsak azt kell vizsgálni, milyen mértékben teljesültek a célok, hanem azt is, hogy az alkalmazott eszközök egyáltalában (elméletileg) alkalmasak lehetnek-e a célok elérésének elősegítésére.

VAN GINKEL a *Randstad* (Hollandia városgyűrűje) zöld szívének népesség-növekedését és településszerkezetét vizsgálja. Ezzel kapcsolatban maxurbanizációról, ruralizációról, rurbanizációról és szuburbanizációról beszél, ez utóbbi lehet „igazi”,

„szétszórta”, „rejtett”, „tervezett”, „valós”, és „lakóhelyi”. Megkülönböztet *rurban* maradékokat és városkörnyéki (*suburban*) vándorlókat.

DOSTÁL és MARKUSSE egy harmadik szempontból, a helyi szolgáltatásokkal való ellátottság szempontjából vizsgálja a városkörnyéki falusi térségek változását. DOSTÁL és MARKUSSE Alkmaar térségének példáján végez mélyreható helyzetfeltárást, és mutatja be a különböző megoldási módok előnyeit — hátrányait. A vizsgálat kiterjed nemcsak a népességszám változására, hanem — nagyon indokoltan — társadalmi tagozódására, jövedelmi viszonyaira is, amelyek természetesen szintén jelentősen befolyásolják az igényeket. Így tehát a mennyiségi és a minőségi viszonyokat egyaránt átfogó elemzést kapunk, ami különösen értékes. Figyelemre méltó a szolgáltatások öt és a települések szintén öt hierarchikus szintbe sorolása és a szintek 1972—1982 közötti változása (88—89. oldal).

A magyar városkörnyéket SÁRFALVI BÉLA vizsgálata képviseli, amely a munkahely és a lakóhely területi kapcsolatának alakulását tekinti át a budapesti agglomerációban. Három egészoldalas térképe közül izgalmas az ingázás intenzitásának változását érzékeltető ábra (50. oldal). Az 1960—1980 alatti vándorlások egyenlege azonban több okból nem szerencsés választás térképi megjelenítésre: egyrészt a húsz év folyamán szélsőséges, de egymás hatását közömbösítő változások történhettek, másrészt — mint a 61. oldalon látható — a vándorlási egyenleg csak a durva különbségtételre alkalmas.

A periferikus falusi térségekről szóló igen jól dokumentált tanulmányok sorát CSATÁRI BÁLINT — ENYEDI GYÖRGY dolgozata vezeti be. A falusi elnéptelenedés és hanyatlás hosszú évtizedei után bizonyos térségekben új dinamizmusnak lehetünk tanúi. Ez is bizonyítja, hogy a falvak nemcsak a városoktól, hanem belülről is nyerhetnek erőt a megújulásra. A szerzők Bács-Kiskun megyei esettanulmányukban azt feszegetik, hogy: a) milyen körülmények között jöttek itt létre új falvak; vajon ideiglenesek vagy tartósak lesznek-e a 200—300 telket számláló települések? b) Miféle emberek laknak itt, életkorukat, nemüket, szakmájukat és képzettségüket tekintve, honnan jöttek, hol dolgoznak? c) Elégedettek-e az itt lakók körülményeikkel; milyen fejlett az infrastruktúra és az alapellátás?

A periferikus falusi térségekkel foglalkozik TÓTH JÓZSEF közép-békési és KÁRPÁTI ZOLTÁN Baranya megyei esettanulmányában. Utóbbi nemcsak a földrajzi, hanem a társadalmi perifériák területi összefüggéseit is fölveti. Mint a bevezető tanulmány is hangsúlyozza, a periferikus falusi térségek legnagyobb gondja az ellátás megszervezése. A közép- és felsőfokú ellátás helyben nem lehetséges (Hollandiában sem), a legfőbb feladat tehát az odajutás. HUIGEN egy hozzáférhetőség szimuláló programot mutat be, amelynek érdekessége a tér—idő megközelítés az egyének szempontjából. A program a nap 24 órájának, a nyitvatartási időknak, a közlekedési eszközök adta lehetőségeknek, a munkaidőnek, az iskolakezdés — befejezés időpontjának stb. az összehangolását végzi úgy, hogy minél több tevékenység minél kevesebb nem otthon eltöltött idő alatt elvégezhető legyen.

A *Regionális Kutatások Központja* a megjelent kötetek többségét exportra szánja. A hazai érdeklődők elsősorban a sorozat előjegyzésével gondoskodhatnak az egyes példányok beszerzéséről. A sorozat kötetei korlátozott számban kerülnek egy-két idegennyelvű könyvesboltba.

A sorozatot a regionális kutatás és tervezés valamennyi elméleti és gyakorlati szakemberének ajánljuk; haszonnal forgathatják a földrajzosok, a közigazdászok, a demográfusok, a szociológusok, a történészek és a néprajzosok. Az első kötet holland és magyar falufejlesztéssel foglalkozó szakemberek munkája, a második amerikai (Egyesült Államok) és magyar regionális tudósok írásait tartalmazza a területi folyamatok és a regionális politika legújabb eredményeiről.

KRÓNIKA

KGST EGYÜTTMŰKÖDÉS A KÖRNYEZETVÉDELEM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSAIBAN

A KGST keretében összehangolt környezetvédelmi kutatások az alapkutatástól a műszaki fejlesztési kutatásokig igen széles skálát fognak át. Időben ez az együttműködés a KGST Tudományos-Műszaki Együttműködési Bizottság irányítása alatt 1973-ig nyúlik vissza. Az átfogó program keretében 1981–85 között már 14 nagy problémakört kutattak az együttműködő országok.

Az I. sz. problémakör a környezetvédelem társadalmi, gazdasági, jogi, földrajzi és pedagógiai tudományok területét öleli fel, zömében alapkutatás jelleggel. E kutatások során nemzetközi együttműködésben közösen kutatunk olyan alapvető kérdéseket, mint a természethasznosítás szocialista tervezési módszerének kidolgozása, a természeti erőforrások és a környezet állapotára vonatkozó gazdasági értékelés metodikája, a környezetvédelemre vonatkozó jogi szabályozás tudományos alapjai, a környezetvédelem oktatási problémái, a hulladékmentes, illetve kevés hulladékkal járó technológiák bevezetésének gazdasági, szervezési feltételei és a határon áttérjedő levegőszennyeződés jogi kérdései.

Ezek a kutatási témák a magyar környezetvédelmi politikának is alapvető gondjait jelentik.

A környezetvédelem terén kialakult együttműködésre az utóbbi öt év során jellemző volt, hogy a KGST-tagországok közös érdekének megfelelően az I. problémakör társadalomtudományi jellegű kutatásain belül jelentősen megnőtt a közigazdasági témák súlya. Az országonként sajátos konkrét tervezési-irányítási mechanizmusok lényegében hasonló kulcskérdéseket vetnek fel: a környezetvédelem hatékonyságának értelmezését, kritériumait és ennek alapján a környezetvédelmi tevékenység irányítási, tervezési rendszerének közigazdasági eszközeit, módjait (ágazati problémáit éppen úgy, mint a területeket), továbbá a környezet és a környezeti tényezők közigazdasági értékelésének módszereit, valamint a környezeti károsodás közigazdasági értékelésének metodikáját.

A sorozatot a regionális kutatás és tervezés valamennyi elméleti és gyakorlati szakemberének ajánljuk; haszonnal forgathatják a földrajzosok, a közigazdászok, a demográfusok, a szociológusok, a történészek és a néprajzosok. Az első kötet holland és magyar falufejlesztéssel foglalkozó szakemberek munkája, a második amerikai (Egyesült Államok) és magyar regionális tudósok írásait tartalmazza a területi folyamatok és a regionális politika legújabb eredményeiről.

KRÓNIKA

KGST EGYÜTTMŰKÖDÉS A KÖRNYEZETVÉDELEM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSAIBAN

A KGST keretében összehangolt környezetvédelmi kutatások az alapkutatástól a műszaki fejlesztési kutatásokig igen széles skálát fognak át. Időben ez az együttműködés a KGST Tudományos-Műszaki Együttműködési Bizottság irányítása alatt 1973-ig nyúlik vissza. Az átfogó program keretében 1981–85 között már 14 nagy problémakört kutattak az együttműködő országok.

Az I. sz. problémakör a környezetvédelem társadalmi, gazdasági, jogi, földrajzi és pedagógiai tudományok területét öleli fel, zömében alapkutatás jelleggel. E kutatások során nemzetközi együttműködésben közösen kutatunk olyan alapvető kérdéseket, mint a természethasznosítás szocialista tervezési módszerének kidolgozása, a természeti erőforrások és a környezet állapotára vonatkozó gazdasági értékelés metodikája, a környezetvédelemre vonatkozó jogi szabályozás tudományos alapjai, a környezetvédelem oktatási problémái, a hulladékmentes, illetve kevés hulladékkal járó technológiák bevezetésének gazdasági, szervezési feltételei és a határon áttérjedő levegőszennyeződés jogi kérdései.

Ezek a kutatási témák a magyar környezetvédelmi politikának is alapvető gondjait jelentik.

A környezetvédelem terén kialakult együttműködésre az utóbbi öt év során jellemző volt, hogy a KGST-tagországok közös érdekének megfelelően az I. problémakör társadalomtudományi jellegű kutatásain belül jelentősen megnőtt a közigazdasági témák súlya. Az országonként sajátos konkrét tervezési-irányítási mechanizmusok lényegében hasonló kulcskérdéseket vetnek fel: a környezetvédelem hatékonyságának értelmezését, kritériumait és ennek alapján a környezetvédelmi tevékenység irányítási, tervezési rendszerének közigazdasági eszközeit, módjait (ágazati problémáit éppen úgy, mint a területeket), továbbá a környezet és a környezeti tényezők közigazdasági értékelésének módszereit, valamint a környezeti károsodás közigazdasági értékelésének metodikáját.

Az 1.1. A. téma a környezetvédelem tervezését és irányítását foglalta magába, s három kutatási feladat teljesítését irányozta elő:*

- 1.1.1. A környezetvédelem általános (elvi) társadalmi-gazdasági kérdései
- 1.1.2. A környezetvédelem alapvető közgazdasági eszközeinek alkalmazása
- 1.1.3. A környezetvédelem tervezésének és irányításának ágazati és területi problémái.

Az első altémában egyfelől az alapvető környezetvédelmi kategóriák „illeszkedését” vizsgálták a közgazdaságtan hagyományos kategóriarendszerében (pl. a környezet helye a fejlett szocialista társadalom célrendszerében, újratermelés és környezetminőség összefüggései, a környezet és az életszínvonal, életmód összefüggései), másfelől kiemelten kezelték a környezetvédelem hatékonyságának általános értelmezését.

A második kutatási témában a környezetvédelem közgazdasági eszközrendszerét értékelték, összehasonlító módszerrel. Feltárták, hogy ma még a szocialista gazdaságokban nincs érdemleges viszony a környezetvédelem és a piaci mechanizmusok, illetve a környezetvédelem és az árrendszer között. Az elvileg elismert különböző érdekeket nem egységes mechanizmus, hanem különálló önálló közgazdasági tartalommal talán nem is rendelkező tényezők közvetítik a gazdaságban, szükségszerűen leszűkítve a potenciális eszközrendszert. Ár helyett „használati díjakról” kell beszélnünk, gazdasági ösztönzők helyett pedig „negatív ösztönzőkről”, bírságokról.

A harmadik résztemában a környezetvédelmi tervezés és irányítás ágazati és területi aspektusainak viszonyát, ellentmondásait tárták fel. Az egyes országok belső mechanizmusa meglehetősen eltérő ebben a tekintetben. Ugyanis objektíve kialakult rendszerükben a speciális viszonyok túlsúlya a jellemző, ezek viszont csak megfelelő adaptáció révén illeszthetők egy más mechanizmusba.

Az 1.1.B. téma keretében a természeti erőforrások főbb válfajainak gazdasági értékelésével és a természetvédelmi intézkedések gazdasági hatékonyságának módszertani kérdéseivel foglalkoznak.

Az együttműködés keretében kidolgozott erőforrásmódszertan négy természeti erőforrás kapcsán vizsgálja a gazdasági értékelés gyakorlati felhasználásának számítási elveit és irányait: az ásványkincslelőhelyek, a mezőgazdasági földterületek, az erdő és a vízkészletek kapcsán.

A módszertani alapelvek kidolgozása során a természetvédelem, a környezetvédelem fokozására és a természeti erőforrások kihasználásának javítására irányuló intézkedés-rendszer egyik láncszeme a természeti erőforrások értékelése és ennek a gazdasági gyakorlatban történő felhasználása. A kidolgozott módszertanban vizsgált természeti erőforrás-értékelések nyilvántartási célból a tervszámításokban történő felhasználásra is szolgálhatnak. Hasznosíthatók a természeti erőforrások telekkönyvezésére (kataszter vezetésére), a természeti erőforrások pénzbeli értékelésének egyfajta népgazdasági termelési tartalékként történő kimutatására. Alkalmazhatók az ágazatoknak, vállalatoknak és szervezeteknek a természeti erőforrások felhasználására, védelmére, reprodukálására és javítására irányuló munkája gazdasági hatékonyságának meghatározására, továbbá a bányászat és – feldolgozás esetén – az ásványkincs-hasznosítási normatíváinak meghatározására stb. Ezen kívül a természeti erőforrások gazdasági értékelése

*A közgazdaságtudományi kutatások szervezését *Hrubi László* tudományos munkatárs vezette.

hasznosítható még a vállalatoknak és különböző szervezeteknek a természeti erőforrások jobb kihasználását célzó anyagi ösztönzési normatíváinak kidolgozására, az ésszerű természethasználási normák és tervek megsértését követő gazdasági szankciók normatíváinak kidolgozására stb.

Az 1.2. témakör a természeti-technikai területi struktúraváltozások környezetvédelmi problémáit vizsgálja.

Kapcsolódva a korábbi tudományos eredményekhez, az 1.2. keretében született kutatási eredmények szélesítették az ember természetet befolyásoló tevékenységének környezeti szempontú értékelését. Ezek a kutatások egy tágabban értelmezett területi rendszer (rendszerek) környezeti változásainak társadalmi, gazdasági és ökológiai értékelésére irányulnak. Megjelenési formái az ipari és agrár-térségek, rekreációs körzetek, települések, közte a városi agglomerációk, valamint ezek területi összességei, amelyek kölcsönhatással vannak egymásra a gazdasági és társadalmi célok megvalósításában.

A kutatások során nemzetközi együttműködésben kidolgoztuk a problémakör elméleti alapjait és fogalmi rendszerét. Ezek alapján a természeti-technikai területi rendszerek változásait értékelő vizsgálatban a kölcsönhatásban levő elemek számos összefüggését tanulmányoztuk.

A kutatások metodikai részében matematikai és kartográfiai modelleket állítottak fel, az utóbbi kidolgozásában a magyar fél a hazai kutatási eredményekre támaszkodva különösen jelentős szerepet vállalt, amelynek tudományos eredményeit a „Környezetvédelmi tanulmányok” sorozat 4. kötetében adtuk közre 1984 nyarán. Ezekkel a kutatási eredményekkel komplexebbé tehető a környezetvédelem tervezésének és irányításának tudományos megalapozása. Várhatóan különösen fontos szerepet kap a prognózisok kidolgozása terén.

*A KGST 1.3. téma a környezetvédelem jogi szabályozásának tudományos alapjainak kutatását tartalmazza.**

E témában a környezetvédelmi kutatások 3 fő irányban folytak, a környezetvédelem nemzetközi jogi, beruházási vonatkozásai, valamint a jogi felelősség rendszere témakörében. Az első kérdéskörhöz kapcsolódva „A Magyar Népköztársaság részvétele az ENSZ keretei között folyó környezetvédelmi együttműködésben” című résztémában a hazai szakemberek értékelték az ENSZ és szervei közreműködésével megvalósuló környezetvédelmi együttműködést, s ebben a nemzetközi jog szerepét. Állást foglaltunk a témába vágó egyes elméleti és nemzetközi jogi szabályozási kérdésben.

A szocialista országok környezetvédelmi együttműködése nemzetközi jogi elveinek a környezetvédelemből eredő nemzetközi viszonyokkal kapcsolatos összefüggésrendszerét feltárva a környezetvédelmi együttműködést rendező általános szokásjogi elvekre is kitértek a vizsgálatok. Javaslatok készültek a környezetvédelem területén deklarálható elvekre, az azok kialakításánál figyelembe veendő szempontokra a KGST keretén belül.

A nemzetközi felelősség az ökológiai károkért résztémában egy viszonylag új felelősségi formának a vizsgálatára vállalkoztak a magyar szakemberek, amely a környezeti károk miatti nemzetközi jogi felelősség alapját, tárgyát és alanyi körét öleli fel.

*A jogtudományi kutatások szervezését *Benkő Andrásné* tudományos munkatárs vezette.

Kutatási eredményeink a felelősség témakörében kidolgozandó egyeztetett szocialista álláspont kialakításához adhatnak segítséget, s ezért hasznosításukat elsősorban nemzetközi összefüggésben látjuk.

A nemzetközi jogi indíttatású kutatások eredményei jellegüknél fogva és a vizsgált problémakörökre is tekintettel elsősorban nemzetközi szinten, KGST-n belül hasznosíthatók. Emellett azonban úgy látjuk, hogy a környezetvédelmi külkapcsolatainkat formáló, illetőleg a nemzetközi jog e speciális területét művelő elméleti és gyakorlati szakemberek számára is hasznos lehet az elért eredmények ismerete.

A beruházások környezetvédelmi jogi vonatkozásai témakörön belül e tevékenységi forma környezetvédelmi összefüggésrendszerének széles vertikumú áttekintését végeztük el.

A gazdaságfejlesztés területi tervezésének jogi szabályozása az ökológiai követelmények figyelembevételével című részirányban folytatott kutatásaink tapasztalatai alapján szükségesnek látjuk a népgazdasági tervezésről szóló törvényt kiegészíteni annak előírásával, hogy az országgyűlés döntsön a környezetvédelem- és a környezetfejlesztés távlati országos koncepciójáról és ennek figyelembevételével a különböző időtartamú népgazdasági tervek is jelöljék meg az időszerű környezetvédelmi célokat.

A tervező-kutató munkák jogi szabályozását vizsgálva számbavettük mindazon, e tárgykörbe vágó jogi normákat, amelyek ökológiai követelményeket rögzítenek, elemeztük a szabályozás formáit. Áttekintettük a különböző állami szervek jogait és kötelességeit az ökológiai követelmények figyelembevételének biztosításában. Álláspontunk szerint különös hangsúlyt kell, hogy kapjon az irányító szervek felelőssége e területen, különösen központi szinten.

A beruházási folyamatot vizsgálva egyértelműen leszögezhető, hogy a nagy- és célcsoportos beruházások elhelyezését célzó döntési mechanizmusban ellentmondás mutatkozik a központi szinten meghozott döntés és a területi szinten lefolytatott engedélyezési eljárás között. E probléma megoldását jelentheti e beruházások elkülönítése a beruházásokra vonatkozó eljárási fórumrendszerből. Engedélyezésüket a beruházási javaslatról történő döntéssel egyidőben célszerű megvalósítani. A tervező szervek és tervezők jogait és kötelezettségeit elemezve megállapítható, hogy a beruházási folyamatot a szervezetlenség, az abban résztvevők érdekkellentéte jellemzi, amely tényezők a környezetvédelem normarendszerének e területen való érvényesülését ellentétes hatásokkal befolyásolják. A tervező és a kivitelező szervek kapcsolatát rendezettebbé kell tenni oly módon, hogy a tervező hatáskörét kiterjesztjük a beruházás egész folyamatára, növeljük felelősségét a beruházások hatékony, költségtakarékos és az ökológiai szempontokat is érvényesítő megvalósításában.

Az építkezési munkákkal kapcsolatos jogi előírások környezetvédelmi szempontú értékelése során már megállapítható, hogy a jogalkotói szándékban a környezetvédelmi szempontok erőteljesebben érvényesülnek. Még mindig probléma azonban, hogy a környezetvédelmi szempontok kizárólag az építkezési folyamat előkészítő szakaszát rendező jogi rendelkezésbe épültek bele, s teljesen hiányoznak az építkezést, mint tényleges tevékenységet és potenciális környezeti kárforrást szabályozó joganyagból.

A környezetvédelem jogi felelősségi rendszerének vizsgálata átfogta a környezetvédelmi felelősség formáit, a komplex felelősség mibenlétét, részletesen az egyes

jogágazatokban fellelhető felelősségi alakzatok környezetvédelmi alkalmazhatóságát, a környezetvédelmi bírságokból befolyó pénzeszközök felhasználásának módját és szerkezeti kereteit. A kutatások jövőbeni feladatai a környezetminőség javításának irányítási és szabályozási kérdéseit ölelik fel.

A KGST 1.4. témaköre a környezetvédelem pedagógiai kérdéseit tartalmazza.*

Az e téren született kutatási eredmények nagyban hozzájárultak a pedagógiai munka környezetvédelmi tartalmának, színvonalának emeléséhez, a környezetvédelmi oktatás és nevelés tartalmi és formai gazdagításához. A téma eredményes művelése, a kutatási eredmények összegzése megteremtette a következő öt éves terv időszerű kutatási feladatainak kijelölését, a továbblépés lehetőségeit.

Az egyik kutatási irány a környezetvédelmi oktatás problémáit ölelte fel az oktatási intézményekben. Ennek keretében széles körű elemzések alapján áttekintették a környezetvédelmi oktatás és nevelés kérdéseit, ajánlásokat fogadtak el a képzés tematikájára vonatkozóan.

Sor került a környezetvédelmi oktatás és nevelés iskolai rendjének elemzése mellett az iskolán kívüli nevelés formáinak és tartalmának összehasonlító értékelésére is. Megfogalmazódott, hogy az iskolán kívüli környezetvédelmi nevelés módszerének alakításakor nagy mértékben kell támaszkodni a tanulók öntevékenységre.

Az ökológiai oktatás és nevelés tantárgyankénti megvalósítása, a koordináció szerepének értékelése országonként eltérő módon valósul meg, ezért tanulmányozni kell a különböző módszerek eredményeit.

A másik kutatási irány a *környezetvédelmi oktatás és nevelés* kérdései a nem pedagógiai felsőoktatási *intézményekben*, amelyek eredményeként a különböző jellegű felsőoktatási intézményekben folyó speciális környezetvédelmi oktatás és képzés kereteinek, óraszámainak, tartalmának, módszereinek átfogó feltárására és értékelésére került sor. A kutatások általános tapasztalata, hogy a felsőoktatásban még mindig nem vált egyöntetűen a szakképzés és a szakmai műveltség részévé a környezetvédelem. Vannak felsőoktatási intézmények hazánkban és más országokban is, ahol ez markánsabban kiforrott. Például a Szófiai Erdészeti Műszaki Főiskolán folyó ökológiai oktatás egyidejűleg diszciplináris és interdiszciplináris jellegű. Az elsajátítandó tantárgyak nagy részének és az elméleti oktató-nevelő, valamint a gyakorlati tevékenységnek szinte valamennyi formája ökológiai irányultságú, az erdőgazdasági és erdőtelepítési karon szinte nincs olyan oktató-nevelő és tudományos kutató tevékenység, amely nem függ össze a környezettel és amely a maga álláspontjából kiindulva ne lenne hasznára a természeti környezet védelmének és újjáteremtésének.

Ugyancsak találunk hasonlóan kedvező tapasztalatokat a magyar erdészeti és agrár felsőoktatásban, de a posztgraduális képzést is ellátó műszaki és agrár egyetemek kivételével sem hazánkban, sem más szocialista országban nem tekinthetjük megoldottnak e kérdést. Ezeket a gondokat is figyelembe véve vetődött fel annak igénye, hogy 1986–1990 között, ugyancsak együttes vizsgálatok alapján, a szocialista országok közös állásfoglalást, illetve ajánlást dolgozzanak ki a környezetvédelmi oktatás helyzetére, jövőjére vonatkozóan a társadalomtudományi oktatási intézményekben.

*A pedagógiai kutatások szervezését *Hajdú Zoltán* tudományos munkatárs vezette.

Az 1.5. téma A hulladékszegény technológiák gazdasági kérdéseit foglalta magába.

A hulladékszegény technológiák gazdaságosságának, értékelésének és kiválasztásának kérdéseivel foglalkozó hazai kutatómunkák során a cél az volt, hogy a Magyarországon megvalósított hulladékszegény technológiáknak a know-how-t nélkülöző leírását elkészítsék, egyben az azokra jellemző adatokat összegyűjtsék. A hulladékszegény technológiák elterjesztése társadalomtudományi összefüggéseinek, irányítási, szabályozási vonzatainak feltárása ma még kezdeti stádiumban van, ezt tükrözik a KGST együttműködésben elért szerény kutatási eredmények is.

Az 1.6. téma a határokon átjutó levegőszennyezés társadalmi-gazdasági, szervezési-jogi aspektusait tartalmazza.

E problémakör kutatása KGST-szinten 1984-ben indult, ekkor került sor az első szakértői ülésre Moszkvában, ahol a kutatás helyzetét tekintették át az együttműködők, valamint körvonalazták az 1986–1990-re vonatkozó elképzeléseket. Ez a kutatási irány a genfi összeurópai környezetvédelmi tanácskozás ajánlásának eredményeként került a KGST programjába. A genfi konvenció tartalmazza a nagy távolságokra, országhatárokon áterjedő légszennyező anyagok korlátozását.

Ennek alapján született meg az a megállapodás, hogy az egyezményhez csatlakozó országok – köztük Magyarország is – 1993-ig 30%-kal csökkentik kéndioxid kibocsátásukat.

Vizsgálataink az e témába vágó nemzetközi jogi szabályozás elemzéséhez adtak alapot a magyar környezetvédelmi érdekekre figyelemmel. Számba vettük és értékeltük a témakört szabályozó nemzetközi jogi normákat, részletesen elemeztük az erre vonatkozó nemzetközi jogi szerződéseket, különös figyelemmel témánk szempontjából jelentősek. Kutatásaink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a szerződéses szabályozás a vártnál kisebb szerepet játszik a levegővédelem nemzetközi problémáinak megoldásában, az együttműködés szervezésében. Ennek tulajdonítható, hogy a nemzetközi környezetvédelmi jog e területén a nemzetközi jogi általános elvei kerülnek előtérbe. A határokon átjutó levegőszennyezés összefüggésrendszerében tisztáztunk bizonyos alapkérdéseket, vázoltuk az értelmezésükkel kapcsolatos problémát.

A határokon átjutó levegőszennyezésről szóló nemzetközi jog lehetséges problémái közül részletesebben foglalkoztunk a megelőzési, csökkentési és jóvátételi kötelezettség természetével, a szennyezés fogalmával. A hazai gyakorlati hasznosítás lehetőségét megalapozandó, tézisszerűen vázoltuk azokat a feladatokat, amelyekkel a környezetvédelmi területen döntést hozó állami szerveknek számolni kell, mind a nemzetközi jogalkalmazással összefüggésben.

További feladatok. A KGST I. problémakör további feladatait a Meghatalmazottak Tanácsának XII. ülése határozta meg, amely az 1986-1990 közötti időszakra az alábbi témákat fogadta el:

- A környezetvédelem tervezésének és irányításának továbbfejlesztése
- A környezetvédelmi intézkedések közgazdasági hatékonysága és prioritásai
- A környezeti állapot értékelése és prognózisa a regionális fejlődésben
- A környezetminőség javításának és védelmének jogi problémái

- Az ökológiai oktatás és nevelés továbbfejlesztése a szocialista országok iskolai és főiskolai képzésben
- A szakemberek képzésének és továbbképzésének rendszere a környezetvédelem terén
- A hulladékmentes és kevés hulladékkal járó technológiák alkalmazásának közgazdasági és szervezési-jogi, kérdései
- Az országhatárokon áttérjedő légszennyeződés társadalmi-gazdasági és szervezési-jogi aspektusai.

Fodor István

ÚJ, CSOPORTOS FALUSI TELEPÜLÉSEK BÁCS-KISKUN MEGYÉBEN

Beszámoló egy kecskeméti tanácskozásról

Az 1985. január 29-én tartott konferenciát a Szegedi Akadémiai Bizottság Területfejlesztési Munkabizottsága, a Bács-Kiskun megyei Tanács és annak Tudományos Koordinációs Szakbizottsága, valamint a Regionális Kutatások Központja Településkutató Csoportja rendezte.

A kutatók és gyakorlati szakemberek részvételével tartott összejövetel nyitó előadását ENYEDI GYÖRGY akadémikus, az RKK főigazgatója tartotta. Ismertette a témavezetésével lezajlott kétéves kutatás legfontosabb eredményeit. Bevezetőjében arról szólt, hogy egyes szerzők (KÖRMENDI K., LETTRICH E., ROMÁNY P.) már korábban is felhívták a figyelmet a tanyarendszer besűrűsödésével keletkező kistelepülésekre, de a vizsgálat kezdetéig viszonylag keveset tudtunk a kiváltó okokról, a migráció jellemzőiről, irányairól, az ilyen kistelepüléseken élők életmódjáról, életkörülményeiről.

Az egyedi kérdőíves felmérés összesített eredményei alapján kimutatható, hogy az ilyen 2–300 fős kistelepülések népességének 90–95%-a tanyáról költözött be, a lakosok zöme fiatal, a lakáskörülmények pedig igen jók. Érdekes tényként emelte ki az előadó, hogy a felmért kistelepüléseknek az aktív keresők foglalkozási szerkezete szerint meghatározható típusai – még ekkora településméretben is – az urbanizáció egyes fokozatait fejezik ki. Vannak közöttük a mezőgazdasági nagyüzemek által alapított, szélsőségesen agrárjellegű kistelepülések, a jó közlekedési helyzetű pontokon egyes foglalkozási szerkezetűek, Kecskemét környékén pedig fellelhetők a dinamikus növekedésű, szuburbán kistelepülések is.

Kiemelte, hogy a jelenséget Európa más részein is vizsgálták már, s hogy hazánkban is szükség van olyan, a falusi településfejlődésről általánosan kialakult képet differenciáltabban figyelembe vevő településpolitikára, amely teret ad a helyi sajátosságok kibontakozásának, a vizsgálatban szereplő aprófalú méretű, csoportos települések faluvá fejlődésének. Ez annál is inkább fontos, mert abból a feltételezésből kiindulva, hogy a kisméretű település eleve életképtelen, központi intézkedések sorával tetünk tönkre az egyébként gazdasági funkcióik alapján életképes településeket. Ezért további vizsgálatokkal kellene feltárni a községi (társközségi) igazgatási önállóságra alkalmas kistelepüléseket, s lehetővé tenni, hogy társadalmukat, közösségüket önkormányzati és öntevékeny szervezetek is erősítsék. A nagyüzemek által létrehozott települések is részei a magyar településállománynak, így nem lehet azokat csak a létesítő termelőszövetkezet vagy állami gazdaság gondjára és terhére bízni, mint ahogy a városokat sem az ipari üzemek vagy kereskedelmi vállalatok, hanem önálló településszervezetük irányítja.

CSATÁRI BÁLINT kandidátus, tudományos csoportvezető korreferátumában felhívta a figyelmet arra, hogy mind építési, mind tanácsi igazgatási, mind tervezési vonalon túl sok tisztázatlan, összeegyeztethetetlen fogalom van forgalomban a kistelepülésekkel kapcsolatban. Szólt arról is, hogy a kiépülésükben megtorpant, ellátó- és intézményhálózatukat tekintve fejletlen kistelepüléseken élők többsége gyermekének a jövőjét más településen képzei el, így e települések sorsa egy generációváltás után bizonytalanná válhat.

SÁNTHA JÓZSEFNÉ, a KSH Bács-Kiskun megyei Igazgatóságának osztályvezetője a kistelepülések statisztikai regisztrálhatóságának problémáiról szólt. Kiemelte: az új, csoportos települések keletkezése révén a tanyai-külterületi és az „egyéb belterületi” népesség területi koncentrációja felgyorsult. Ezután röviden vázolta annak a faktor- és clusteranalízisnek a főbb eredményeit, amelyek többségében egybeesnek a Településkutató Csoport vizsgálatában közölt típusokkal.

Nagy érdeklődés kísérte MARKOLT LÁSZLÓ építészmérnöknek (BÁCS-TERV, Kecskemét) előadását, aki rámutatott arra, hogy építési szempontból sem tisztázott e kistalvak jövője. A számukra készült rendezési tervek ugyan megfelelnek az Országos Építési Szabályzatnak, de a közintézményeknek kihagyott telkek sokszor üresen maradnak, s nincs mód arra, hogy bizonyos sűrűn lakott tanyás térségekben többféle területhasznosítást is tervezhessenek. Fontosnak tartotta a telekméretet és a telekrendet, mert azoknak a háztáji és házkörüli gazdaság működtetését kell szolgálniuk.

SZTRINKÓ ISTVÁN néprajzkutató, a Bács-Kiskun megyei Múzeumi Szervezet igazgatóhelyettese az életmódváltozás egyes tényezőit elemezte, ismételten kiemelve, hogy pl. a Kiskunmajsa környéki csoportos települések jövője bizonytalan, s ezt a településformát csak a tanyáról beköltöző első generáció választotta, gyermekeik már elköltöznek.

A záró korreferátumot KIRÁLY LÁSZLÓ GYÖRGY közigazdász, az MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottságának politikai munkatársa tartotta. Azt ecsetelte, hogy a politikának lehetőséget kell biztosítania az új települések társadalmi-szervezeti életének megszervezésére, s erre a lehetőséget még akkor is meg kell adni, ha „helyben” ez az igény még nem fogalmazódik meg.

Ezután a konferencián elnöklő SIMON IMRE kandidátus, a SZAB Területfejlesztési Munkabizottságának elnöke megnyitotta a vitát. Először BOROS FERENC, a földrajztudomány doktora (ÉVM, Bp.) kapott szót. Nagyra értékelte a kutatás, újszerűségét, s azt, hogy az eredmények a gyakorlati terület- és településfejlesztést is segíthetik. Kiemelte, hogy az új hosszú távú politika csak ilyen és hasonló indíttatású kutatásra építve lehet sikeres. Majd arról szólt, hogy a helyi sajátosságokhoz idomulva meg kell változtatni az építési szabályozást is.

Utána BARTKE ISTVÁN, a közgazdaságtudomány doktora (OTTGI, Bp.) következett hozzászólással, amiben kifejtette: a Bács-Kiskun megyei példák és a kutatás eredményei országos jelentőségűek, és másutt is figyelemmel kellene lenni ezekre a külterületi településekre.

Különös hatású felszólalást tett FAZEKAS FERENC, a katonatelepi általános iskola igazgatója, aki saját maga is részese, átélője volt kistelepülése ellentmondásos fejlődésének. Azt hangsúlyozta, hogy feltétlenül meg kell teremteni az alapellátást min-

den arra alkalmas helyen, mert csak így remélhető, hogy „összkomfortossá” válik az egész település, s nemcsak a lakások azok.

Ezután GABORJÁK JÓZSEF közigazdász, a Bács-Kiskun megyei Tanács Tervosztályának vezetője szólt arról, hogy a megye be kívánja építeni a kutatás eredményeit a VII. ötéves tervébe. A gondok között kiemelte, hogy az ellátási hiányok sora igen hosszú, s szükség van a kistelepülés és az anyaközség szorosabb együttműködésére is.

Az utolsó hozzászóló GAJDÓCSI ISTVÁN, a megyei tanács elnöke volt. Hitet tett amellett, hogy ezekben a kistelepülésekben is kötelessége a vezetésnek a színvonalas, emberi életkörülményeket biztosítani. A hét megyéből és Budapestről érkezett, mintegy 80 résztvevővel tartott tanácskozás SIMON IMRE zárszavával ért véget.

Csatári Bálint

JOSEPH, ALUN E.–PHILLIPS, DAVID R.: ACCESSIBILITY AND UTILIZATION:
GEOGRAPHICAL PERSPECTIVES ON HEALTH CARE DELIVERY

Egészségügyi ellátás – a földrajz látószögéből (New York: Harper and Row, 1984. 214 p.)

Az elmúlt évtizedekben jelentősen kiszélesedett a földrajztudomány látóhatára – a vizsgált társadalmi folyamatokat, a kutatók kérdésfelvetéseit, módszertani apparátusát egyaránt értve ezalatt. Új rész-diszciplínák, irányzatok sora jelent meg a földrajztudomány és a többi társadalomtudomány határai mentén. Ennek a folyamatnak része a hagyományos orvosföldrajzon (medical geography) belül, illetve mellett az egészségügy-földrajz (geography of health care) kibontakozása. A tradicionális orvosföldrajz a betegségek és a halálozások területi eloszlását és terjedését, valamint a természeti és települési környezetnek az emberi egészségre gyakorolt hatását vizsgálja. (Ez számos publikációban az irányzat megnevezésében is tükröződik – "disease ecology", "geography of disease", "ecological medical geography".) Az egészségügy-földrajz az egészségügyi rendszerek területi struktúráját és folyamatát elsősorban az egészségügyi munkaerő, létesítmények és szolgáltatások területi elosztásának, „területi mintáinak” jellemzőit, egyenlőtlenségeit, továbbá az egészségügyi ellátás elérhetőségének és igénybevételeinek területi jellemzőit, területi-társadalmi különbségeit kutatja.

JOSEPH és PHILLIPS könyvének középpontjában az egészségügy-földrajz ez utóbbi kérdésköre, nevezetesen az *egészségügyi szolgáltatások elérhetősége és igénybevétele* áll. A szerzők nem elsősorban saját empirikus kutatási eredményeik, hanem az egészségügy-földrajz területén mások által felhalmozott tudás bemutatására törekednek; nagy súlyt helyeznek a különböző irányzatok, megközelítések rendszeresítésére – erényeikkel és korlátaikkal, valamint a további kutatást igénylő kérdések körvonalázásával együtt. Ezáltal nemcsak az egészségügy-földrajz kutatói, hanem a földrajz új irányzatai iránt érdeklődők vagy az egészségügy más terü-

letével foglalkozók számára is hasznos olvasmány lehet a mű.

Az első fejezet az egészségügy-földrajzot tágabb diszciplináris környezetében mutatja be – vázolja szemléletének szoros összefonódását a társadalomföldrajz területén kibontakozott „jóléti” irányzattal –, amely a társadalomtudományok szintetizálásának tekinti a földrajzot. A második fejezet az egészségügyi rendszerek meghatározó tényezőit és ezek konkrét megnyilvánulásait vázolja néhány országban. A szerzők hangsúlyozzák, hogy az egészségügyi szféra működését alapvetően az országok politikai-gazdasági berendezkedése befolyásolja. Az egészségügyi szféra jellemzői közül az alábbiaknak tulajdonítanak meghatározó szerepet az egyes konkrét egészségügyi rendszerek közti különbségek kialakításában: az egészségügypolitika, a központi irányítás, ellenőrzés mértéke, az egészségügyi szolgáltatásokért való fizetés módjai, az orvosok és a páciensek közötti kapcsolatrendszer. A következő öt fejezet azokat az eltérő elméleti megközelítéseket, empirikus kutatási irányzatokat és módszereket rendszeri, melyekkel az egészségügy-földrajzi kutatások az elérhetőség és igénybevétel problémáit, területi meghatározottságát vizsgálták.

A szerzők hangsúlyozzák az alapellátás (általános orvos vagy családi orvos) kiemelkedő fontosságát. Az egészségügyi hierarchiának ez az alapja; a legtöbb beteg az általános (családi) orvoson keresztül jut el a hierarchia magasabb szintjeihez. Következésképpen a szakellátás és a kórházi ellátás elérhetőségét is alapvetően befolyásolja az általános orvosi ellátás elérhetősége.

Nemcsak az alapellátás jelentősége, hanem a szerzők eddigi munkássága is magyarázza, hogy az egészségügy egyes alkotóelemei közül leg-sokoldalúbban és legrészletesebben az általános

orvosi és az elmeegészségügyi ellátás elérhetőségével foglalkoznak.

Az elérhetőség és az igénybevétel – JOSEPH és PHILLIPS szerint – „... ugyanazon érem két oldala, mivel az igénybevétel a feltárt elérhetőség manifesztálódása.” (9. o.) Ezen koncepció alapján különböztetik meg az elérhetőség-fogalom két irányzatát: a „potenciális” elérhetőséget (potential accessibility) és a „feltárt” elérhetőséget (revealed accessibility), ez utóbbit az igénybevétellel azonosítva.

Az elérhetőségnek három – egymással kölcsönhatásban lévő – dimenziót tulajdonítanak: földrajzi (fizikai), társadalmi-gazdasági és szervezeti. Ez utóbbi dimenzióon belül alapvető szerepe van az egészségügyi ellátás *hierarchikus felépítésének*, amely meghatározza az egészségügyi infrastruktúra egyes elemeinek területi elhelyezkedését, koncentrátságát.

A „potenciális” elérhetőség irányzata elsősorban a térben egyenlőtlenül elhelyezett egészségügyi munkaerő és intézmények, valamint a „potenciális” fogyasztók (tehát a lakosság) térbeli elhelyezkedésének kapcsolatát vizsgálja. Ebből eredően a fő hangsúlyt az elérhetőség földrajzi (fizikai) dimenziója kapja. Az orvosok elérhetőségéről – Anglia, Kanada és az USA példája nyomán – megállapítják: „E század folyamán az egészségügyi munkaerő növekvő specializációja – párosulva a falusi térségek népességcsökkenésével – az orvosok elosztásában a falu–város egyenlőtlenség folyamatos érvényesülését eredményezte.” (83. o.) Továbbá „Minden területi szinten jelentősek az orvosok kínálatának egyenlőtlenségei, viszonyítva a potenciális kereslethez.” (89. o.)

A könyvben bemutatott makroszintű megközelítések közül – a megjelenése óta eltelt másfél évtized szakirodalmi bizonyítja – tudománytörténeti jelentőségű a HART által megfogalmazott „inverse care law”. „Azokon a területeken, ahol több a megbetegedés és halálozás, az általános orvosoknak több a munkája, nagyobb körzetének a lakosság száma, rosszabb a kórházi háttere ... , mint az egészségesebb térségekben; a kórházi orvosok nagyobb esetszámot látnak el kevesebb személyzettel és felszereléssel, elavultabb épületekben, ismétlődő kríziseket elszenvedve a felhasználható kórházi ágyak és a helyettesítés területén. Ezek a tendenciák úgy összegezhethők, mint az inverz ellátás törvénye: a jó orvosi ellátás elérhetősége inverz módon változik a lakosság szükségletéhez viszonyítva.” (81. o.)

Az „inverse care law” kérdésfelvetése, azaz a szükségletek területi (és társadalmi) eloszlása, valamint az egészségügyi szolgáltatások területi elosztása közötti viszony vizsgálata – véleményünk szerint – alapvető feladat a magyarországi területi és egészségügyi kutatások számára is. E törvényszerűség konkrét érvényesülésére irányuló empirikus kutatások ugyanakkor közelebb hozhatják egymáshoz az orvostudomány tradicionális irányzatát és az egészségügy-földrajzot.

Az elérhetőség másik irányzata (revealed accessibility) az egyes szolgáltatások *igénybevételének* területi különbségeit vizsgálja. A szerzők részletesen foglalkoznak az igénybevételt befolyásoló nem-területi tényezőkkel, mint pl. a társadalmi rétegződés, a jövedelmek, az életkor és a nemek, az etnikai csoportok szerinti, valamint az egyéni „magatartásból” eredő különbségekkel (az egyének különböző mértékben ismerik fel szükségleteiket, eltérő szinten informáltak a lehetséges szolgáltatásokról és azok elérhetőségéről.)

Alapvető jelentőségű a távolság igénybevételt csökkentő hatásának („distance decay effects”) a tárgyalása. A szerzők hangsúlyozzák: annak ellenére, hogy a távolság hatását nem lehet elkülöníteni a társadalmi, gazdasági, pszichológiai, intézményi tényezőktől, a geográfusok meggyőződése, hogy a területi tényezők fontos, esetenként meghatározó szerepet játszanak az egészségügyi ellátás igénybevételében.

A távolság igénybevételt csökkentő hatását (azaz a létesítménytől való távolság és a 10 000 lakosra jutó igénybevétel közötti inverz kapcsolatot) JARVIS fogalmazta meg 1851-ben az elmeorvosokra, ezért az irodalomban „Jarvis törvénye”-ként is ismert. A távolság negatív hatása különböző mértékben érvényesülhet az egyes egészségügyi szolgáltatások esetében. A könyv a kórházak sürgősségi osztályára, a fogorvosi ellátásra, az általános orvosi ellátásra, a kórházi ellátásra és az elmeegészségügyi ellátásra vonatkozó empirikus tanulmányokat sorakoztat fel. Egy példa: „A kórháztól 20 km-re a fekvőbetegek aránya 40%-ára csökkent annak, amely a kórház közvetlen környezetében volt, amíg a járóbeteg igénybevétel még nagyobb mértékben, 25%-ra esett” – közlik egy New South Wales-i kórházra vonatkozó vizsgálatról.

A fenti irányzat alapvető problémája túlmutat az egészségügy-földrajz terepén. A lakosság egészségügyi ellátás iránti szükséglete ugyanis nem ismert, nem rendelkezünk megfelelő

módszerekkel a meghatározásához, sőt maga a fogalom is sokféleképpen (és hozzátehetjük, gyakran az egyes értelmezések összekeveredve) jelentkezik a szakirodalomban. Ha a szükséglet (és annak területi elosztása) nem ismert, az sem mondható meg, hogy mekkora része maradt ki-elégítetlen – a mérhető igénybevételhez viszonyítva.

További megválaszolatlanul maradt kérdéseink sem a szerzőknek róhatók fel – az egészségügy-földrajz jelenlegi állapotából fakadnak. Ezek közül egyet emelünk ki: az igénybevételt befolyásoló nem-területi tényezők is (társadalmi réteg, életkor stb.) jelentős területi különbségeket mutatnak. Hogyan fonódnak össze ezek a területi különbségek a földrajzi természetű tényezők különbségeivel, illetve melyik játssza a

meghatározó szerepet az elérhetőség területi különbségei alakításában?

A könyv utolsó fejezete az egészségügyi tervezés területi vonatkozásait tárgyalja, bemutattva a lehetséges stratégiákat és néhány konkrét gyakorlati példát a területi problémák kezelésére.

A szerzők az előszóban hangsúlyozzák, hogy könyvük részben az orvosföldrajz egyetemi oktatása számára íródott. Az ilyen jellegű speciális kurzusok – ha lennének –, Magyarországon is hasznosítani tudnák a könyvet.

Az egészségügyföldrajzzal való további ismerkedést megkönnyítheti a könyv közel 500 tételt tartalmazó irodalomjegyzéke is.

Orosz Éva

SZENTI TIBOR: PARASZTVALLOMÁSOK

(Gondolat; Budapest, 1985 390 p.)

SZENTI TIBORt 1979-ben megjelent „A tanya” c. műve avatta igazi néprajzkutatóvá, ez a szakmai elismerés mellett szép közönség-sikert is hozott számára. Ez a kezdet visszatérésre kötelez. Új könyve: főhajtás a vásárhelyi parasztember előtt.

A dél-alföldi tanya város népeletének megrajzolását már a neves etnográfus, KISS LAJOS (1881–1965) tervebe vette. A szegényparasztság társadalomrajzával – „A szegény emberek élete” (Bp. 1955) – el is készült, halála azonban megakadályozta abban, hogy vállalkozását a középbirtokos gazdareteg életmódjának bemutatásával teljessé tegye. SZENTI TIBOR munkája – noha Hódmezővásárhely néprajzi szempontból korántsem föltáratlan terület – több egyszerű, hiányt pótló folytatásnál.

„Parasztvallomások” – ígéri a cím. Kik valának hát, hogyan és miről? Századunk első felének vásárhelyi gazdatársadalmát zömmel kis- (5–20 hold) és középbirtokosok (20–100 hold) alkották, akik, ha más-más szinten is, de a hagyományos tanyai parasztelelméletet éltek. Amit e könyv őriz: közel ötven képviselőjük tudás- és élményanyaga. Mivel a gazdacsalád vagyona fölött az apa rendelkezett, s a termelést is ő irányította, nem meglepő, hogy jórészt fér-

fiak emlékeznek. Hetven-nyolcvan felé járó idős emberek szinte valamennyien – az öregkor bölcsességével és megnyugvásával visszatekintők. Megszólítani őket! Az etnográfus kutatói mentalitása példaadó: illő alázattal, egyéniségük tiszteletben tartásával fordul hozzájuk – s a bizalmukkal tisztelik meg érte. Még a magnetofon, az interjú jellegű anyaggyűjtés bevett segédeszköze sem áll ember és ember közé; ha mégoly sok időt, fáradságos gondot és türelmet igényel is a kézzel történő lejegyzés. Adott azonban a könyvbe gyűjtött szavak hitelét biztosító „parasztlektorálás” lehetősége. Ugyanaz leírva is, mint elmondva? A szerző által továbbfejlesztett módszer nagy értéke, hogy a kérdezettek névtelen „adatközlők” helyett a szó szoros értelmében vallomástevők, az alkotás folyamatának aktív résztvevői lehetnek. Az olvasó számára így válik érthetővé, hogy a családi hagyományok, valós élethelyzetek, racionális tapasztalatok – azaz a viszonylag egyszerűen átadható ismeretanyag – mellett a paraszti lét értelmét summázó, soha ki nem mondott „hitvallások” is utat találhattak a kérdezőhöz. Ő megérti és közvetíteni tudja ezt az üzenetet!

„Mélyfúrással rést nyitottam egy múltba vesző világba” – fogalmazza meg bevezetőjében

módszerekkel a meghatározásához, sőt maga a fogalom is sokféleképpen (és hozzátehetjük, gyakran az egyes értelmezések összekeveredve) jelentkezik a szakirodalomban. Ha a szükséglet (és annak területi elosztása) nem ismert, az sem mondható meg, hogy mekkora része maradt ki-elégítetlen – a mérhető igénybevételhez viszonyítva.

További megválaszolatlanul maradt kérdéseink sem a szerzőknek róhatók fel – az egészségügy-földrajz jelenlegi állapotából fakadnak. Ezek közül egyet emelünk ki: az igénybevételt befolyásoló nem-területi tényezők is (társadalmi réteg, életkor stb.) jelentős területi különbségeket mutatnak. Hogyan fonódnak össze ezek a területi különbségek a földrajzi természetű tényezők különbségeivel, illetve melyik játssza a

meghatározó szerepet az elérhetőség területi különbségei alakításában?

A könyv utolsó fejezete az egészségügyi tervezés területi vonatkozásait tárgyalja, bemutatva a lehetséges stratégiákat és néhány konkrét gyakorlati példát a területi problémák kezelésére.

A szerzők az előszóban hangsúlyozzák, hogy könyvük részben az orvosföldrajz egyetemi oktatása számára íródott. Az ilyen jellegű speciális kurzusok – ha lennének –, Magyarországon is hasznosítani tudnák a könyvet.

Az egészségügyföldrajzzal való további ismerkedést megkönnyítheti a könyv közel 500 tételt tartalmazó irodalomjegyzéke is.

Orosz Éva

SZENTI TIBOR: PARASZTVALLOMÁSOK

(Gondolat; Budapest, 1985 390 p.)

SZENTI TIBORt 1979-ben megjelent „A tanya” c. műve avatta igazi néprajzkutatóvá, ez a szakmai elismerés mellett szép közönség-sikert is hozott számára. Ez a kezdet visszatérésre kötelez. Új könyve: főhajtás a vásárhelyi parasztember előtt.

A dél-alföldi tanya város népeletének megrajzolását már a neves etnográfus, KISS LAJOS (1881–1965) terve vette. A szegényparasztság társadalomrajzával – „A szegény emberek élete” (Bp. 1955) – el is készült, halála azonban megakadályozta abban, hogy vállalkozását a középbirtokos gazdareteg életmódjának bemutatásával teljessé tegye. SZENTI TIBOR munkája – noha Hódmezővásárhely néprajzi szempontból korántsem föltáratlan terület – több egyszerű, hiányt pótló folytatásnál.

„Parasztvallomások” – ígéri a cím. Kik valának hát, hogyan és miről? Századunk első felének vásárhelyi gazdatársadalmát zömmel kis- (5–20 hold) és középbirtokosok (20–100 hold) alkották, akik, ha más-más szinten is, de a hagyományos tanyai parasztelelméletet éltek. Amit e könyv őriz: közel ötven képviselőjük tudás- és élményanyaga. Mivel a gazdacsalád vagyona fölött az apa rendelkezett, s a termelést is ő irányította, nem meglepő, hogy jórészt fér-

fiak emlékeznek. Hetven-nyolcvan felé járó idős emberek szinte valamennyien – az öregkor bölcsességével és megnyugvásával visszatekintők. Megszólítani őket! Az etnográfus kutatói mentalitása példaadó: illő alázattal, egyéniségük tiszteletben tartásával fordul hozzájuk – s a bizalmukkal tisztelik meg érte. Még a magnetofon, az interjú jellegű anyaggyűjtés bevett segédeszköze sem áll ember és ember közé; ha mégoly sok időt, fáradságos gondot és türelmet igényel is a kézzel történő lejegyzés. Adott azonban a könyvbe gyűjtött szavak hitelét biztosító „parasztlektorálás” lehetősége. Ugyanaz leírva is, mint elmondva? A szerző által továbbfejlesztett módszer nagy értéke, hogy a kérdezettek névtelen „adatközlők” helyett a szó szoros értelmében vallomástevők, az alkotás folyamatának aktív résztvevői lehetnek. Az olvasó számára így válik érthetővé, hogy a családi hagyományok, valós élethelyzetek, racionális tapasztalatok – azaz a viszonylag egyszerűen átadható ismeretanyag – mellett a paraszti lét értelmét summázó, soha ki nem mondott „hitvallások” is utat találhattak a kérdezőhöz. Ő megérti és közvetíteni tudja ezt az üzenetet!

„Mélyfúrással rést nyitottam egy múltba vesző világba” – fogalmazza meg bevezetőjében

SZENTI TIBOR. Ami felszínre kerül: egy eltűnt társadalmi réteg megfogatkozott szellemi öröksége. Az etnográfus a szóbeli vallomásokon kívül a paraszti írásbeliség fölkatott emlékeiből igyekszik rekonstruálni ezt a hagyatékot, de hogy minél pontosabb, minél teljesebb legyen, él a helytörténeti források, korabeli térképek, ház-alaprajzok és fényképek adta lehetőségekkel is. Mozaikokból építkezik tehát, mégis mind a 14 fejezet megkomponált egész. A hiteles „paraszti művelődéstörténethez” bőséges jegyzetanyag, elmélyült kutatómunkáról tanúskodó „mini tájszótár” s a legalapvetőbb műveket tartalmazó szakirodalmi tájékoztató ad útmutatást. (Aki a kezdőbetűk olvastán nem röstell mindig hátralapozni, még a vallomásteveket is azonosíthatja a Függelékben található névjegyzék alapján. Apródonként összeáll így egy-egy emberélet története.)

Teljességre törekvő paraszti rétegvizsgálata eredményeit tematikus elrendezésben tárja elénk a szerző. Gondolatmenetét – már csak az idézett vallomástörödékek varázsáért is – érdemes megismerni!

I. Történelmi emlékezet

(„Mindég a parasztot vitték a tűzvonalba, és azt nem sajnálta sönki. Hó lepte, akna roncsolta, golyó fogta. A paraszt, aki termelt, aki éjt nappallá téve dolgozott, hogy eltartsa a nemzetet, ő volt a történelmöm, a háborúk martaléka.” 56. o.)

Kiindulópont: az időhatárok és a földrajzi keretek megrajzolása. A múltidézés ennek megfelelően a népi emlékezet különböző valóságértékű szféráihoz kapcsolódik: 1) a nemzedékről nemzedékre hagyományozott mondai világ, 2) az ősök, a déd- és nagyszülők révén átfogható idő, 3) a két világháború által meghatározott személyes élmények. Külön fejezet foglalkozik a nemzeti múlt emlékeinél is értékesebb, ám mind ez ideig kevés figyelemre méltott paraszti helytörténet problémakörével. Szentí Tibor tudakozódása nyomán eddig ismeretlen nézőpontból tárul föl előttünk mezőváros és határa, továbbgondolásra érdemes szempontokat adva történészeknek és a települések belső szerkezetét kutató geográfusnak egyaránt.

II. Család, műveltség, gazdálkodás

(„Úgy tartották, hogy Amég a vásárhelyi gazda az ágyban a lábát föl tudja emelni, nem írat sömmüt a fiaira.” 116. o.)

Az általánosan elfogadott közösségi normák és a különöc egyediség sajátos kettőssége „szociológusnéprajzi” megközelítésben – ez a második nagy gondolatkör summázata.

A nemzedékeket egységbe fogó gazdanagy-család a termelés szervezeti kereteként s mintadó szűkebb közösségként jelenik meg. Az összetartozás igazi erejét az anya, nagyanya szeretete biztosította, míg a gazdaság irányítása, vagyona révén, a családfő kezében összpontosult. Az emlékező parasztember most válik csak igazán szakértővé, lett legyen szó a határhasználat rendjéről, a termelési folyamatok egymásutánjáról, a cselédek rangsoráról vagy akár a tanya és a városi ház kapcsolatáról.

„Különös parasztkok – furcsa szokások.” Életteli történetek következnek „tanyai donquijotékról”; gögös, vagyont herdáló vagy éppen fukar gazdákról; idevetődött vándorokról – félelmet keltő vagy nevetésre ingerlő idegenek itt valahányan. Egészen más – mert elfogadott – az átlagnál érzékenyebb lelki alkatú versfaragó parasztkok világa.

III. A test és a lélek tükré

(„Ezt az életöt akkor is végigélném, ha újra születnék, mert az igazi boldogságot csak a földtől lehet mögkapni. Nem csuda, hogy anyaföldnek hívják, mert az anya és a föld adta szeretet egyazon boldogság.” 355. o.)

A befejező rész központi gondolata: az élet csodája. Megóvásának vágya, az egészség, a munkaképesség visszaszerzésének igénye nemzedékek gyógyító tapasztalatait érlelte tudássá Vásárhelyt is. A szerzőnek valóságos kis gyűjteményt sikerült összeállítania az embert gyöttrő, állatot kízó nyavalyák orvoslására szolgáló népi receptekből.

Bölcső, nászágy, koporsó – az emberélet fordulóinak ismert kellékei. Az újszülött fogadása és a halott búcsúztatása nem tér el lényegesen más református vidékek hagyományaitól. Annál többet mond azonban a szerelmi élet benső titkainak föltárása. Szentí Tibor szinte példa nélkül álló vállalkozása a szemérmes hallgatás világába enged bepillantást.

Mi adja meg az élet értelmét? A kérdésre – a számvetést készítő öregek sajátos filozófiájával – sosem hallott paraszti „ars poeticákban” fogalmazódnak meg a válaszok. Nemcsak a néprajzosokhoz szól, s nemcsak a vásárhelyieké ez a könyv. Amit írója vállalt: az emlékezettel még éppen elérhető parasztmúlt emberi értékeinek átmentése. Értük és általuk, akik sorsként élték

meg azt – mindannyiunknak, hogy merítsünk belőle. Mert az üzenet így hangzik:

„A mi sorsunk a halálunkkal lezárul, de mégis folytatódik tovább, mert gyerökök születtek. A szülők, az embörök a gyerökeikben élnek majd tovább.” (338. o.)

Legyen ez ajánlás valamennyi társadalomkutató számára.

Duró Annamária

FRISNYÁK SÁNDOR: TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

(Szabolcs-Szatmár megyei Pedagógus Továbbképző Intézet; Nyíregyháza, 1985. 390 p.)

A könyv a szerző „Adalékok a Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység történeti földrajzához (XVIII–XIX. század)” c. kandidátusi értekezése alapján készült. A vizsgált mintaterületek eltérő jellege (alföldi és hegységi) módot ad annak bemutatására, hogy a különböző környezettípusok – mint a társadalmi termelés állandó és szükség-szerű feltételei – többféle termelési-gazdasági tér kialakulását segítették elő. Az „időkeresztmetszet” (a XVIII–XIX. század) kiválasztását a földrajzi környezet átalakulásának felgyorsulása, a természeti képben és a társadalmi-gazdasági szférában bekövetkezett változások magyarázzák.

A történeti földrajznak két ága van. Az egyik a topográfiai rekonstrukció, amellyel a historikusok foglalkoznak. Ez a jelenségek és folyamatok térbeli regisztrálására törekszik. A geográfusok által művelt önálló történeti földrajz feladata a földrajzi környezet (valamely szintű regionális egység) múltbeli állapotának komplex geográfiai feltárása és értékelése. A történeti földrajz – véli a szerző – a gazdaságföldrajz önálló tudományága, ugyanúgy mint az ipar-, az agrár-, a településföldrajz stb. Azonban Magyarországon a történeti földrajz mindmáig kevésbé művelt tudomány, s e műfajban elért eredmények nagy része a történészek érdeme. Magyarország történeti földrajzának feldolgozása a makroregionális vizsgálatok eredményeire kell hogy épüljön. Mivel nagytáj-szintű történeti földrajzi munkák még nem állnak rendelkezésre, mezo- és mikrotérségek kutatása lát-szik reális feladatnak. Ennek a koncepciónak az

értelmében született meg ez a munka is. A szerző kutatásai során a források széles körét használta fel, köztük elsősorban a történeti földrajz speciális forrásait (írott emlékek, íratlan szellemi hagyatékok, földrajzi nevek, régi kéziratok és nyomtatott térképek, látképek, rajzok, fényképek, tárgyi emlékek). A forrásanyag feldolgozása során alkalmazni kellett a történeti földrajzban ismert metodikai eljárásokat, így a reduktív (egyszerűsítő), a retrospektív (visszafelé vizsgáló), retrogresszív (visszafelé haladó) és különösen a komparatív (összehasonlító) módszert. Ez utóbbi lehetővé teszi, hogy egy-egy korszak értékelése ne szakadjon el az akkor adott fejlődési színvonaltól, az akkori társadalmi, gazdasági és politikai hatótényezőktől.

A könyv a földrajztudományban klasszikusan alkalmazott logikai menetet követi. Első érdemi fejezete az említett területek XVIII. századi ősi, folyószabályozás és belvízrendezés előtti állapotát tárja elénk. Az olvasó sok érdekességet, részletekre is kiterjedő leírást, korabeli rajzolt térképeket talál a vidékek XVIII. századi természetföldrajzi és elsősorban hidrogeográfiai képéről. Nagyon karakteresen jelentkeznek a társadalom természetátalakító szerepe és ereje a XIX. század folyamán az alföldi térségek példáján (belvízrendezés, folyószabályozás stb.). A hegyvidéki mintaterület természetföldrajzi képe az egymásra épülő kultúrák nyomán kisebb változáson ment keresztül, mint síksági környezete.

A következőkben a szerző a termelés társadalmi-gazdasági feltételeit elemzi, elhelyezi a térséget a vizsgált időszak szűkebb és tágabb

Mi adja meg az élet értelmét? A kérdésre – a számvetést készítő öregek sajátos filozófiájával – sosem hallott paraszti „ars poeticákban” fogalmazódnak meg a válaszok. Nemcsak a néprajzosokhoz szól, s nemcsak a vásárhelyieké ez a könyv. Amit írója vállalt: az emlékezettel még éppen elérhető parasztmúlt emberi értékeinek átmentése. Értük és általuk, akik sorsként élték

meg azt – mindannyiunknak, hogy merítsünk belőle. Mert az üzenet így hangzik:

„A mi sorsunk a halálunkkal lezárul, de mégis folytatódik tovább, mert gyerökök születtek. A szülők, az embörök a gyerökeikben élnek majd tovább.” (338. o.)

Legyen ez ajánlás valamennyi társadalomkutató számára.

Duró Annamária

FRISNYÁK SÁNDOR: TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ

(Szabolcs-Szatmár megyei Pedagógus Továbbképző Intézet; Nyíregyháza, 1985. 390 p.)

A könyv a szerző „Adalékok a Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység történeti földrajzához (XVIII–XIX. század)” c. kandidátusi értekezése alapján készült. A vizsgált mintaterületek eltérő jellege (alföldi és hegységi) módot ad annak bemutatására, hogy a különböző környezettípusok – mint a társadalmi termelés állandó és szükség-szerű feltételei – többféle termelési-gazdasági tér kialakulását segítették elő. Az „időkeresztmetszet” (a XVIII–XIX. század) kiválasztását a földrajzi környezet átalakulásának felgyorsulása, a természeti képben és a társadalmi-gazdasági szférában bekövetkezett változások magyarázzák.

A történeti földrajznak két ága van. Az egyik a topográfiai rekonstrukció, amellyel a historikusok foglalkoznak. Ez a jelenségek és folyamatok térbeli regisztrálására törekszik. A geográfusok által művelt önálló történeti földrajz feladata a földrajzi környezet (valamely szintű regionális egység) múltbeli állapotának komplex geográfiai feltárása és értékelése. A történeti földrajz – véli a szerző – a gazdaságföldrajz önálló tudományága, ugyanúgy mint az ipar-, az agrár-, a településföldrajz stb. Azonban Magyarországon a történeti földrajz mindmáig kevésbé művelt tudomány, s e műfajban elért eredmények nagy része a történészek érdeme. Magyarország történeti földrajzának feldolgozása a makroregionális vizsgálatok eredményeire kell hogy épüljön. Mivel nagytáj-szintű történeti földrajzi munkák még nem állnak rendelkezésre, mezo- és mikrotérségek kutatása lát-szik reális feladatnak. Ennek a koncepciónak az

értelmében született meg ez a munka is. A szerző kutatásai során a források széles körét használta fel, köztük elsősorban a történeti földrajz speciális forrásait (írott emlékek, íratlan szellemi hagyatékok, földrajzi nevek, régi kéziratok és nyomtatott térképek, látképek, rajzok, fényképek, tárgyi emlékek). A forrásanyag feldolgozása során alkalmazni kellett a történeti földrajzban ismert metodikai eljárásokat, így a reduktív (egyszerűsítő), a retrospektív (visszafelé vizsgáló), retrogresszív (visszafelé haladó) és különösen a komparatív (összehasonlító) módszert. Ez utóbbi lehetővé teszi, hogy egy-egy korszak értékelése ne szakadjon el az akkor adott fejlődési színvonaltól, az akkori társadalmi, gazdasági és politikai hatótényezőktől.

A könyv a földrajztudományban klasszikusan alkalmazott logikai menetet követi. Első érdemi fejezete az említett területek XVIII. századi ősi, folyószabályozás és belvízrendezés előtti állapotát tárja elénk. Az olvasó sok érdekességet, részletekre is kiterjedő leírást, korabeli rajzolt térképeket talál a vidékek XVIII. századi természetföldrajzi és elsősorban hidrogeográfiai képéről. Nagyon karakteresen jelentkeznek a társadalom természetátalakító szerepe és ereje a XIX. század folyamán az alföldi térségek példáján (belvízrendezés, folyószabályozás stb.). A hegyvidéki mintaterület természetföldrajzi képe az egymásra épülő kultúrák nyomán kisebb változáson ment keresztül, mint síksági környezete.

A következőkben a szerző a termelés társadalmi-gazdasági feltételeit elemzi, elhelyezi a térséget a vizsgált időszak szűkebb és tágabb

gazdasági térszerkezetében. A termelőerők területi elhelyezkedésének során vizsgálja a terület népesség- és településföldrajzát, ennek változásait. A XVIII. század időszakában, a török kiűzése után indul meg a népesség belső migrációja és az idegenek betelepődése. A főlászabított földekre a különböző adózási és robotkedvezmények reményében kárpátukránok (ruténok), szlovákok, németek és románok is érkeztek a magyarok mellett. Rendkívül érdekes képet mutat Nyíregyháza népességének nemzetiségi megoszlása, hiszen 1850-ben a magyarok aránya még alig egyharmad, 40 évvel később már 80% feletti, 1930-ra pedig gyakorlatilag tiszta magyar a város népessége. A terület településviszonyai sajátos kettősséget mutatnak, mivel a Nyugat-Nyírség és a Mezőség településhálózata a XVI–XVII. században elpusztult, de a megye többi részén, a Rakamaz–Nyíregyháza és Nyírbátor vonaltól keletre eső területeken a falvak és mezővárosok életfolytonossága nem szakadt meg. Az elpusztult települések helyén a XVII–XVIII. században nagyfalvas tanyás települések (óriásfalvak) alakultak ki. A Nyírség keleti felén és a Rétközben közepes nagyságú falvak, a Szatmár-Beregi síkságon a középkori eredetű aprófalvak a jellemzőek. Korabeli, kétbelsőtelkes („kertes”) településeket, települések belterületeit, nyírségi bokortanyák alaprajzi típusait ábrázoló térképek sora egészíti ki és illusztrálja a leírtakat.

A szerzőnek igaza van abban, hogy az alföldi és hegyvidéki területet a gazdaság elemzése során is külön kell választani. Az előbbi tipikus agrárvidék, ahol a XVIII. század folyamán a földrajzi munkamegosztás még jelentéktelen, éppen ezért a termelőegységek önálló gazdaságok voltak. Fontos kutatási eredmény, amit a szerző az ún. fok-gazdálkodásról ír. „A folyókat kísérő, néhány m-rel kiemelkedő háttal árvízmentes térszínét a folyó partjait megszakító nyílások, a fokok (erek) tagolták. A természetes vagy mesterséges fokokon kitörő víz a mélyebb fekvésű (ár-) területekre ömlött, majd apadás-kor ezeken az eréken a folyómederbe nagyrészt

visszaáramlott. A több méter széles erek feudális kori ártérgazdálkodás alapjai voltak (halászat, vízi szállítás, energiahasznosítás stb.).” (78. oldal). Részletes leírást kapunk a növénytermesztés és állattenyésztés különböző, itt jelentős ágazatairól és ezek területi elhelyezkedéséről. A hegységi területen a változatosabb és gazdagabb természeti erőforrások már a XVIII. századtól lehetővé tették az önálló agrárgazdálkodás kereteinek megbontását. Az árutermelő Tokaj-Hegyaljai szőlőművelés mellett a Zempléni-hegység területén a bányászat, az ipar is megtalálható, és megindul a feudális céhszervezetek felváltó manufaktúrák szerveződése is. A térség manufaktúraiparát az üveg- és keménycserépgyártás, a fafeldolgozás és az élelmiszeripar jellemzi. „A táj (és egyben Magyarország) első porcelángyára a regéci uradalomban, Telkibányán épült 1825-ben.” (101. oldal). A mezőgazdaság az intenzív földhasznosításra (a szőlő- és gyümölcsstermelésre), a szántógazdálkodásra és a halászatra, illetve az extenzív állattartásra épül. A vizsgált terület, vagyis a Felső-Tiszavidék, a Nyírség és a Zempléni-hegység közlekedési centruma a tokaji átkelőhely volt, melyet a korabeli térképek alapján lehet rekonstruálni. Ennek az ősi Tisza-révnak, illetve hídnak különleges helyzete volt a XVIII–XIX. századi áru- és személyforgalomban, a külső helyégeret és a belső medencecsoport gazdasági kapcsolatában. Azonban csak a XIX. század második felében, a korszerű közlekedési (vasút-) hálózat kiépülésével valósult meg e vidéken a területi munkamegosztás. A könyvet német nyelvű összefoglalás és gazdag forrásanyag zárja.

Ezt a munkát olvasva felmerül: jó lenne, ha a két tudomány közötti kapcsolat nyújtotta lehetőségeket jobban kihasználnánk, hiszen ELISÉE RECLUS frappáns megfogalmazása szerint: a földrajz térbeli történelem, a történelem pedig időbeli földrajz. Ennek jegyében ajánlom a könyvet minden történelem iránt érdeklődő geográfusnak és földrajz iránt érdeklődő történésznek.

Horváth János

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

- Mészáros Rezső:** A falusi település térbelisége a lakosság térpályái alapján
Forray R. Katalin: A közoktatási intézményhálózat és a helyi társadalom
Kozma Tamás: A kulturális innováció területi terjedése
Nagy Lajos: A fekvési járadék és a földértékelés kapcsolatáról
Hrubi László—Tiner Tibor: Konferencia a sajátos helyzetű térségek fejlesztési gondjairól

E számunk szerzői

- Barta Györgyi*, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA RKK Regionális Tudományos Osztály, Budapest
Nemes-Nagy József, a földrajztudomány kandidátusa, osztályvezető-helyettes, OT Tervgazdasági Intézet, Budapest
Enyedi György, akadémikus, MTA RKK főigazgató
Rechnitzer János, a közgazdaságtudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK Észak-dunántúli Osztálya, Győr
Kovács Teréz, a szociológia tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
Beluszky Pál, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK Regionális Tudományos Osztály, Budapest
Tóth József, a földrajztudomány doktora, főigazgató-helyettes, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
T. Mérey Klára, a történettudomány doktora, tudományos főmunkatárs, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
V.J. Fedoszejev, a közgazdaságtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, SzUTA Szibériai Tagozatának Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézete, Novoszibirszk
Ja. Trockovszkij, a közgazdaságtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, SzUTA Szibériai Tagozatának Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézete, Novoszibirszk
T.J. Zaszlavszkaja, a SzUTA levelező tagja, tudományos osztályvezető, SzUTA Szibériai Tagozatának Közgazdasági és Ipari Termelés-szervezési Intézete, Novoszibirszk
Daróczi Eta, tudományos munkatárs, MTA RKK Regionális Tudományos Osztály, Budapest
Fodor István, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
Csatári Bálint, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK Településkutató Csoportja, Kecskemét
Ruttkay Eva, tudományos munkatárs, VÁTI, Budapest
Horváth Gyula, tudományos osztályvezető, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs
Horváth János, tudományos segédmunkatárs, MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét
Kiss Attila, aspiráns, MTA RKK Regionális Tudományos Osztály, Budapest
Duró Annamária, tudományos ösztöndíjas, MTA RKK Településkutató Csoport, Kecskemét
Orosz Éva, tudományos munkatárs, MTA RKK Regionális Tudományos Osztály, Budapest

Tanulmányainkat lektorálták: Enyedi György, Juhász Pál

A kézirat nyomdába érkezett: 1986. december. Terjedelem: 10 A/5 ív.

A tartalomból:

Enyedi György—Rechnitzer János: Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban

„Az új területfejlesztési politika aszerint próbálja megkülönböztetni az egyes régiókat, hogy milyen az innovációkat kibocsájtó, továbbító és felvevő képességük, mennyire képesek a korszerű gazdasági szerkezet kialakítására és a technológiai megújulásra.”

Kovács Teréz: Generációs különbségek a szakszövetkezeti tagság körében

„A szakszövetkezet élén álló, hosszú vezetői tapasztalattal és tekintéllyel rendelkező elnöknő a kisparaszti gazdálkodást folytató gazdaságok támogatását és fenntartását tartja a szövetkezet központi feladatának.”

Barta Györgyi: A termelés térbeli szétterjedése és a szervezet területi centralizációja a magyar iparban

„A vállalati összevonások felerősödése és gyengülése a gazdaságpolitika egy-egy korszakához kötődik.”

Beluszky Pál: Megkezdte működését a Településfigyelő Hálózat

„... oly empirikus vizsgálatokra van szükség, melyek feltárják a települések fejlődésének — formálódásának eleddig általában rejtve maradt tényezőit ...”